Ф. Г. Турченко

Самостійна

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ І СЛОВО

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

У монографії вперше в українській історіографії досліджено життєвий шлях, світогляд та громадсько-політичну діяльність одного з найвидатніших діячів українського самостійницького руху Миколи Івановича Міхновського (1873-1924). На основі широкої джерельної бази, зібраної буквально по крихтах в різних архівосховищах України, відтворено біографію М.І. Міхновського, розвінчано багато історіографічних міфів навколо цієї непересічної особистості.

In the monograph for the first time in the Ukrainian historiography has been researched life, world outlook, social and political activity of one of the most outstanding figures of the Ukrainian movement for independence — Mykola Ivanovych Mikhnovskyi (1873-1924) — whose biography is compiled using a wide range of sources from different archival depositories. In the biography many historical myths about this remarkable person have been destroyed.

- Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію
- Вступ
- Дитинство та юність
- Студентські роки
- 1895–1899 рр.: Здобутки і втрати
- «Харківський проект» Миколи Міхновського
- Роки російської революції (1905–1907)
- Між двома революціями (1907–1917)
- Микола Міхновський і створення Української Центральної Ради
- Міхновський у боротьбі за українську армію
- Липень 1917 — травень 1918 рр.: Вимушена пауза
- Микола Міхновський у 1918 — На початку 1919 року
- Останні роки
- Післямова
- Дати життя та діяльності М.І. Міхновського
- Список творів М.І. Міхновського
  -
  - Публікації з часопису «Самостійна Україна»
- Бібліографія праць про М.І. Міхновського
- notes
  - 1
  - 2
  - 3

- ○ 4
- ○ 5
- ○ 6
- ○ 7
- ○ 8
- ○ 9
- ○ 10
- ○ 11
- ○ 12
- ○ 13
- ○ 14
- ○ 15
- ○ 16
- ○ 17
- ○ 18
- ○ 19
- ○ 20
- ○ 21
- ○ 22
- ○ 23
- ○ 24
- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29
- ○ 30
- ○ 31
- ○ 32
- ○ 33
- ○ 34
- ○ 35
- ○ 36
- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47

- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68
- ○ 69
- ○ 70
- ○ 71
- ○ 72
- ○ 73
- ○ 74
- ○ 75
- ○ 76
- ○ 77
- ○ 78
- ○ 79
- ○ 80
- ○ 81
- ○ 82
- ○ 83
- ○ 84
- ○ 85
- ○ 86
- ○ 87
- ○ 88
- ○ 89
- ○ 90
- ○ 91

- ○ 92
- ○ 93
- ○ 94
- ○ 95
- ○ 96
- ○ 97
- ○ 98
- ○ 99
- ○ 100
- ○ 101
- ○ 102
- ○ 103
- ○ 104
- ○ 105
- ○ 106
- ○ 107
- ○ 108
- ○ 109
- ○ 110
- ○ 111
- ○ 112
- ○ 113
- ○ 114
- ○ 115
- ○ 116
- ○ 117
- ○ 118
- ○ 119
- ○ 120
- ○ 121
- ○ 122
- ○ 123
- ○ 124
- ○ 125
- ○ 126
- ○ 127
- ○ 128
- ○ 129
- ○ 130
- ○ 131
- ○ 132
- ○ 133
- ○ 134
- ○ 135

- ○ 136
- ○ 137
- ○ 138
- ○ 139
- ○ 140
- ○ 141
- ○ 142
- ○ 143
- ○ 144
- ○ 145
- ○ 146
- ○ 147
- ○ 148
- ○ 149
- ○ 150
- ○ 151
- ○ 152
- ○ 153
- ○ 154
- ○ 155
- ○ 156
- ○ 157
- ○ 158
- ○ 159
- ○ 160
- ○ 161
- ○ 162
- ○ 163
- ○ 164
- ○ 165
- ○ 166
- ○ 167
- ○ 168
- ○ 169
- ○ 170
- ○ 171
- ○ 172
- ○ 173
- ○ 174
- ○ 175
- ○ 176
- ○ 177
- ○ 178
- ○ 179

- ○ 180
- ○ 181
- ○ 182
- ○ 183
- ○ 184
- ○ 185
- ○ 186
- ○ 187
- ○ 188
- ○ 189
- ○ 190
- ○ 191
- ○ 192
- ○ 193
- ○ 194
- ○ 195
- ○ 196
- ○ 197
- ○ 198
- ○ 199
- ○ 200
- ○ 201
- ○ 202
- ○ 203
- ○ 204
- ○ 205
- ○ 206
- ○ 207
- ○ 208
- ○ 209
- ○ 210
- ○ 211
- ○ 212
- ○ 213
- ○ 214
- ○ 215
- ○ 216
- ○ 217
- ○ 218
- ○ 219
- ○ 220
- ○ 221
- ○ 222
- ○ 223

- ○ 224
- ○ 225
- ○ 226
- ○ 227
- ○ 228
- ○ 229
- ○ 230
- ○ 231
- ○ 232
- ○ 233
- ○ 234
- ○ 235
- ○ 236
- ○ 237
- ○ 238
- ○ 239
- ○ 240
- ○ 241
- ○ 242
- ○ 243
- ○ 244
- ○ 245
- ○ 246
- ○ 247
- ○ 248
- ○ 249
- ○ 250
- ○ 251
- ○ 252
- ○ 253
- ○ 254
- ○ 255
- ○ 256
- ○ 257
- ○ 258
- ○ 259
- ○ 260
- ○ 261
- ○ 262
- ○ 263
- ○ 264
- ○ 265
- ○ 266
- ○ 267

- ○ 268
- ○ 269
- ○ 270
- ○ 271
- ○ 272
- ○ 273
- ○ 274
- ○ 275
- ○ 276
- ○ 277
- ○ 278
- ○ 279
- ○ 280
- ○ 281
- ○ 282
- ○ 283
- ○ 284
- ○ 285
- ○ 286
- ○ 287
- ○ 288
- ○ 289
- ○ 290
- ○ 291
- ○ 292
- ○ 293
- ○ 294
- ○ 295
- ○ 296
- ○ 297
- ○ 298
- ○ 299
- ○ 300
- ○ 301
- ○ 302
- ○ 303
- ○ 304
- ○ 305
- ○ 306
- ○ 307
- ○ 308
- ○ 309
- ○ 310
- ○ 311

- ○ 312
- ○ 313
- ○ 314
- ○ 315
- ○ 316
- ○ 317
- ○ 318
- ○ 319
- ○ 320
- ○ 321
- ○ 322
- ○ 323
- ○ 324
- ○ 325
- ○ 326
- ○ 327
- ○ 328
- ○ 329
- ○ 330
- ○ 331
- ○ 332
- ○ 333
- ○ 334
- ○ 335
- ○ 336
- ○ 337
- ○ 338
- ○ 339
- ○ 340
- ○ 341
- ○ 342
- ○ 343
- ○ 344
- ○ 345
- ○ 346
- ○ 347
- ○ 348
- ○ 349
- ○ 350
- ○ 351
- ○ 352
- ○ 353
- ○ 354
- ○ 355

- ○ 356
- ○ 357
- ○ 358
- ○ 359
- ○ 360
- ○ 361
- ○ 362
- ○ 363
- ○ 364
- ○ 365
- ○ 366
- ○ 367
- ○ 368
- ○ 369
- ○ 370
- ○ 371
- ○ 372
- ○ 373
- ○ 374
- ○ 375
- ○ 376
- ○ 377
- ○ 378
- ○ 379
- ○ 380
- ○ 381
- ○ 382
- ○ 383
- ○ 384
- ○ 385
- ○ 386
- ○ 387
- ○ 388
- ○ 389
- ○ 390
- ○ 391
- ○ 392
- ○ 393
- ○ 394
- ○ 395
- ○ 396
- ○ 397
- ○ 398
- ○ 399

- ○ 400
- ○ 401
- ○ 402
- ○ 403
- ○ 404
- ○ 405
- ○ 406
- ○ 407
- ○ 408
- ○ 409
- ○ 410
- ○ 411
- ○ 412
- ○ 413
- ○ 414
- ○ 415
- ○ 416
- ○ 417
- ○ 418
- ○ 419
- ○ 420
- ○ 421
- ○ 422
- ○ 423
- ○ 424
- ○ 425
- ○ 426
- ○ 427
- ○ 428
- ○ 429
- ○ 430
- ○ 431
- ○ 432
- ○ 433
- ○ 434
- ○ 435
- ○ 436
- ○ 437
- ○ 438
- ○ 439
- ○ 440
- ○ 441
- ○ 442
- ○ 443

- ○ 444
- ○ 445
- ○ 446
- ○ 447
- ○ 448
- ○ 449
- ○ 450
- ○ 451
- ○ 452
- ○ 453
- ○ 454
- ○ 455
- ○ 456
- ○ 457
- ○ 458
- ○ 459
- ○ 460
- ○ 461
- ○ 462
- ○ 463
- ○ 464
- ○ 465
- ○ 466
- ○ 467
- ○ 468
- ○ 469
- ○ 470
- ○ 471
- ○ 472
- ○ 473
- ○ 474
- ○ 475
- ○ 476
- ○ 477
- ○ 478
- ○ 479
- ○ 480
- ○ 481
- ○ 482
- ○ 483
- ○ 484
- ○ 485
- ○ 486
- ○ 487

- ○ 488
- ○ 489
- ○ 490
- ○ 491
- ○ 492
- ○ 493
- ○ 494
- ○ 495
- ○ 496
- ○ 497
- ○ 498
- ○ 499
- ○ 500
- ○ 501
- ○ 502
- ○ 503
- ○ 504
- ○ 505
- ○ 506
- ○ 507
- ○ 508
- ○ 509
- ○ 510
- ○ 511
- ○ 512
- ○ 513
- ○ 514
- ○ 515
- ○ 516
- ○ 517
- ○ 518
- ○ 519
- ○ 520
- ○ 521
- ○ 522
- ○ 523
- ○ 524
- ○ 525
- ○ 526
- ○ 527
- ○ 528
- ○ 529
- ○ 530
- ○ 531

- ○ 532
- ○ 533
- ○ 534
- ○ 535
- ○ 536
- ○ 537
- ○ 538
- ○ 539
- ○ 540
- ○ 541
- ○ 542
- ○ 543
- ○ 544
- ○ 545
- ○ 546
- ○ 547
- ○ 548
- ○ 549
- ○ 550
- ○ 551
- ○ 552
- ○ 553
- ○ 554
- ○ 555
- ○ 556
- ○ 557
- ○ 558
- ○ 559
- ○ 560
- ○ 561
- ○ 562
- ○ 563
- ○ 564
- ○ 565
- ○ 566
- ○ 567
- ○ 568
- ○ 569
- ○ 570
- ○ 571
- ○ 572
- ○ 573
- ○ 574
- ○ 575

- ○ 576
- ○ 577
- ○ 578
- ○ 579
- ○ 580
- ○ 581
- ○ 582
- ○ 583
- ○ 584
- ○ 585
- ○ 586
- ○ 587
- ○ 588
- ○ 589
- ○ 590
- ○ 591
- ○ 592
- ○ 593
- ○ 594
- ○ 595
- ○ 596
- ○ 597
- ○ 598
- ○ 599
- ○ 600
- ○ 601
- ○ 602
- ○ 603
- ○ 604
- ○ 605
- ○ 606
- ○ 607
- ○ 608
- ○ 609
- ○ 610
- ○ 611
- ○ 612
- ○ 613
- ○ 614
- ○ 615
- ○ 616
- ○ 617
- ○ 618
- ○ 619

- ○ 620
- ○ 621
- ○ 622
- ○ 623
- ○ 624
- ○ 625
- ○ 626
- ○ 627
- ○ 628
- ○ 629
- ○ 630
- ○ 631
- ○ 632
- ○ 633
- ○ 634
- ○ 635
- ○ 636
- ○ 637
- ○ 638
- ○ 639
- ○ 640
- ○ 641
- ○ 642
- ○ 643
- ○ 644
- ○ 645
- ○ 646
- ○ 647
- ○ 648
- ○ 649
- ○ 650
- ○ 651
- ○ 652
- ○ 653
- ○ 654
- ○ 655
- ○ 656
- ○ 657
- ○ 658
- ○ 659
- ○ 660
- ○ 661
- ○ 662
- ○ 663

- ○ 664
- ○ 665
- ○ 666
- ○ 667
- ○ 668
- ○ 669
- ○ 670
- ○ 671
- ○ 672
- ○ 673
- ○ 674
- ○ 675
- ○ 676
- ○ 677
- ○ 678
- ○ 679
- ○ 680
- ○ 681
- ○ 682
- ○ 683
- ○ 684
- ○ 685
- ○ 686
- ○ 687
- ○ 688
- ○ 689
- ○ 690
- ○ 691
- ○ 692
- ○ 693
- ○ 694
- ○ 695
- ○ 696
- ○ 697
- ○ 698
- ○ 699
- ○ 700
- ○ 701
- ○ 702
- ○ 703
- ○ 704
- ○ 705
- ○ 706
- ○ 707

- ○ 708
- ○ 709
- ○ 710
- ○ 711
- ○ 712
- ○ 713
- ○ 714
- ○ 715
- ○ 716
- ○ 717
- ○ 718
- ○ 719
- ○ 720
- ○ 721
- ○ 722
- ○ 723
- ○ 724
- ○ 725
- ○ 726
- ○ 727
- ○ 728
- ○ 729
- ○ 730
- ○ 731
- ○ 732
- ○ 733
- ○ 734
- ○ 735
- ○ 736
- ○ 737
- ○ 738
- ○ 739
- ○ 740
- ○ 741
- ○ 742
- ○ 743
- ○ 744
- ○ 745
- ○ 746
- ○ 747
- ○ 748
- ○ 749
- ○ 750
- ○ 751

- ○ 752
- ○ 753
- ○ 754
- ○ 755
- ○ 756
- ○ 757
- ○ 758
- ○ 759
- ○ 760
- ○ 761
- ○ 762
- ○ 763
- ○ 764
- ○ 765
- ○ 766
- ○ 767
- ○ 768
- ○ 769
- ○ 770
- ○ 771
- ○ 772
- ○ 773
- ○ 774
- ○ 775
- ○ 776
- ○ 777
- ○ 778
- ○ 779
- ○ 780
- ○ 781
- ○ 782
- ○ 783
- ○ 784
- ○ 785
- ○ 786
- ○ 787
- ○ 788
- ○ 789
- ○ 790
- ○ 791
- ○ 792
- ○ 793
- ○ 794
- ○ 795

- ○ 796
- ○ 797
- ○ 798
- ○ 799
- ○ 800
- ○ 801
- ○ 802
- ○ 803
- ○ 804
- ○ 805
- ○ 806
- ○ 807
- ○ 808
- ○ 809
- ○ 810
- ○ 811
- ○ 812
- ○ 813
- ○ 814
- ○ 815
- ○ 816
- ○ 817
- ○ 818
- ○ 819
- ○ 820
- ○ 821
- ○ 822
- ○ 823
- ○ 824
- ○ 825
- ○ 826
- ○ 827

Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію

Мабуть, кожен, хто взяв у руки цю книгу, прагне знати справжню історію українського народу. В кого такого бажання немає, — той пройде своєю увагою не тільки мимо цієї праці, а й сотень інших. Знання історії не дає миттєвих дивідендів, не гарантує належності до інтелектуальної еліти. Історична наука не стала ще в сучасній Україні ні засобом консолідації нації, ні умовою її самоствердження у світовому міждержавному устрої. Дехто із філософів узагалі почав говорити про відсутність будь–якої перспективи світової історії, про «кліоцид» (С. Кримський). Відчуваючи непошанованість історичного знання, багато хто із читачів поставить сакраментальне запитання: а чи потрібна вона, власне, ота історична правда? Не одне покоління українців (радянського періоду) прожило без неї. І що з того? Політики певного штибу кажуть, що ми перемогли у війні, індустріалізувались, опанували космос… Інші стверджують, що «з нами Бог і Росія», що українська мова не може бути єдиною державною мовою в державі Україна… Лише в нашій країні (і це на початку XXI ст.!) немає належного вшанування героїв, що віддали життя за Україну: де могили Є. Коновальця, С. Бандери, Я. Стецька, усіх героїв Крут? Розмови про створення українського Інституту національної пам'яті зайшли в глухий кут. Календар офіційних і державних свят в Україні залишився радянським або ж російсько–православним. А назви вулиць і міст? Стає очевидним, що зусиль поодиноких патріотично налаштованих істориків замало. Вихід у світ найблискучіших історичних монографій не в змозі зрушити гігантську масу суспільно–історичних стереотипів і фальшивих міфів. Пора будити національно–історичну пам'ять всього багатомільйонного українського народу. Слід крок за кроком, крихта за крихтою збирати розрізнені сторінки нашої історії, збирати воєдино славний пантеон героїв українського народу. Історики мають дати адекватну відповідь на виклик, що його висуває сьогодення. Актуальними є ті постаті в історії, імена тих, хто справді боровся за Україну незалежну, не йшов на компроміси автономістсько–федералістського типу чи квазідержавності у формі радянської союзної республіки. Найважче повернути до справжньої історії тих велетнів українського народу, чиї імена не влаштовували ні їх сучасників, що стали жертвами конформізму, ні нащадків, що поспішно відхрещувались від всього національного.

Відтворити біографію, життя і діяльність українських діячів

такого типу, як Микола Міхновський, можуть такі ж неординарні й сміливі історики, як Федір Турченко.

Жанр передмови передбачає обов'язкове представлення як теми, головної ідеї книги, так і її автора. Сьогодні історичну постать Миколи Міхновського представити, завдяки зусиллям Ф. Турченка, стало відносно легше. Більш–менш повно відтворено його біографію, вивчено виявлені його твори, охарактеризовано світогляд. Але важче окреслити головне — місце М. Міхновського в українській історії. Як пише Ф. Турченко, він належав до тієї когорти людей, кого неможливо назвати «людиною свого часу». Він його випереджував. У той час, коли його сучасники несміливо подавали голос за автономію України, він звучно і твердо відстоював ідею українського самостійництва і своєю безкомпромісною боротьбою наближував перспективу незалежності конкретними справами. М. Міхновський — це ще один «пророк не своєї вітчизни», чий голос прозвучав як «глас вопіющаго в пустині» (Є. Маланюк). Постать Миколи Міхновського — з розряду тих українських діячів, як стверджує Ф. Турченко, суть і значення яких можна оцінити не на тлі часу, коли він жив і діяв (середина 90–х рр. XIX ст. — 20–ті роки XX ст.), а на співставленні зі значно масштабнішим часом — усе XX ст. і навіть початок XXI ст. Сьогоднішні проблеми українського державотворення, образно кажучи, закликають із минулого справжніх її — України — героїв: безкомпромісних, послідовних, незламних. Повернення у таку ж справжню історію України Миколи Міхновського — це, безсумнівно, науковий подвиг запорізького професора Федора Турченка.

Видається цілком закономірним, що саме Ф. Турченко повернув українцям із забуття ім'я Миколи Міхновського. Українська історія, особливо модерна — XX століття, давно, понад 35 років, є його справжнім науковим зацікавленням. Навчання в Харківському університеті, з професурою якого свого часу співпрацював в українському русі Микола Міхновський, а згодом — викладацька робота в Запорізькому університеті, де після здобуття Україною незалежності у 1991 р. сформувалося коло вчених–істориків, що створили перше покоління вітчизняних підручників з української історії, вивели Ф. Турченка в число провідних сучасних істориків. Він відстояв право українців на власну історію: понад 10 його підручників з історії України XIX і XX ст. вийшли у світ кількамільйонними тиражами. Він сформував свою наукову школу, що успішно досліджує історію Південної України. Ним підготовлено 12 кандидатів і 5 докторів історичних наук.

До постаті М. Міхновського вчений звернувся ще в кінці 1980–х рр., коли ця тема була, м'яко кажучи, небажаною для тогочасної науково–історичної номенклатури. А вже в 1992 р. у співавторстві

з І.Ф. Курасом та Т.С. Геращенко в «Українському історичному журналі» була опублікована перша в українській історіографії системна розвідка «М.І. Міхновський: постать та тлі епохи». Вона окреслила контури майбутньої книги, публікація якої стала можливою тепер. Крихта за крихтою Ф. Турченко зібрав такі скупі документальні матеріали про М.І. Міхновського. Досліджено джерела архівосховищ Києва, Львова, Харкова, Москви, Краснодара, що дало змогу реконструювати біографію Міхновського. Сторінка за сторінкою книга розкриває власну творчу лабораторію історика. Ф.Г. Турченко полемізує із першими біографами Міхновського, зрозумів, чому сучасники вже в 1920–х рр. спотворили його життєпис, заклавши тим самим на довгі роки основу негативного підходу до висвітлення його образу. Основний лейтмотив книги Турченка про Міхновського — це достовірність фактів. Мабуть, тільки такою може бути методологія праці історика, якщо мова йдеться про занадто контраверсійну, суперечливу постать.

Ф.Г. Турченко демонструє зразки фахової майстерності, аналізуючи програмні положення документів, створених М.І. Міхновським, що довго були в центрі дискусії щодо мети і завдань українського національного руху. Це стосується, насамперед, «Самостійної України» та «Десяти заповідей». Конкретно–історичний підхід дає можливість Ф.Г. Турченку сміливо і переконливо довести безпідставність одного із найживучіших стереотипів у сприйнятті образу Міхновського. Це стосується його лозунгу «Україна для українців». Вороги Міхновського трансформували цю заповідь у шовіністичну: «Україна лише для українців». Якщо ж говорити про становище українців на початку ХХ ст., то програмний лозунг «Україна для українців» якраз найповніше відбив основну мету національного руху. «Десять заповідей» не були спрямовані проти російського, єврейського чи польського народів. Вони були спрямовані проти русифікації, проти зненаціоналізованої української еліти, проти тих, хто позбавляв українців національної політики, економіки, культури.

Ф.Г. Турченко так само сміливо стає на захист М.І. Міхновського, якого і сучасники, і недалекі нащадки звинувачували в антисемітизмі. Так, на жаль, склалось в українській історії і в сучасному громадсько–політичному житті, що будь–який більш–менш помітний національний рух українців, якщо він спрямовувався на власну самоідентифікацію, а значить; на виокремлення серед оточуючих його національностей (а це — євреї, росіяни, поляки, татари та ін.), відразу починав зазнавати звинувачень у юдофобському характері українського руху. Ярлики антисемітів приклеїли не тільки М. Міхновському, а й М. Грушевському, С. Петлюрі, С. Бандері та ін. Такі сентенції формують хибне уявлення

про ставлення до єврейства як мірила національного характеру будь–якого суспільного руху. Не єврейська проблема була і є для українців визначальною. І націоналізм Міхновського — це не антисемітизм чи русофобство, а захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців, на протидію їх денаціоналізації.

Досліджуючи Життя (а це справді було велике життя великої людини) і Слово (а це також було і є велике слово–заповідь до всіх українців, які прагнули відчувати себе такими) Миколи Міхновського, Федір Турченко тим самим розкрив глибинні підвалини українського національного руху. Якщо ми хочемо і прагнемо осягнути суть українства, неупереджено дослідити свою історію, вирватися з обіймів великодержавної російської історіографії, що все ще тяжіє над нами, такі книги і такі українські герої сприятимуть цьому. Впевнений, що книга професора Ф.Г. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово», якщо її уважно прочитати і осмислити, навіть те, що не сказане автором, але читається між рядками, допоможе українізм краще зрозуміти власну історію.

Олександр Удод, доктор історичних наук, професор

Вступ

…Навпаки логіці подій
ми написали на своєму прапорі:
«ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА,
ВІЛЬНА УКРАЇНА
ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ
АЖ ДО КАВКАЗУ»

Микола Міхновський
«Самостійна Україна»

Події, описані у запропонованій читачу книзі, хронологічно охоплюють останні десятиліття XIX — першу чверть XX століття. На цей період випало піднесення українського національно–визвольного руху, який переріс в Українську революцію і привів у січні 1918 р. до проголошення незалежності України. Бурхливий час висунув цілу плеяду видатних українських політиків, мислителів, діячів національної культури, учених. У кожного з них був власний життєвий шлях і своя дорога до національної ідеї, кожен із них у міру розуміння життя і своїх можливостей боровся за кращу долю українського народу.

У статтях і монографіях, присвячених цим історичним постатям, прийнято звертати основну увагу на їхній внесок у національне відродження, визвольну боротьбу, особливо у створення першої в XX ст. незалежної Української держави. Напевне інакше на початковому етапі відродження української історіографії, у якому ми все ще перебуваємо, не могло й бути. Після довгих десятиліть цілеспрямованої фальсифікації історії України, яка проводилася радянською ідеологічною машиною, ми ще довго будемо по крупинках збирати факти про наше минуле, очищати їх від антинаукових інтерпретацій, прагнучи побудувати на їхній основі сучасні історіографічні концепції. І ще довго нашу увагу будуть привертати яскраві особистості Української революції, їхні погляди і вчинки. А також трагізм того покоління, яке опинилося в таборі переможених. Переможеною виявилася разом із ним і Україна, — зазнавши величезних людських і матеріальних втрат, вона врешті–решт втратила і державну незалежність. Того самого часу сусіди України по Східній і Центральній Європі — поляки, чехи і словаки, фіни, литовці, латиші, естонці – зуміли зберегти свою державність і затвердити національну ідентичність.

Після поразки настав час переосмислення. Переможені

постали питанням: у чому причина катастрофи? Може, українці не були готові до незалежного існування і взагалі не мали шансів на перемогу? Якщо це не так, то на кого припадає відповідальність за поразку? Наскільки адекватними історичній ситуації були дії національної еліти? Вичерпної відповіді на ці запитання в сучасній історіографії немає. Але саме ці запитання неминуче постають, коли історик аналізує місце і роль того чи іншого українського політичного діяча в передреволюційних і революційних подіях. У центрі уваги вони опиняються і при аналізі життєвого шляху Миколи Міхновського — героя нашої книги.

Тепер уже загальновідомо, що Міхновський ще з початку XX ст. пропонував шлях, який досить довго не сприймався більшістю політичної еліти Наддніпрянщини, — шлях до повної незалежності України. Уже цим він різко відрізнявся від переважної більшості діячів українського національного руху, політична програма яких довгий час обмежувалася вимогами національно–територіальної автономії України. Українська еліта не пішла за Міхновським. Це визначило його місце у тодішньому українському суспільстві. У плеяді діячів українського руху його постать стоїть осібно. Прижиттєве коло однодумців і друзів Міхновського не було дуже широким. За свого життя він не мав широкого суспільного визнання, особистого тріумфу, який випадав на долю інших.

Того ж часу відгуки про нього залишили багато сучасників, як знайомих і друзів, так і противників, причому спектр оцінок, які давалися Міхновському, був надзвичайно широким — від екзальтовано–апологетичних до вкрай негативних. Але незважаючи на протилежні оцінки, тексти спогадів мають багато спільного: майже в усіх випадках перед читачем постає не жива людина з її шуканнями, пристрастями, злетами і падіннями, досягненнями і помилками, а позначений знаком «плюс» чи «мінус» символ, суха, заформалізована схема. Напевне, інакше не могло й бути, адже всі ці оцінки давалися політично заангажованими людьми, від яких годі було чекати об'єктивності і неупередженості.

Основу негативного підходу до Миколи Міхновського було закладено ще його сучасниками, політичними опонентами, активними учасниками українського національного руху автономістсько–федералістичної орієнтації, послідовними противниками самостійницької лінії. Як правило, до оцінки Міхновського вони підходили з найвищою мірою вимогливості і, здається, вимагали від нього більше, ніж від себе і своїх однодумців — політичних опонентів Миколи Івановича. Якщо

навіть і говорилося про якийсь позитивний вплив Міхновського на розвиток українського руху, то тут же застерігалося, що він нівелювався, знецінювався негативними рисами його характеру. Напевне, іншого від своїх опонентів Міхновський не міг і чекати. Така доля людей, що занадто виділяються своїми поглядами і поведінкою. Суспільство часто сприймає їхню діяльність як виклик і ставиться до них насторожено, вважаючи, що вони безпідставно протиставляють себе більшості, особливо коли це відбувається у такій специфічній сфері людського життя, як політико–ідеологічна.

Міхновський не боявся протистояти політичній більшості і часто йшов на це, як нам здається, цілком свідомо. Ця обставина робила його дуже вразливим для критики, хоча аргументи Міхновського часто були беззаперечними. У дискусіях з Міхновським у його опонентів часто не вистачало доказів і вони переходили на другорядне, випадкове, особисте. Взагалі, на оцінках Міхновського мемуаристами лежить щільний пласт політичних нашарувань, через які його реальний образ виглядає нечітким, розмитим, спотвореним.

На сприйняття Міхновського його сучасниками і нинішнім суспільством особливо впливає також той факт, що його опонентами і жорсткими критиками були видатні діячі українського визвольного руху, у тому числі М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович, Б. Мартос, Є. Чикаленко, С. Єфремов та ін. До їхньої точки зору в українському суспільстві прислуховувалися за життя Миколи Міхновського і прислуховуються тепер.

Наведемо для прикладу деякі оцінки особи Міхновського, які дав 1924 р. у своїх «Споминах» М. Грушевський. Так, згадуючи про свою першу зустріч з Міхновським у Львові у другій половині 90–х рр. XIX ст., він охарактеризував його як людину «зі здібностями і ще більшими амбіціями, із сильним нахилом до демагогії». В іншому місці «Споминів» він писав про Міхновського, як про людину, що її «нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці… насторожувала до нього українське оточення і звичайно викликала контрманеври його заходам». А описуючи початок Української революції, Грушевський у своїх спогадах, написаних на початку 20–х рр., зазначав, що «ліве крило Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головно криклива організаційна робота, кажучи по теперішньому, фашистського напрямку… Провідником і одинокою пружиною сього руху був Микола Іванович Міхновський»[1]. Подібні оцінки зустрічаємо в текстах інших відомих діячів українського визвольного руху, і на

сторінках цієї книги вони представлені повною мірою.

Багато сучасників Міхновського (а слідом за ними і деякі нинішні дослідники), зачарованих магією особистості Михайла Грушевського та його видатних соратників по діяльності на ниві українського державотворення, сприймали і продовжують сприймати такі оцінки діяльності Міхновського, як беззаперечну істину. Однак факти свідчать, що підстав для такої сліпої віри немає. До оцінок лідерів українського державотворення своїх політичних опонентів слід ставитися так само критично, як і до оцінок інших, менш відомих мемуаристів. Для історика, який прагне об'єктивності, це очевидно. В оцінках Міхновського Михайлом Грушевським простежується певний політичний інтерес та ідеологічна заангажованість. Це стане зрозумілішим, якщо зважати на те, що «Спомини» були написані в 1924 р., коли Грушевський тільки–но повернувся з еміграції в Радянську Україну і міг перебувати в залежності від політичної кон'юнктури.

Існувало й певне інтелектуальне середовище, яке створювало умови для неприйняття більшістю учасників українського визвольного руху особистості Миколи Міхновського, його самостійницького оточення і світоглядних позицій. Життя і творча діяльність Міхновського припали на період, коли в суспільно–політичній думці України панувала народницька ідеологія, в основі якої був філософський позитивізм. Політична незалежність перебувала «поза межами можливого». Українська нація сприймалася як безкласова, і в цій її особливості вбачалася величезна перевага над іншими націями. Майбутнє ж українське суспільство уявлялося соціалістичним, причому вважалося, що відносини між націями Російської держави (як, до речі, і всіма іншими європейськими націями) будуватимуться на федеративних засадах. Існувало тверде переконання, що соціалізм і федералізм — це магістральна тенденція розвитку людства на найближчу і віддалену історичну перспективу, що це — тверда запорука миру і процвітання народів Європи, а ті, хто не погоджується з цим, — реакціонери, ретрогради або просто обмежені люди.

Погляди Міхновського різко контрастували з цією соціал–федералістичною легендою, у полоні якої тоді перебувала українська національна еліта, освічене українське суспільство. У цьому відношенні Міхновський не став «дитям свого часу». Оглядаючи його життєвий шлях, складається враження, що він взагалі перебував в іншому, ніж його сучасники, часовому вимірі. Тодішня українська інтелігенція не готова була визнати природність, органічність інших поглядів. Носії цих поглядів були приречені на роль маргіналів українського політикуму. Лідери

українського руху відмовляли їм навіть у праві на існування, на дискусію з ними, хоча ці люди, без сумніву, мали це право, що підтвердила історія. Адже з іменем Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно–політичний рух у Наддніпрянській Україні початку ХХ ст. — самостійницький рух. У кінцевому рахунку (хоча й у цілком інших умовах) цей рух втілився в незалежній Українській державі, проголошеній в 1991 р. Прихильники самостійницького руху завжди підкреслювали особливу роль у його становленні та розвитку М. Міхновського. За їхніми переконаннями, діячів такого масштабу, як Міхновський, в історії України останнього десятиліття ХІХ ст. — першої чверті ХХ ст. було небагато, а їхній вплив на громадсько–політичні процеси в суспільстві важко переоцінити. Долаючи опір опонентів, вони формували навколо себе нову реальність, нове соціально–політичне середовище, де самостійницькі ідеї були не лише зрозумілі, але й сприймалися як цілком природні й украй необхідні. Своїм життям і діяльністю вони торували політичні шляхи для цілої нації. Недостатньо сказати, що це було нелегко і вимагало від них особливої мужності. Аналізуючи феномен того, що називається «цивільною відвагою», Олена Теліга у статті «Партачі життя» називає Миколу Міхновського поряд з Оленою Пчілкою та Лесею Українкою взірцями такої відваги. «Але майже кожен їхній найдрібніший вчинок, — зазначає Теліга, — відразу ж викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя, а і з боку діяльних та лагідних земляків»[2]. У тодішньому середовищі це були «білі круки» — люди, яких та сама О. Теліга відносила до «когорти лицарів абсурду». Але вони вперто йшли «проти течії». Їм рідко вдавалося переживати радість перемоги. Таке їхнє життя не створювало умов для душевного комфорту, спричиняло особисті драми. Але, разом із тим, це була драма українського визвольного руху, яка обернулася національною трагедією небачених масштабів. Однак в історичній перспективі саме їхнім ідеям належало майбутнє. Інші люди в інших історичних обставинах згадали, що писав і про що свого часу говорив Микола Міхновський і його однодумці, здійняли їхній прапор і заговорили їхніми словами.

Сьогодні ситуація кардинально змінилася. Оглянувши минуле України на тлі світового досвіду останніх століть, ми приходимо до принципового визнання «нормальності» української нації, європейського за характером її історичного шляху. Якщо це справді так, то ми повинні визнати і право на існування в її інтелектуальному середовищі того, що М. Бахтін називає «численними свідомостями з їхніми світами». Розглядаючи світоглядні позиції Міхновського під цим кутом зору, Марія

Кармазіна цілком слушно називає серед цих свідомостей і лібералізм, і соціалізм, і консерватизм, і націоналізм: «Сприймаючи їх рівноправними і не віддаючи жодному з вказаних напрямків переваги (тобто сприймаючи поза ідеологічними уподобаннями чи упередженнями), ми оцінюємо кожну з них, керуючись тим, яким є її внесок в інтелектуальну скарбницю народу, в розвиток української нації в системі європейських націй як державних, так і — винесемо окремим рядком — недержавних»[3]. Якщо розглядати феномен М. Міхновського у світлі цієї тези, то появу його чи подібної йому постаті на політико–ідеологічній сцені України наприкінці XIX — на початку XX ст. слід визнати невипадковою, цілком обґрунтованою.

Незважаючи на жорсткі оцінки, навіть противники й опоненти Міхновського сходяться на тому, що він — постать непересічна, знакова. Усупереч життєвим обставинам, він вперто йшов обраним шляхом, не турбуючись про те, як сприймає його більшість. Визнання Міхновського прийшло після смерті, коли ореол слави навколо його опонентів став розвіюватися. У сучасній українській історичній літературі, українській політології та конституційному праві України прізвище Міхновського згадується досить часто. Жодне дослідження громадянської історії України кінця XIX — першої чверті XX ст., опубліковане в умовах незалежності (а за кордоном з 1920–х рр.), не обійшлося без оцінки внеску Миколи Міхновського в українську політичну думку і національно–визвольний рух. Про діячів такого рівня українське суспільство прагне знати якомога більше і якомога об'єктивніше.

Спроби описати життєвий шлях Миколи Міхновського були здійснені невдовзі після його смерті у 1924 р. Перші статті і брошури з'явилися за кордоном й належали його однодумцям — українським емігрантам — і були адресовані, головним чином, емігрантському середовищу, у якому відбувалася гостра політична боротьба. У цих, порівняно невеликих, популярних роботах головна увага приділялась аналізу теоретико–ідеологічної спадщини Міхновського, якого стали оцінювати як «батька українських самостійників», що був реальною альтернативою політичному курсу автономістів–федералістів. Одним із основних недоліків цих робіт було те, що вони слабо документовані. Обставини життя Міхновського в них висвітлені надто скупо, хоча ці публікації переповнені цитатами з його творів, зокрема з брошури «Самостійна Україна». Автори знали Міхновського особисто або користувалися матеріалами з розповідей сучасників про нього і на основі цих не завжди точних відомостей писали про нього.

Започаткував дослідження життєвого шляху Миколи Міхновського один з його однодумців і соратників Сергій Шемет, який виступив у 1925 р. із статтею про свого товариша[4]. Невелику брошуру про діяльність Міхновського в дореволюційні роки написав Р. Борис[5]. У 1920–1930–ті рр. про нього писали також Ю. Коллард, В. Євтимович, О. Коваленко та інші сучасники Міхновського[6].

У роки Другої світової війни, коли ідея самостійності України знову набула масової підтримки, у колах ОУН виникла ідея створення книги про Миколу Міхновського. Напевно, мова йшла про видання пропагандистського характеру. За цю роботу взявся добрий знайомий М. Міхновського, з яким той співпрацював 1917–1918 рр. в Українській демократично–хліборобській партії, — Віктор Андрієвський. В основу життєпису було покладено джерела фондів Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Але під час війни рукопис був конфіскований гестапо, так і не побачивши світ. Лише 1950 р. Віктор Андрієвський опублікував у Західній Німеччині скорочену версію цього матеріалу. У 1974 р. ця версія у формі статті була опублікована у «Визвольному шляху»[7].

По закінченні Другої світової війни в США над біографією Міхновського працював Петро Мірчук. У 1960 р. у Філадельфії була опублікована його невеличка монографія під назвою «Микола Міхновський. Апостол української державності». Про ідеологічну спрямованість книги, крім назви, свідчить і її передмова, у якій зазначено: «Тоді, коли про різних "руїнників–отаманів" написано безліч споминів, повістей, праць, про великого апостола Української Державності Миколу Міхновського, про того, кому революційні події в Україні після розвалу царської Росії завдячують свій національно–державницький характер, ще й досі не написано ні однієї монографії, ні однієї основнішої праці»[8]. Монографія Мірчука є й на сьогодні найповнішим описом життя Міхновського, хоча вона побудована, значною мірою, на припущеннях і грішить численними неточностями. Зокрема, Міхновському Мірчук приписує ряд видатних ініціатив українського руху: утворення «Братства тарасівців» і авторство його документів, організацію Революційної української партії, Центральної Ради тощо. За цю схильність до ідеалізації Міхновського Петра Мірчука гостро критикував зарубіжний автор Роман Млиновецький (один із псевдонімів Р. Бжеського, емігрантського історика і публіциста)[9]. На відміну від Мірчука, Млиновецький стверджує, що все, що робив у 1917–1918 рр. Микола Міхновський, було не його власною ініціативою, а виконанням завдань «Братства самостійників», від імені якого він діяв.

У 1950–ті рр. з амбітним проектом — створення політичної біографії Миколи Міхновського — виступив журналіст і публіцист, член Проводу ОУН Зиновій Книш. Він зібрав і опублікував свідчення деяких сучасників Міхновського, очевидців подій, ряд документів, які характеризують його життєвий шлях[10]. Серед адресатів Книша був і Андрій Жук, який на початку XX ст. був співробітником Міхновського і його товаришем по партійній діяльності. А. Жук збирав матеріали до історії Української народної партії і в нього, звичайно, були документи до біографії її організатора — М. Міхновського. Опубліковане Ігорем Гиричем в альманасі «Молода Україна» листування З. Книша і А. Жука (усього видруковано 41 лист, що датуються 1957–1958 рр.) свідчить про надзвичайну ретельність і відповідальність, з якою обидва вони поставилися до справи[11]. Так у листі З. Книша до А. Жука від 22 квітня 1957 р. говорилося: «Я окладаю на Вас великі надії і сердечно Вас про те прохаю. Ви один з дуже небагатьох живих свідків тих днів, ваше назвище часто зустрічається в зв'язку з подіями тих часів і хоч Ви, як мені здається, й були колись соціалістом, то все ж не відмовите нашим націоналістам зібрати матеріал про їхнього духовного батька.

І ще одне прохання. Хто живе ще і яка його адреса в тих людей. Що теж могли б щось нам унести до тієї справи? Що, де і в кого можна довідатися про діяльність Міхновського в роках від 1907 до 1917? Звідки можна б узяти відомості про його життя після окупації України більшовиками аж до його смерті в 1923 чи 1924 році?»[12]. У відповідь А. Жук, надіславши З. Книшу деякі матеріали про М. Міхновського, у листі від 31 травня 1957 р. зазначив: «Відступаючи ці річи для Вас, зглядно для Вашої організації, що мають стати матеріалом для опрацювання біографії Міхновського, я не звільняю себе від повзятого вже раніше наміру зладити нарис Української Народної Партії, основником й ідеологом якої був Міхновський… матеріалом для чого будуть служити ці самі річи. Для цього, власне, я їх збирав. Але ділюся ними з Вами, що маєте охоту зайнятися тою самою особою, зглядно організацією»[13].

Листування З. Книша і А. Жука продовжувалося півтора роки. За цей час З. Книш одержав багато цінних матеріалів, які характеризували різні аспекти життя М. Міхновського. Але його наміри створити політичну біографію М. Міхновського не увінчалися успіхом. Йому, як зрештою всім іншим зарубіжним авторам, не вдалося навіть установити найважливіші дати життя Міхновського, зокрема день народження, роки навчання у гімназії, рік вступу до університету і його закінчення, інші рубіжні етапи життя.

Нічого несподіваного у цьому немає. Маючи у своєму розпорядженні, головним чином, матеріали мемуарного характеру, на щось більше З. Книш, як і інші дослідники, при всьому їхньому бажанні, розраховувати не могли. Історик Марко Антонович, який виріс в емігрантському середовищі і був свідком розмов свого батька Дмитра Володимировича Антоновича з колишніми товаришами по українському визвольному руху, які жили тоді у Чехословаччині і писали мемуари, зазначав: «Мене, спершу малого хлопця, а згодом і парубка, часто дивували спори і розходження, коли учасники цих розмов, пригадуючи «Старі часи», зовсім по–різному інтерпретували деякі події, яких вони були свідками, чи зовсім інакше пригадували їх». Як професійний історик, М. Антонович добре розумів природу цих розходжень: «Власне кажучи, нічого дивного у тому нема. Поминаючи інші моменти: політичні розходження, симпатії і антипатії, помилки пам'яті тощо, треба пам'ятати, що всі спогади є суб'єктивним твором і в них, помимо волі автора, втілювалися переживання цілого життя, його нахили і звички, розуміння, досвід, позиції… Усе це впливає і заставляє мемуариста бачити речі з певного кута зору»[14].

На відміну від багатьох своїх сучасників, Микола Міхновський не залишив автобіографії, спогадів про життєвий шлях, щоденника. Про нього писали інші, у тому числі й ті, хто мав свого часу з Міхновським дуже складні, а то й ворожі стосунки. Інших джерел достовірної інформації про його життя за кордоном виявилося також мало, бо доступ зарубіжних дослідників до радянських архівосховищ був тоді закритий, а вітчизняні автори не мали можливості писати про діячів українського визвольного руху.

Сучасні вітчизняні історики мають значно кращі умови для дослідження біографії Миколи Міхновського. У їхньому розпорядженні — архівосховища, рукописні фонди, бібліотеки. Та скористатися всім цим належним чином вони ще не зуміли, хоча за останнє десятиліття і написали декілька статей, у яких, враховуючи історичний досвід ХХ ст., робилася спроба визначити місце і роль Міхновського в українському визвольному русі[15]. Однак, як і їхні колеги з української діаспори, вітчизняні історики істотно не вийшли за рамки коментування написаних Міхновським текстів і спроб знайти місце його ідей у соціально–політичному контексті ХХ ст.

Настав час для створення узагальнюючої роботи, яка б на широкому тлі ідейно–політичних шукань епохи розкрила життєвий і творчий шлях Миколи Міхновського, визначила його роль у боротьбі українців за створення власної держави. Без

вирішення цього завдання загальна картина історичного процесу в Україні наприкінці XIX — в першій чверті XX ст., зокрема історія українського національного руху, залишиться неповною, до певної міри однобокою.

Автор даної монографії зробив спробу скористатися існуючими можливостями і звернувся до архівів та інших документосховищ Києва, Львова, Москви, Харкова, Краснодара, які були необхідними для реконструкції біографії Міхновського і виявилися цілком доступними для істориків. Але, залучаючи ці документи, було б абсолютно недоречним, особливо у такому специфічному жанрі, як біографічний, відкидати і мемуарну літературу. Той же М. Антонович писав про її місце в структурі історичного дослідження так: «Незважаючи на суб'єктивний характер кожних спогадів, вони мають велике значення для вивчення даної доби, бо крім даних, що їх можна перевірити на підставі інших джерел, вони передають, нехай і крізь призму даної людини, характер і дух доби, що їх рідко можна вичитати чи відчути з документів об'єктивного характеру»[16].

І на останнє. Про Міхновського писати надзвичайно цікаво, але водночас відповідально. Міхновський не потребує ідеалізації. Він заслужив собі місце в нашій історії. Разом з тим, він продовжує залишатися контраверсійною, дискусійною постаттю. Саме тому у запропонованій читачам монографії особлива увага приділяється достовірності наведених фактів, які характеризують життєвий шлях М. Міхновського. Це, звичайно, не означає, що автор ухилявся від використання споминів, листів та інших джерел особистого походження, переповнених емоціями, і уникав припущень, аналогій, порівнянь та інших прийомів наукового аналізу, що не ґрунтуються безпосередньо на текстах документів. Це означає, що автор прагнув ознайомити читача з документами, на підставі яких він наводить той чи інший факт, які міркування чи припущення покладено в основу того чи іншого судження і висновку.

Дитинство та юність

Усе починається з дитинства. «Засади, закладені в дитинстві, схожі на вирізані на корі молодого дерева букви, що ростуть разом з ним, становлячи невід'ємну його суть», — писав Віктор Гюго. Ці слова французького письменника–романтика доводиться часто згадувати, коли мова заходить про Миколу Міхновського.

Його дитинство і юність у літературі описані надто скупо. Навіть автори, які особисто знали і співпрацювали з Міхновським — Сергій Шемет і Віктор Андрієвський, — майже нічого не написали про обставини життя в дитячі та юнацькі роки, коли формувалися основи світогляду і характеру Міхновського.

Перше генеалогічне дослідження роду Міхновських зробив на основі друкованих джерел закордонний дослідник О. Стовба[17]. Прізвище Міхновських дослідник виявив у документах XVI ст. Шляхтичі Міхновські проживали у Волинському і Київському воєводствах в Україні та деяких воєводствах Польщі. Про шляхтичів–католиків Міхновських писав і А. Жук. Але він схилявся до висновку, що предки Миколи з правобережними Міхновськими нічого спільного не мали[18]. Зрештою, О. Стовба також категорично не наполягав на версії про правобережні корені роду Миколи Міхновського. Домазепинський період роду Міхновських, за оцінкою дослідника, можна накреслити лише гіпотетично.

Власне генеалогічне дослідження родоводу Міхновських зробив сучасний вітчизняний дослідник В. Кривошея. Він подав суттєві уточнення в генеалогії Міхновських і зробив висновок, що принаймні із середини XVII ст. це — корінний лівобережний козацький рід. Правобережні уманські дворяни Міхновські, стверджує В. Кривошея, нічого спільного, крім прізвища, з лівобережними Міхновськими не мали[19]. Може саме цьому, робить припущення А. Жук, Микола Міхновський, друкуючись у газеті «Діло», *послуговувався псевдонімом «Лівобережний»*[20].

З високою мірою ймовірності можна припустити, що предки Миколи Міхновського брали участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р., який налічує понад 40 тис. козаків, лише один раз зустрічається прізвище Міхновського, козака Білоцерківського полку[21]. Але у реєстрі занотовані також прізвища Міхненко (у тому числі у Прилуцькому полку, в адміністративних межах якого знаходилося рідне село Миколи Міхновського Турівка), Махненко, Махновський[22]. Не виключено, що одне з цих прізвищ могло трансформуватися у прізвище Міхновський.

За часів гетьманування Івана Мазепи появляється священницький рід Міхновських, представники якого навчалися в Київській академії. На цю обставину звертають увагу і О. Стовба, і В. Кривошея. З тих часів генеалогічна лінія Міхновських простежується більш–менш чітко.

О. Стовба вважає, що наприкінці XVIII ст., вочевидь після Коліївщини, Міхновські, які до цього зустрічаються тільки на Правобережжі, з'являються і на Лівобережжі, у Золотоноші. У XIX ст. це — широко розгалужений рід, представники якого служили, головним чином, на посадах парафіяльних священиків, майже в усіх повітах Полтавської губернії, зокрема в Переяславському, Лубенському, Хорольському, Миргородському і Прилуцькому. На цьому сходяться обидва дослідники генеалогії роду Міхновських.

Дід Миколи — Іван Міхновський — був парафіяльним священиком у Золотоніському повіті Полтавської губернії. Його син (Миколин батько) Іван Іванович Міхновський народився у 1823 р.[23] Коли настав час обирати життєвий шлях Івану, пішли звичним для священницьких сімей того часу шляхом — хлопця направили до Полтавської духовної семінарії. Тоді це було зовсім близько: до 1862 р. Полтавська духовна семінарія знаходилася у Переяславі — сусідньому з рідним Івану Золотоніським повітом Полтавської губернії. По закінченні семінарії двадцятирічний священик у 1843 р. дістав призначення до села Турівки Прилуцького повіту Полтавської губернії. Напевне, це призначення не суперечило волі самого Івана, адже Турівка знаходилася неподалік від Переяслава і Золотоноші. Мабуть, він не хотів відриватися далеко від батьківського дому і для нього не мала істотного значення та обставина, що Турівка розташована у далекому північно–західному закутку Полтавської губернії, а до Полтави було значно далі, ніж, наприклад, до Києва чи Чернігова. До речі, напевне саме через це адміністративна підпорядкованість Турівки неодноразово змінювалася. Була вона у складі Пирятинського, а потім Прилуцького повіту Полтавської губернії. Нині це досить велике село Згурівського району на сході Київської області. Свою історичну назву село зберегло.

Вибір Івана Івановича Міхновського виявився напрочуд вдалим. Турівка вже тоді була великим селом з багатою історією. Її назва вперше згадується в історичних джерелах за 1640 р. Село потопало в оточенні мальовничої української природи, навколо були луки, ліси, неподалік текла річка Перевод, що впадала в Удай, притоку Сули. У цьому селі Іван Міхновський прослужив парафіяльним священиком майже 50 років, остаточно звільнившись на заслужений відпочинок на початку 1890–х рр. Не виїжджаючи часто з Турівки, Іван Міхновський разом з тим не

залишився на периферії громадсько–політичного життя України. Спілкування з віруючими давало йому змогу постійно тримати руку на пульсі настроїв селянства. Як людина освічена, Міхновський мав змогу одержувати інформацію про події в Україні з періодичної преси та книг. Нарешті, у Турівці доля звела його з видатними людьми тодішньої України, які справили особливо глибокий вплив на формування світогляду.

Перш за все — це місцевий поміщик Микола Андрійович Маркевич. Його предки належали до козацько–старшинського роду Маркевичів. Турівка була передана їм у 1714 р. гетьманом Іваном Скоропадським. Переходячи від батька до сина, у 1832 р. це село дісталося М.А. Маркевичу, відомому українському історику, етнографу, поету, музиканту. За оцінкою історика Олександра Оглоблина, це був один з «найкультурніших людей тогочасної України»[24].

1831 р. Маркевич видав у Москві «Украинские мелодии», де у віршах російською мовою оспівував героїчне минуле України. Від поезії він перейшов до історії та у 1842–1843 рр. видав п'ятитомну «Историю Малороссии». Ця книга, написана під впливом «Історії Русів» (тоді ще неопублікованої) і проникнута духом українського патріотизму, справила неабиякий вплив на сучасників, зокрема Тараса Шевченка.

Із Тарасом Шевченком Маркевич підтримував приятельські стосунки, вперше зустрівшись з ним ще 1839 р. у Петербурзі[25]. У квітні 1840 р. Микола Маркевич у своєму щоденнику записав, що якийсь критик Кукельник «критиковал Шевченка, уверял, что направление его "Кобзаря" вредно и опасно»[26]. Пізніше поет присвятив Маркевичу вірш «Бандуристе, орле сизий».

Дослідники біографії Тараса Шевченка констатують досить часті контакти поета та історика у наступні роки. У листі із заслання 1857 р. до сина Миколи Маркевича Андрія Тарас Шевченко писав: «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці»[27]. Місцем зустрічей був і маєток Маркевича в Турівці. В академічній біографії Тараса Шевченка вказано, що «у його маєтку в с. Турівка він також бував»[28]. Остання зустріч, датована початком 1844 р., називається гіпотетичною: «Очевидно, побував Шевченко і в маєтку самого Маркевича в с. Турівка»[29].

Крім Тараса Шевченка, Миколу Маркевича в його маєтку відвідував відомий російський офортист, гравер і художник Лев Жемчужніков. Він продовжив започатковану 1844 р. Шевченком серію «Живописна Україна», що подавала українські краєвиди, видатні події з історії України, картини з народного побуту. Зусиллями Жемчужнікова серія «Живописна Україна» була видана

у 1861–1862 рр. як додаток до журналу «Основа». Жемчужніков був у дружніх стосунках з передовими представниками української культури, у тому числі із Шевченком, коли той перебував у Петербурзі. В Україні Лев Жемчужніков жив у 1852–1856 рр. Саме на ці роки припадає його спілкування з Маркевичем і відвідини Турівки[30].

Щоб завершити характеристику духовної атмосфери у Турівці часів Миколи Маркевича, зазначимо, що на його кошт і під його художнім керівництвом у маєтку діяв вертепний театр. Це означає, що загальний тонус культурного життя в Турівці був досить високий – театр без глядачів, здатних сприймати мистецтво, не можливий. Цими глядачами були не лише члени поміщицької сім'ї, гості із сусідніх маєтків і нечисленні освічені жителі села. На спектаклі запрошувалися близькі та друзі Миколи Маркевича з Києва, Чернігова, Полтави та інших міст. Цілком можливо, вистави вертепного театру в Турівці, зазначається в «Біографії» Тараса Шевченка, міг бачити поет[31].

Отже, коли на початку 40–х рр. XIX ст. молодий священик Іван Міхновський прибув до Турівки, це був своєрідний культурний центр, створений зусиллями шляхетного поміщика, ученого, музиканта і мецената, українського патріота Миколи Маркевича. Не викликає сумніву, що особа такого масштабу справляла значний вплив на всіх освічених жителів села. Не зайвим буде нагадати, це не був виключно інтелектуальний вплив: поміщик був справжнім господарем села і володів 800 душами кріпаків.

Невідомо, з якими політичними настроями прибув молодий священик до Турівки. У духовній семінарії йому прагнули прищепити великоруський патріотизм, відданість правлячій романівській династії, зверхнє, а то й неприязне ставлення до всього українського. Чи зумів він протистояти цьому тиску, чи виробив у собі досить поширену в ті часи «подвійну лояльність» (прихильне ставлення до Російської імперії — на службі, любов до рідного краю, до України — поза службою), чи навіть став українським патріотом — це запитання залишається без відповіді. Але цілком зрозуміло, що молодий священик не міг бути нелояльним до поміщика, навіть якщо б захотів. Влада поміщика в селі була майже безмежна, і він легко усунув би Міхновського з села. Але цього не сталося, і стосунки священика з відомим українським істориком продовжувалися понад 15 років, аж до смерті останнього 1860 р.

Статус священика диктував Івану Міхновському певні норми поводження, у тому числі й у стосунках з поміщиком, власником кріпаків – більшої частини місцевої парафії. Він був просто

зобов'язаний відвідувати сім'ю Маркевичів, особливо у дні релігійних свят. Це було важливою частиною його священницької місії. Відносини цих двох освічених людей за роки спілкування, напевне, набули неформального характеру. Цьому могла сприяти і та обставина, що Церква Всіх Святих у Турівці стояла неподалік від поміщицького маєтку. Не викликає сумніву, що один з небагатьох освічених людей села, священик Міхновський мусив читати і знати твори Маркевича, бо необізнаність з ними, слушно зауважує Олександр Стовба, «могла бути образою для автора»[32]. Мабуть, не були таємницею для Міхновського і тісні зв'язки Маркевича з Шевченком; Міхновський міг бачити чи навіть спілкуватися із Шевченком під час його відвідувань Миколи Маркевича в Турівці.

Що ці передбачення мають під собою реальний ґрунт, свідчить стаття священика Володимира Міхновського, старшого сина Івана Міхновського, опублікована 20 січня 1902 р. в «Полтавских епархиальных ведомостях» під назвою «Освячення нового храму». Стаття присвячена новозбудованій у Турівці церкві, яку поставили замість старої, де Служба Божа велася впродовж 120 років. Саме у старій турівській церкві свого часу служив Іван Міхновський, і Володимир з гордістю пише про тісну співпрацю на духовній ниві свого батька з істориком Миколою Маркевичем.

Іван Міхновський прожив довге життя — 83 роки. Був він людиною величезної фізичної сили і, за свідченням дружини його онука, української акторки Г. Совачевої, міг зігнути мідну копійку між пальцями, а одного разу переміг у бійці з декількома рибалками — браконьєрами[33]. Разом із тим — і це досить поширена в українських родинах ситуація, — отець Іван побоювався своєї енергійної дружини — Олександри Федорівни, яка завзято боролася з його шкідливими звичками, особливо з пристрастю до паління.

До своїх священницьких обов'язків Іван Міхновський ставився з великим сумлінням. Він був зразковим проповідником, за що керівники сусідніх парафій зверталися до нього не інакше як «шановний», а Полтавський єпископ навіть удостоїв його своєї похвали[34]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу твердження Віктора Андрієвського, що Іван Міхновський «свої проповіді виголошував тільки українською мовою, не зважаючи на сувору заборону російської цивільної й духовної адміністрації»[35]. Це твердження В. Андрієвський наводить без посилання на джерела, як гіпотетичне. Однак таке припущення не позбавлене реальних підстав. На практиці священик справді міг поводитися подібним чином, хоча з 1862 р. єпископами Полтавськими і

Переяславськими призначалися виключно росіяни, які ревно слідкували за поведінкою церковнослужителів, у тому числі і за дотриманням ними мовного режиму під час богослужіння. Та життя примушувало інколи не звертати особливої уваги на порушення інструкцій. Російська мова, пересипана слов'янізмами, важко доходила до свідомості парафіян, відбиваючи у них бажання прислухатися до слів священика. Одну з таких проповідей, яку виголосив перед парафіянами новопризначений владикою священик Марко Балабуха, описує у повісті «Старосвітські батюшки та матушки» Іван Нечуй–Левицький: «Проповідь була довга, на давній церковній слов'янській мові, пересипана текстами й такими словами, як понеже, поколику, потолику. Чесна громада слухала, слухала й нічогісінько не тямила… Але Балабуха заговорився й од старого академічного звичаю з його язика почали зриватись латинські слова. Громада очі витріщила. Балабуха схаменувся, що він говорить не в академії, а в сільській церкві перед мужиками, й вдержав язика»[36]. Цілком очевидно, що подібні «проповіді» підривали вплив і авторитет церкви, і церковні верхи змушені були заплющувати очі, коли той чи інший священик наважувався говорити зі своїми парафіянами живою українською мовою. Іван Нечуй–Левицький в автобіографії згадує, що його батько, який був священиком у Стеблеві Канівського повіту Київської губернії, «проповіді замолоду говорив по–українськи, записував їх і навіть послав до митрополита»[37].

Про виголошення окремими священиками проповідей українською мовою збереглися свідчення також в інших джерелах[38]. Але це не було масовим явищем, і таке поводження передбачало певні проукраїнські симпатії і громадянську мужність. Цілком імовірно, що саме так було з Іваном Міхновським. Принаймні, його дуже важко уявити в ролі Марка Балабухи.

Якщо у церкві мовний режим урядові та вищі духовні структури намагалися ще якось контролювати, то поза церквою вони були безсилі. У побуті священик був вільним у виборі мови спілкування і зазвичай вибирав рідну, українську. Нічого незвичайного у цьому не було. Царизм не зміг взяти під тотальний контроль усі сторони життя українського суспільства. Так, Олександр Лотоцький, відомий український політичний діяч кінця XIX — початку XX ст., вихований у родині священика, так описував світогляд свого батька: «Національне почуття його було щире, природне. Не робив він з того засадничої справи, — українська стихія для нього була надто натуральною, безперечною річчю, щоб над тим роздумувати, — і весь характер

нашого родинного життя був суто український. Українська мова була виключною мовою спілкування і в нас, і в родині, і в зносинах з стороннім оточенням — з сусідніми священиками, з місцевою адміністрацією, з офіціалістами сусідніх маєтків і т. п.»[39]. Усе наведене вище дозволяє стверджувати, що Іван Міхновський належав саме до такого типу українських священиків.

Сім'я Міхновських, якщо підходити з мірками того часу, за чисельністю була середньою. Про її склад пишуть О. Стовба та інші автори: три сини — Володимир, Гаврило і Микола, а також дочка — Олімпіада. Утримувалася сім'я працею батька. Було також 17 десятин землі, із них 15 десятин — польової, а 2 десятини — присадибної. Ці дані наводить Сергій Шемет, який добре знав Міхновських, а також згадувана вже Г. Совачева[40]. Про 15 десятин орної землі, що були у власності покійного священика Івана Міхновського з Турівки Прилуцького повіту, повідомляли у листопаді 1908 р. «Полтавские губернские ведомости». Звичайно, обробляти самотужки цю площу парафіяльний священик не міг. Орну землю він віддавав в оренду, за що оплачувалося навчання дітей. Сім'я не бідувала, хоча жила скромно, бо розраховувати на розкіш при таких прибутках не доводилося. До праці по господарству залучалися всі, у тому числі й діти. Звичка працювати на землі залишилася у Миколи Міхновського на все життя, і коли він став дорослим, то любив порядкувати в саду[41]. Взагалі сімейний побут Міхновських був цілком селянським, народним, ґрунтувався на здорових моральних засадах. Не випадково всі діти знайшли себе в житті й тією чи іншою мірою виявилися причетними до українського національного руху.

Старший син Володимир вирішив продовжити батьківську місію, закінчивши у 1874 р. Полтавську семінарію. До 1907 р. служив священиком у різних парафіях Прилуцького повіту. Відрізнявся незалежним характером, критикував церковну владу, в умовах революції 1905–1907 рр. підтримував контакти з українськими патріотами. Це стало підставою для його переведення в 1907 р. з рідного Прилуцького повіту до Роменського, де в нього не було ні знайомих, ні рідних.

Два молодші сини — Гаврило і Микола — пішли по цивільній лінії. Це була типова для сімей священиків ситуація. Наприкінці XIX ст. священику вже важко було одержати парафію, тому своїх дітей сільські батюшки відправляли в університети та інші цивільні (чи військові) навчальні заклади. До того ж російська православна церква разом із самодержавним режимом, якому вона була покликана служити, вступала у смугу глибокої

внутрішньої кризи. Її авторитет у суспільстві падав, і бажаючих обирати духовну кар'єру ставало менше.

Гаврило Міхновський, 1865 року народження, після закінчення у 1886 р. Прилуцької гімназії деякий час навчався на історико–філологічному факультеті Київського університету. Цікаво, що у списках студентів він значиться на одному курсі з Михайлом Грушевським, у майбутньому видатним українським істориком[42]. Однак з невідомих причин цей факультет він залишив і перевівся на юридичний. Пройшовши курс навчання, у 1890 р. був залишений в університеті для викладацької роботи. Але Гаврила приваблювала жива робота з людьми, і через деякий час він переїжджає до Прилук, де працює адвокатом. Дмитро Дорошенко, який відвідав Гаврила Міхновського в Прилуках навесні 1905 р., писав про нього у своїх споминах як про «рідного брата Миколи Міхновського, якого він дуже нагадував і обличчям, і всією своєю постаттю, і своїм патріотизмом в самостійницькім дусі»[43].

Єдина в сім'ї дочка одружилася із священиком Яковом Совачевим, зусиллями якого було завершене будівництво нової церкви в Турівці. У сім'ї Совачевих також виросли учасники українського національно–визвольного руху, серед яких був і Василь Якович Совачев, свого часу голова студентської української громади в Києві; у 1917–1919 рр. — член Української демократично–хліборобської партії, військовий лікар і начальник санітарної управи армії УНР.

Серед представників інших гілок роду Міхновських були також активні діячі українського національного руху. Найвідоміший з них – Юрій Міхновський, який народився в Золотоніському повіті, на батьківщині Миколиного діда. Навчався в Полтавській духовній семінарії, з якої був виключений за участь в національному русі на 4 курсі. Деякий час учителював, а у 1891 р. висвятився на диякона. У 1921 р. Юрій Міхновський став одним із співзасновників і єпископів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

В українській громаді Полтавської семінарії у другій половині 1890–х рр. поряд із Симоном Петлюрою активну участь брали два брати Міхновські. Їх імен Юрій Коллард, який наводить цю інформацію, не згадує [44]. Напевне, вони також були родичами Миколи. В архівних фондах збереглися дані, що у 1890–ті рр. Володимир і Олександр Міхновські, студенти Харківського ветеринарного інституту, були членами Харківської студентської громади. Після утворення Революційної української партії вони стали її членами, а в 1903 р. були заарештовані за революційну діяльність[45].

Перелік учасників українського національно–визвольного руху – представників широко розгалуженого роду Міховських — можна продовжити. Але у XX ст. цей давній український рід став відомим, перш за все, завдяки Миколі Івановичу Міховському, наймолодшому в родині турівського священика Івана Міховського.

Народився він 1873 р. Число і місяць не наводить у своїй посмертній згадці про Миколу Міховського навіть Сергій Шемет, який його добре знав, а також Віктор Андрієвський, який деякий час із ним співпрацював. Немає даних про день народження Миколи Міховського і в публікаціях про нього сучасних авторів. Установити точну дату могла б допомогти метрична книга Турівської церкви Всіх Святих. На жаль, вона не збереглася. Зате добре зберігся архівний фонд Прилуцької чоловічої гімназії, яку свого часу закінчив Микола Міховський. Цей фонд знаходиться в обласному державному архіві Чернігівської області. У ньому знайдено копію свідоцтва про народження Миколи Міховського, видану на прохання його батька Івана Міховського Полтавською духовною консисторією. У копії зазначено: «В метричній книзі, що зберігається в архіві Консисторії Прилуцького повіту села Турівки Всіх Святих церкви за тисяча вісімсот сімдесят третій (1873–й) р. під № 17–м записано так: Марта дев'ятнадцятого (19) числа, села Турівки у приходського священика Іоанна Іоаннова Міховського і законної його дружини Олександри Федорівни, обох православних, народився син Микола»[46]. У копії вказано і дату хрещення — 20 березня 1873 р.

Цьому документу, складеному за всіма правилами, можна було б без будь–яких застережень довіряти, коли б не одна обставина: у цьому ж фонді знайдено ряд інших паперів, які вказують на іншу дату народження Миколи Івановича — 10 березня 1873 р.

Вперше ця дата наводиться в рішенні керівництва Прилуцької гімназії, де вчився Микола Міховський, про переведення його до 5 класу. Це рішення було прийняте 20 серпня 1887 р. і підставою для нього стало, серед інших документів, метричне свідоцтво, вірніше, як про це написано в самому рішенні, — «випис» (витяг) з метричного свідоцтва[47]. Вдруге дата 10 березня 1873 р. як день народження Миколи Міховського наводиться в іншому важливому і відповідальному з точки зору оформлення документі — у свідоцтві про його приписку до першої призовної дільниці Прилуцького повіту. Цей документ датується 21 грудня 1890 р. і виданий Прилуцьким повітовим з військової повинності присутствієм[48]. Утретє 10 березня 1873 р. як день народження Миколи Міховського зустрічається у «Списку осіб, що бажають

бути допущеними до екзамену на зрілість в Прилуцькій гімназії». Вчетверте ця дата наведена й у самому атестаті зрілості[49], який Микола Міхновський одержав після закінчення гімназії.

Виникає запитання: яким документам слід віддавати перевагу? Гімназичним паперам і приписному свідоцтву, які чотири рази називають один день народження — 10 березня 1873 р.? Але цілком можливо, що всі вони (у тому числі й приписне свідоцтво) ґрунтуються на єдиному документі — тому самому «виписі» з метричного свідоцтва, на яке лише посилаються в рішенні про переведення Міхновського до 5 класу, але не наводять його. Якщо це так, то більше довіри викликає копія метричного свідоцтва, де наведена інша дата дня народження — 19 березня 1873 р. Малоймовірно, щоб помилився секретар духовної консисторії — особа, акуратність і точність якої є головними професійними якостями. До того ж у копії свідоцтва про народження дата народження (19 березня) і дата хрещення (20 березня) розходяться лише на один день. Це типове і дуже поширене розходження: засвідчити день народження дитини прагнули якнайшвидше. Дуже важко припустити, щоб дитина священика, яка народилася 10 березня, була цим священиком хрещена аж 20 березня.

Ще один аргумент на користь дати 19 березня 1873 р. як дня народження Миколи Міхновського. Метричне свідоцтво випускалося за проханням Івана Івановича Міхновського, і перш ніж потрапити до Прилуцької гімназії, мало побувати у його руках. Якщо це справді так (а якусь іншу технологію одержання документа уявити важко, адже у свідоцтві вказано щодо Івана Івановича, що воно видане «согласно его прошению»), то малоймовірно, щоб батько не помітив помилку у свідоцтві або щоб передав до гімназії документ, у якому неправильно вказано день народження сина.

Про це свідчать також матеріали Державного архіву м. Києва, де збереглися фонди Київського університету, у якому навчався свого часу М. Міхновський. У томі 5 відомостей про студентів Київського університету зазначається, що Микола Міхновський народився у Турівці Прилуцького повіту Полтавської губернії 19 березня 1873 р.[50]

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що днем народження Миколи Міхновського слід вважати 19 березня 1873 р. За новим стилем — це 31 березня.

Микола у сім'ї Міхновських був пізньою дитиною. Старший брат Володимир у рік його народження був на передостанньому курсі Полтавської духовної семінарії та готувався вийти на самостійний життєвий шлях. Сестра була вже зовсім дорослою і

вийшла заміж за Якова Совачева, коли Микола ще був немовлям.

Міхновський належав до людей холеричного типу, і цей його характер став проявлятися ще у ранньому дитинстві. В родині жив переказ, як Микола трирічним хлопцем побачив уперше свого небожа Василя Совачева на хрестинах із золотим хрестиком і запитав, звідки у нього ця прикраса. Одержавши у відповідь, що небіж «знайшов його собі», Микола схопив Василя за чуба і запитав: «А мені чом не знайшов?». Родичі і близькі говорили, що ця фраза досить точно характеризувала вдачу Міхновського — енергійну, імпульсивну до нестримності, волелюбну[51].

Вплив старшого брата та сестри на формування особистості Миколи Міхновського був обмеженим. Якщо вже говорити про вплив старших у сім'ї, то це, перш за все, вплив батьків, і в першу чергу Івана Івановича Міхновського. Із часом посилився вплив Гаврила, передостанньої у сім'ї дитини, старшого від Миколи на цілих вісім років.

Коли народився Микола, батьку було вже майже 50 років, матері — 44. У такому віці сімейний уклад уже досить усталений, майже консервативний, і все сильніше проявляється схильність до непохитного підтримання сімейних традицій. Крім цього батьки мають більше часу для виховання дітей і роблять це з урахуванням попереднього досвіду і, як їм здається, краще, ніж раніше. Інколи це виливається у сімейний деспотизм, який деформує характер дитини. Але Миколі та його брату Гаврилу пощастило. Батьки виявили педагогічний такт і виховували молодших дітей так, як підказував їм здоровий глузд, народна педагогіка.

У процесі виховання Миколи чи не найважливішу роль відіграли традиції. Його батькам, зважаючи на їхній уже немолодий вік, на пам'ять часто приходили яскраві сторінки минулого, і в їхніх розмовах нерідко з великим пієтетом згадували імена Миколи Маркевича і його знаменитих друзів, з якими Івану Міхновському доводилося спілкуватися. Для малого Миколи це не була занадто абстрактна старовина. Поряд з церквою стояв поміщицький маєток, де колись відбувалося все те, про що говорили старші. Двері цього маєтку весь час були широко відчинені і для Миколиних батьків, і для самого Миколи. У цьому маєтку мешкали Микола Миколайович Маркевич, син видатного історика, і його дружина, Марія Дмитрівна. Були вони, як і свого часу Микола Андрійович Маркевич, не чужими для Міхновських людьми. Традиції тісного спілкування Маркевичів з Міхновськими, започатковані ще у 1840–1850–ті рр., продовжили сім'ї Миколи Миколайовича й Івана Івановича. Стосунки цих сімей були теплими, можна навіть сказати сердечними. Саме

тому, мабуть, Микола Миколайович і Марія Дмитрівна Маркевичі погодилися хрестити Миколу Міхновського, а значить — кумуватися з Іваном Івановичем і Олександрою Федорівною Міхновськими[52].

Такий статус відносин передбачав високу міру взаємної довіри. Напевне, із сімейних розмов, а також із розмов між Маркевичами – хрещеними батьками — і рідними батьками ще зовсім молодий Микола вперше почув і прізвище Тараса Шевченка. Зокрема, Микола Миколайович міг розповісти не лише про дружбу батька з геніальним поетом, а й про листування й особисту зустріч у 1857 р. із Шевченком його брата, Андрія Миколайовича Маркевича[53].

Андрій Маркевич продовжував справу свого батька, збираючи етнографічні матеріали і здійснюючи їхню музичну обробку. Його діяльність викликала схвальну оцінку Тараса Григоровича. У листі до Куліша Шевченко писав про музичні обробки Андрія Маркевича: «Добре, дуже добре, а особливо "Морозенко": він мені живісенько нагадав нашу милу бесталанну Україну»[54]. Важко уявити, щоб про це не йшлося у розмовах між Маркевичами і Міхновськими і щоб про Тараса Шевченка, його страдницьке життя і поетичний геній малий Микола не дізнався дуже рано, ще в дитячі роки.

А з іншого боку, немає жодних підстав стверджувати, що батьки цілеспрямовано виховували Миколу в національному, а тим більше, як пише О. Стовба, посилаючись на Д. Дорошенка, в «самостійницькому дусі»[55]. Очевидно, інформація, яку він одержував від батьків і від їхнього найближчого оточення, ґрунтувалася на романтизованому образі козацького минулого, але була безсистемною і не переслідувала якоїсь конкретної виховної цілі. Вона могла загубитися в глибинах Миколиної пам'яті, коли б щоденно не закріплювалася в багатому світі дитячих емоцій — вражень від народних звичаїв і народної творчості, побуту, які хлопчик засвоював, спілкуючись зі своїми односельчанами, щоденно відчуваючи вплив української народної стихії.

Про вплив сільського середовища на формування національних почуттів писали у своїх спогадах багато учасників українського визвольного руху. Зокрема, Катерина Серебрякова (дружина Дмитра Володимировича Антоновича) у своїй згадці про Миколу Міхновського так описувала настрої тих своїх ровесників, яких батьки, незважаючи на всі їхні спроби, так і не змогли втримати від участі в політичному житті у складі українських об'єднань: «Хіба живу людину можна вдержати і не дозволити цікавитися тим, що довкола, не ставити собі питань,

чому все йде так, а не інакше, не бачити різниці між українським і московським! Українська стихія була всюди: в повітрі, в природі, в таких характерних і поетичних наших біленьких, соломою критих хатах, у садочках, в наших чудових степах, на яких стільки співу, де кожна частина повітря співає, в чудових місячних ночах, повних співів соловейків, де тільки один кінчає свою пісню, а вже починає другий, де все сповнено їх співом. А у сусідньому хуторі співають дівчата, їм вторять хлопці і пісня розкладається на кілька голосів і летить по степу вдалечінь»[56].

Ця ностальгічна картина «втраченого раю» змальована емігранткою, яка залишила Україну майже 40 років тому, настільки сильно і переконливо, що, здається, викликає щеміння в серці. Але в дитинстві рідне село і оточуюча природа не викликає подібних почуттів. Навколишнє середовище сприймається як щось природне, органічне, без психологічного надриву. Але від цього його вплив на формування особистості не зменшується. Без сумніву, малий Микола був у полоні сільського оточення і всього того, що називають «національною стихією». Зовсім не випадково, коли Микола став дорослішим, він, за свідченням Г. Совачевої, вважав себе нащадком козацького роду[57].

Але були й інші чинники, які справили вплив на формування світоглядних засад Миколи Міхновського. Про свій народ, його минуле Микола чув не лише з народних переказів і пісень. У ті часи дуже популярним було домашнє читання, і довгими зимовими вечорами батьки і діти із захопленням слухали художні твори, у тому числі й про українську минувшину. Такі сімейні читання служили не лише для задоволення інтересів дорослих, а й для підготовки дітей до школи, розширення їхнього світогляду в молодшому шкільному віці. Як правило, читалися книги Миколи Гоголя, Дмитра Стороженка, Данила Мордовця та інших популярних письменників, видані російською мовою. Після Валуєвського указу 1863 р. і Емського циркуляру 1876 р. українське друковане слово було заборонене. Але ті, хто перед собою ставив за мету одержати книги Івана Котляревського, Григорія Квітки–Основ'яненка, Івана Нечуя–Левицького і навіть Тараса Шевченка, могли це зробити. Без сумніву, у сім'ї Міхновських були книги Тараса Шевченка, був його «Кобзар». Магнетичний вплив творчості Тараса Григоровича Микола Міхновський відчув дуже рано і перебував у його полоні все своє життя.

Про початкову освіту Миколи Міхновського немає жодних відомостей. Очевидно, він здобув її в домашніх умовах. Так тоді було прийнято у сім'ях, які прагнули дати своїм дітям середню, а

потім і вищу освіту і мали матеріальні можливості для цього. Напевне, досить рано було прийняте рішення зорієнтувати Миколу на світську освіту. Мабуть, цьому передували роздуми і вагання, хоча немає підстав для ствердження, що рішення це далося Івану Івановичу Міхновському, потомственому священику, дуже важко. Батько — досвідчена, мудра і достатньо інтелігентна людина — добре орієнтувався в життєвих реаліях. Станове суспільство на очах розкладалося, і для дітей священиків відкривалися більш привабливі перспективи, ніж просто повторити кар'єру батька. Ось чому Миколу стали готувати для вступу не до духовної семінарії, а до гімназії. У Прилуцькій гімназії вже навчався Гаврило Міхновський, і батьки були достатньо обізнані з організацією навчального процесу в гімназії та умовами життя для приїжджих гімназистів.

Навчання справило на Миколу, як і на кожну дитину, виховану в українському мовно–культурному середовищі, суперечливе враження. З одного боку, воно відкрило перед ним вікно у світ знань, де в результаті таємничих перетворень з букв народжуються слова, з яких постають живі образи, де все цікаве і привабливе. З другого боку, дитячу свідомість деморалізували спроби вчителя донести до неї все це незнайомою мовою. Невідомо, хто вчив Миколу в догімназичні роки, хто був його домашнім учителем. Але це принципового значення не має. Навіть якщо цю роль виконував батько Миколи, він готував сина так, як цього вимагала тодішня імперська система освіти. Ця система була головним знаряддям грандіозного національно–культурного експерименту з перетворення українців у росіян, який царський уряд проводив через навчання, у тому числі й початкове. Букварі та читанки, які застосовувалися в навчальному процесі, писалися малозрозумілою для дітей–українців російською мовою і були нецікавими та занадто складними для дітей, бо розраховувалися на жителів великоруських губерній. «Великорусский ребенок, прийдя в школу, слышит из уст учителя и находит в книге родную и знакомую ему по дому речь. Образы, которые занимают его воображение, близки и понятны ему. Поэтому, едва усвоив технику чтения, он уже может накапливать познания, взяв от школы все, что она может дать. Совсем в другом положений находится малорусский ребенок в этой же самой школе. "Из дому, из этого светлого рая, — пишет Ушинский о малорусской школе, — где все ясно, понятно, близко сердцу, малороссийское дитя попадает в темный ад — русскую школу, где все темно, чужо, непонятно".

В самом деле, из уст учителя ребенок слышит чужие ему звуки, книги наполнены ничего не говорящими уму и сердцу

ребенка словами и образами, на каждом шагу приходится преодолевать странные сочетания, механизм чтения не доставляет ребенку никакой радости – к чему складывать звуки, если из этого ничего не выходит»[58].

Це слова з промови, виголошеної самим Миколою Міхновським в 1901 р. на засіданні Харківського товариства поширення у народі грамотності, активним членом якого він був. Вони дуже точно відбивають психологічний стан дитини, яка ніколи не спілкувалася російською мовою і яку почали навчати азам грамоти за російськими книгами. Сам Микола Міхновський, який інколи чув російську мову з вуст батьківських гостей чи під час домашнього читання або навчання за російськомовними підручниками, починаючи з букваря, не відчував того мовного насильства, що зазнавали його товариші із селянських сімей, які перші російські слова почули у школі. Хоча Миколі російська мова давалася неважко (він нею оволодів цілком професійно в процесі навчання в гімназії та університеті — про це, між іншим, свідчить і фрагмент його промови, даної мовою оригіналу), все ж спогади про дискомфорт, у якому він перебував при вивченні в дитячі роки букваря і читанки, не залишала його ніколи. Це відчувається у наведеному вище фрагменті його промови. Працюючи після закінчення юридичного факультету Київського університету адвокатом, він постійно відстоював необхідність ведення судочинства українською мовою як єдиною зрозумілою та близькою українському народу, особливо жителям села. Скрізь, де тільки виникала можливість, він критикував владу за її політику зросійщення школи, закликав до ведення навчального процесу в школах України рідною мовою. При цьому свою точку зору він аргументував досить різко, з високою мірою внутрішньої переконаності у власній правоті. «Каковы же результаты такого состояния школьного образования?» — задається питанням у своїй промові на згаданому вище засіданні Харківського товариства поширення у народі грамотності Микола Іванович Міхновський. І відповідає, користуючись і цього разу словами Костянтина Ушинського: «Известный русский педагог Ушинский так описывает и оценивает малорусскую школу. "Эта школа, говорит он, во–первых, гораздо ниже народа: что же значит она со своєю сотнею плохо заученных слов перед морем языка безконечно глубокого, живого и полного радости, которого выработал и выстрадал сий народ в продолжении тысячелетий; во–вторых, такая школа бессильна, потому что она не строит развитие дитяти на единственно плодородной душевной почве — на народной речи и на отразившемся в ней народном чувстве; в–третьих, такая школа бесполезна: ребенок не только входит в нее

совершенно чужой, но и выходит из нее в чуждую ей сферу. Скоро он позабывает десятки великорусских слов, которые выучил в школе, а вместе с тем позабывает и те понятия, которые были к ним привязанные… Что же сделала школа? Хуже, чем ничего: она на несколько лет задержала естественное развитие дитяти»[59]. Немає сумніву, що ці думки передають і власний досвід, враження дитинства Миколи Міхновського.

Малозрозуміла, нерідна мова шкільних підручників доповнювалася зовсім новим і чужим для української дитини змістом. Борис Грінченко, який після університету деякий час працював сільським учителем, писав про це так: «Гляньте на читанки шкільні і скрізь одне бачите: або зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мов би вона нашому чоловіку — рідна. Та ще й яка історія? Що ступнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, — хвали Суворовим, Корніловим, Скобелєвим і всій російській солдатчині!.. Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за її волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте… Там замість їх Петри та Катерини, що запрягли наш народ у неволю, там Суворови, Скобелєви, «вєшателі» Муравйови… Тужливо згнічується бідне серденько дитини, і вона, ще не знаючи свідомо, що є рідний край, уже почуває, що у неї той рідний край однято»[60]. Цілком можливо, що Микола Міхновський, що перебував у полоні романтичних образів української минувшини, навіяних батьківськими розповідями, художньою літературою і, врешті–решт, національною стихією з її піснями і переказами, досить болісно сприйняв подібні шкільні тексти.

Це не могло не викликати у ще дитячій свідомості Миколи першого й досить глибокого конфлікту. Світ дитячої гармонії розколювався: з одного боку було все те, про що говорилося (причому малозрозумілою, чужою мовою) в букварі та читанці і що вимагалося знати під загрозою покарання; з другого боку було все те близьке і зрозуміле, що виростало з розповідей батьків, сусідів, старших братів, із легенд, народних пісень і популярних книг про українську старовину.

Через подібний конфлікт пройшло багато інтелігентів України, які приєдналися до українського національно–визвольного руху. У когось він (як, наприклад, у Миколи Міхновського) проявився раніше, у когось — пізніше. Але в усіх цей конфлікт був важливим чинником формування національної свідомості.

Коли Миколі Міхновському виповнилося 9 років, батьки

вирішили його віддати до Прилуцької чоловічої гімназії.

В останній чверті XIX ст. мережа гімназій в Україні розширилася і гімназична освіта стала доступнішою, ніж раніше. Усе частіше гімназії відкривалися в повітових центрах. Першою в повітовій Полтавщині була Лубенська гімназія, другою — Прилуцька. Чоловіча гімназія у Прилуках була лише за декілька десятків кілометрів від Турівки. Цей середній навчальний заклад (спочатку як прогімназія, тобто гімназія з неповним курсом навчання) був відкритий у 1874 р. з ініціативи місцевих поміщиків–інтелігентів, потомків козацької старшини, М.А. Маркевича, М.М. Маркевича, І.М. Скоропадського, В.П. Тарнавського, Г.П. Ґалаґана та ін. У січні 1882 р. шестикласна прогімназія була перетворена в повну 8–класну гімназію. Почесним попечителем гімназії був Г.П. Ґалаґан — ініціатор створення у Києві Колегії Павла Ґалаґана, відомий меценат[61]. Саме у серпні 1882 р. Микола Міхновський після співбесіди був прийнятий до підготовчого класу Прилуцької гімназії.

Тодішні гімназії були середніми загальноосвітніми навчальними закладами, де мали право навчатися представники всіх станів суспільства: дворянства, духівництва, купецтва, міщанства і селянства. При відкритті Прилуцької гімназії повітове земське зібрання уповноважило гласного М.М. Маркевича клопотати про надання переважного права вступу до нового навчального закладу «обивателів міста і Прилуцького повіту, а також дітей чиновників, що служили у місті і повіті»[62]. Такою і стала Прилуцька чоловіча гімназія, до першого класу якої Микола Міхновський був зарахований після закінчення підготовчого класу влітку 1883 р.

Адаптація до гімназичного життя у Миколи була непростою. Він потрапив у зовсім нове, у порівнянні з Турівкою, середовище. Мало схожими на його сільських товаришів були однокласники. Подружився він лише з деякими з них — найближчими за вихованням, соціальним походженням і достатками; з іншими відносини не складалися.

Суперечливе враження на Миколу справили гімназичні порядки. Навчально–виховний процес у гімназії ґрунтувався на інших, багато у чому відмінних від домашніх, засадах. Якщо дома Міхновський здобував основи національного (при всій його стихійності, безсистемності та непослідовності) виховання, то гімназія була покликана формувати засади лояльності імперії. Навчання Миколи припало на роки царювання Олександра III, коли внутрішню політику держави, зокрема в освітній сфері, визначав відомий реакціонер, обер–прокурор Синоду Побєдоносцев. Під пильним наглядом влади в навчальних

закладах, у тому числі й Прилуцькій гімназії, культивувався великоруський патріотизм, девізом якого були «самодєржавіє, православіє і народність» (розуміється, російська). У підручниках на різні лади вихвалялася імперська політика Росії в Україні. Навчально–виховний процес у гімназії, як про це зазначалося у звіті про її роботу, був спрямований на «воспитание подрастающего поколения в горячей любви и преданности Царю и Отечеству, в славе которого оно должно видеть свою славу и бедствия которого оно должно принимать к сердцу так же близко, как и несчастье своих близких и свои личные бедствия. Этой цели воспитания способствовало изучение родной словесности и особенно преподавание отечественной истории, при обучении которой выдвигаются надлежащим образом те великие исторические события, в которых с особенною силою проявилось высокое патриотическое чувство русского народа и те великие исторические деятели, которые своими трудами или своей жизнью способствовали развитию величия и могущества нашей родины»[63].

У святкові, а особливо в так звані «высокоторжественные» дні (наприклад, дні народження царя, цариці та членів їхніх родин), Миколі разом з іншими гімназистами доводилося після обов'язкової молебні співати «Боже, царя храни!» і у відповідь на директорське поздоровлення зі святом гукати традиційне «Ура!».

Таким було життя в гімназії. А повернувшись на канікули до рідного села, спостерігаючи застілля старших, коли від розмов переходили до пісень, він, бувало, чув:

Катерино, вража мати,
Що ти наробила?
Край широкий, край веселий,
Та й занапастила.

Виявляється, що це була та сама Катерина ІІ, що за підручником з історії Іловайського, який Міністерством освіти був ухвалений для вжитку в усіх школах імперії, характеризувалася як мудра, справедлива і далекоглядна імператриця, наділена всіма можливими чеснотами.

80–ті рр. XIX ст. — гімназичний період життя Миколи Міхновського — були роками, коли свого апогею досягла в Україні русифікаторська політика царизму, коли після заборон 1876 р. була здійснена спроба остаточно знищити українське друковане слово, покласти край українській національній культурі.

У навчальних закладах України, у тому числі й гімназіях, цей

урядовий курс провадився особливо ретельно. Заняття вимагалося проводити виключно російською мовою. Щодо української мови, то до неї ставилися у відповідності до валуєвської формули: «Не было, нет и быть не может». Це ставило у нерівноправне, нерідко принизливе становище тих гімназистів, які звикли до української мови. До таких, напевне, належав і Микола Міхновський.

Роки навчання бігли швидко. Навчався він легко, але не був відмінником. В атестаті зрілості, копія якого збереглася у фондах Чернігівського облдержархіву, виставлені результати випускних екзаменів: за Закон Божий — «відмінно», за історію — «добре», за російську, латинську, грецьку і французьку мови — «добре», за математику — «задовільно»[64]. Подібні оцінки одержали на випускних іспитах більшість однокласників Міхновського. Збереглася і його характеристика, написана у 1891 р., коли він був у останньому, восьмому класі гімназії. У ній є такі записи: «В посещении уроков был очень исправен. Уроки готовил довольно старательно. Письменные работы исполнял с достаточным усердием. К преподаваемому в классе относился довольно внимательно. Всеми предметами занимался с одинаковым интересом»[65]. Характеристики такого змісту писалися чи не на кожного гімназиста. Зокрема, таку саму характеристику одержав однокласник Миколи Міхновського Йосип Мартос, родич відомого діяча українського руху Бориса Мартоса[66]. У цих характеристиках дуже мало індивідуального, і вони майже нічого не говорять про особистість випускника, його громадсько–політичні інтереси. За рядками цієї характеристики проглядається більше образ майбутнього дисциплінованого чиновника імперського режиму, ніж його непримиренного противника. Без сумніву, у Миколи Міхновського було інше життя, яке не знайшло свого відбиття у рядках його гімназичної характеристики. Але про це життя немає майже ніяких відомостей, і реконструювати його можна лише гіпотетично.

Деякий час гімназист Микола Міхновський перебував під впливом (і водночас під контролем) старшого брата Гаврила, який закінчив Прилуцьку гімназію у 1876 р., а потім став свідомим українцем–патріотом. Спілкування з братом полегшувало його адаптацію до гімназичного середовища і допомогло зберегти себе, не розчинитися в конформістському гімназичному оточенні.

З гімназичними роками деякі автори пов'язують і початок культурно–політичної діяльності Міхновського. Зокрема, Віктор Андрієвський у своєму нарисі суспільно–політичної біографії Миколи Івановича написав, що він (Міхновський) створив у

Прилуцькій гімназії українську громаду, а за його зразком така сама громада виникла в Лубенській гімназії під проводом Володимира Шемета[67]. Підтвердити чи спростувати цю інформацію нам не вдалося, хоча про існування в Прилуках і Лубнах таємних українських гуртків місцевих гімназистів у літературі писалося[68]. Для встановлення, чи брали в них участь Міхновський і Шемет, необхідно продовжити пошук.

В історичній літературі не наводяться також точні дані щодо дати закінчення Міхновським гімназії. Віктор Андрієвський зазначає, що це відбулося «десь у 1890–1891 рр.»[69] Нами свого часу робилося припущення, що Міхновський закінчив Прилуцьку гімназію у 1890 р.[70] Але це припущення виявилося помилковим. Знайдені у фонді Прилуцької чоловічої гімназії Чернігівського облдержархіву документи дозволяють точно встановити цю дату — 13 червня 1891 р. Саме цим днем датується атестат зрілості, який одержав Микола Міхновський після закінчення Прилуцької чоловічої гімназії[71].

Атестат зрілості відкривав Миколі шлях до дорослого життя. Закладені в дитинстві засади стали міцним фундаментом для формування його світогляду. Попереду на випускника гімназії чекало продовження навчання, пошуки і відкриття, нові друзі і противники, самоствердження як фахівця, людини, ідеолога і політика, бурхливе доросле життя.

Студентські роки

Студентські роки Миколи Міхновського, без сумніву, були вирішальними у формуванні його світогляду. З цим погоджуються всі, хто писав про М. Міхновського. Але немало важливих обставин його студентського життя описано фрагментарно, неточно, без достатнього врахування історичних обставин. Окрім цього, деякі факти з біографії М. Міхновського тих років наводяться без посилань на джерела взагалі або базуються на матеріалах, вірогідність яких викликає сумнів. На підставі цього робилися недостатньо обґрунтовані висновки, що викривляють справжню роль М. Міхновського в історії українського визвольного руху першої половини 1890–х років. Один із таких висновків щодо студентського періоду біографії Міхновського зробив П. Мірчук: «Микола Міхновський став від самого початку своєї політичної діяльності ідеологом новітнього націоналізму соборної України»[72]. Але достатніх аргументів і фактів для обґрунтування вказаної тези цей автор (як, до речі, і деякі інші[73]) не навів. Звернемося до фактів. Намір після закінчення Прилуцької чоловічої гімназії стати студентом юридичного факультету Київського університету Св. Володимира визрівав, напевне, у Миколи поступово. Батьки не заперечували, але вирішальний вплив на вибір справив старший брат Гаврило. Як зазначалося вище, після закінчення у 1886 р. Прилуцької гімназії він став студентом історико–філологічного факультету Київського університету[74]. Однак через невідомі причини Гаврило Міхновський цей факультет залишив і вступив на юридичний факультет. Після його закінчення він деякий час навіть працював викладачем цього факультету. Перебуваючи на канікулах і у відпустці у Турівці на Полтавщині — у родинному гнізді Міхновських, — Гаврило багато розповідав молодшому брату про навчання у столиці, про студентське життя. Не обходили у своїх розмовах брати і громадсько–політичні проблеми, у тому числі суто українські. Друга половина 1880–х років давала для цього немало яскравого і повчального матеріалу. Саме у Києві, де він жив, принаймні, до 1902 р., Гаврило Міхновський сформувався як переконаний український націоналіст. Дмитро Дорошенко, який у 1905 р. проїздом відвідав Гаврила Міхновського у Прилуках, де він того часу працював адвокатом, охарактеризував його як палкого патріота і самостійника[75]. Немає сумніву, що приклад старшого брата справив надихаючий вплив на молодого Миколу — гімназиста–старшокласника, що все частіше задумувався над своїм майбутнім. З огляду на ці обставини вибір навчатися на

юридичному факультеті Київського університету здається для Миколи Міхновського цілком вмотивованим.

У літературі зустрічається твердження, що М. Міхновський став студентом у 1890 р. Свого часу таку помилкову думку висловлював і автор даної монографії[76]. Насправді, до Київського університету Микола Міхновський вступив відразу після закінчення гімназії, тобто у серпні 1891 р. Ця дата встановлена на підставі матеріалів Державного архіву м. Києва, де зберігаються фонди Київського університету. В алфавітних списках студентів Імператорського університету Св. Володимира за другу половину 1891 р. під номером 192 стоїть прізвище студента юридичного факультету (першого семестру навчання) Миколи Івановича Міхновського[77]. Це прізвище у списках студентів університету зустрічається і в наступні 1892 і 1893 роки[78]. У всіх цих списках вказується на 1891 р. як на рік вступу Миколи Міхновського до університету. Таким чином, можна вважати остаточно встановленою і дату вступу Миколи Міхновського до Київського університету.

У публікаціях про Миколу Міхновського немає і точної дати закінчення ним Київського університету. Називаються різні роки — найчастіше — 1894 і 1895 рр. А у довідці, підготовленій чиновниками Київського губернського жандармського управління, датованій 1898 р., навіть зазначається, що юридичний факультет Микола Міхновський закінчив 1893 р.[79] Мабуть, це друкарська помилка, адже жандармські чиновники, як правило, відзначалися ретельністю і точністю.

На той час повний курс навчання на юридичному факультеті Київського університету становив 8 семестрів. Таким чином, навчання М. Міхновського (за умови, що воно було безперервним) мало закінчитися 1895 р. Найкраще про це могла б засвідчити копія диплома, яка зазвичай залишається в університеті. Але її виявити не вдалося. Зате у тому самому Державному архіві м. Києва вдалося знайти документ, підписаний деканом факультету, у якому Микола Міхновський фігурує серед групи «нинішніх студентів 8 семестру». Документ датований 26 січня 1895 р.[80] В іншому документі стверджується, що станом на квітень 1895 р. Микола Міхновський «прослухав повний курс наук» на юридичному факультеті[81]. Ці документи дають підстави стверджувати, що Микола Міхновський закінчував юридичний факультет Київського університету в 1895 р.

Особлива ретельність при визначенні років навчання Миколи Міхновського в університеті пояснюється нашим прагненням максимально точно проаналізувати його роль у суспільно–політичних процесах, що відбувалися у 1891–1895 рр. в Україні.

Адже кожен з цих років наповнений дуже важливими подіями, без точного окреслення ролі М. Міхновського в яких неможливо скласти його життєпис.

Нагадаємо, що кінець 1880–х — початок 1890–х рр. був особливим, по суті переломним періодом у суспільному русі в Україні. Закінчувалася ціла історична епоха, відзначена домінуванням в інтелектуальному середовищі України так званого «українофільства» — позбавленого політичного змісту руху української інтелігенції, що прагнула суто культурницькими методами змінити життя селянства на краще. Дмитро Антонович у своєму огляді історії української політичної думки з цього приводу зазначив, що після Кирило–Мефодіївського братства «український рух і українська громада постійно і досить систематично розгублювала свої політичні прикмети та сходила на культурний шлях й постепенно обертала національно–політичний рух в культурну течію, або в літературний напрямок. У вісімдесятих роках цей процес було завершено»[82].

Але кінець одного процесу означав початок іншого. Саме у 1880–х – на початку 1890–х рр. у молодіжному середовищі розгорнувся інтенсивний пошук нових ідей і організаційних форм, покликаних вивести національний рух із глухого кута, у який його завело аполітичне українофільство. Свою альтернативу запропонували радикальні драгоманівські гуртки. Місце і роль М. Драгоманова в історії української політичної думки важко переоцінити. Про це в літературі написано немало. Однак, як і будь–який інший мислитель, він був дитям свого часу. Після розгрому Кирило–Мефодіївського братства його програма була єдино можливою. Це визнавали навіть найзапекліші критики М. Драгоманова, зокрема Д. Донцов. Але наприкінці XIX ст. час випередив його. Ідеї Драгоманова виявилися неспроможними задовольнити національні запити тодішньої української молоді. Говорячи сучасною науковою мовою, драгоманівці не зуміли створити синтез національної та соціальної парадигм і акцентували увагу, головним чином, на загальнодемократичних і соціальних проблемах, які пропонували вирішувати у загальноросійському революційному річищі. Що ж стосується національно–політичної програми М. Драгоманова, то вона, зазначає Ю. Охримович, «була причиною, що драгоманівство не змогло нанести смертельного удару ні общерусизмові, ні культурницькому українофільству… В його безнаціональному територіальному автономізмі, викладеному у "Вільній Спілці", знайшли опісля революціонери–общероси виправдання своєї байдужості до національних змагань рідного народу, українофіли–общероси виправдання свого вузького розуміння

українського руху, українські культурники — своєї безполітичності. З другого боку, цей факт викликав також і те, що московські критики Драгоманова не завагалися назвати його "русским областником" і послугувалися його ідеями в боротьбі із сучасним українським рухом, що є у великій мірі якраз духовним твором самого Драгоманова»[83]. Ця програма вже не могла захопити національно зорієнтовану українську молодь, яка продовжувала перебувати на розпутті і, шукаючи свій ідеал, поступово віддалялася від традиційного українофільства, прагнучи поєднати національну ідею з політикою. Саме цього переломного часу з'явився у Києві молодий Микола Міхновський.

Навчання в університеті, особливо на перших курсах, завжди було нелегким і вимагало повної самовіддачі. Миколин досвід у цьому відношенні не був чимось особливим. Треба було відвідувати заняття, працювати в бібліотеці, ретельно штудіювати наукові монографії, готуватися до іспитів і складати їх.

Збереглося декілька екзаменаційних відомостей різних курсів юридичного факультету, які дають змогу заглянути за лаштунки академічного життя Міхновського. Зокрема, 11 травня 1892 р. студент першого курсу Микола Міхновський склав іспит з «історії і загальної частини системи римського права» викладачу Р. Соколовському й одержав «чотири». На 19 травня було призначено екзамен з «юридичної енциклопедії права», на який Микола не з'явився. Цей іспит він складав наступного дня, 20 травня, з іншою групою й одержав «добре». Екзаменували першокурсника ординарні професори Д. Піхно та О. Ейхельман[84].

З професором Дмитром Піхном, прихильником економічних теорій англійської класичної школи, теоретиком ринкової конкуренції та капіталістичної раціоналізації, а разом із тим — реакційним монархістом, редактором «Киевлянина» і запеклим противником українського руху, студенту М. Міхновському довелося зустрітися на екзамені з курсу «політичної економії і статистики» ще й наступного року. Цього разу успіх був скромніший: комісія у складі професорів Д. Піхна, М. Цитовича і М. Яснопольського виставила йому «трійку»[85]. У цій комісії привертає увагу також особа професора М. Яснопольського — ліберала і прихильника реформ, до того ж і децентралізації Росії.

Щоб завершити питання про академічні успіхи М. Міхновського, наведемо ще декілька результатів іспитів: з «історії філософії права» — «добре», «історії російського права» — «відмінно», «державного права» — «відмінно»[86]. Ці результати свідчать, що Микола Міхновський не був відмінником: він навчався так, як навчалася більшість його однокурсників.

Усе ж таки фундаментальна освіта, яку він дістав, навчаючись на юридичному факультеті, безперечно справила значний вплив на формування світогляду М. Міхновського. У написаних ним пізніше текстах відчувається рука професійного правника, зокрема ґрунтовного спеціаліста з державного права, який, до того ж, прекрасно обізнаний з історією України, всесвітньою історією і добре володіє пером.

Але від більшості студентів університету Микола відрізнявся не лише цим. Зорієнтований ще з гімназичних років на активну діяльність, він не міг обмежитися академічними заняттями і залишитися осторонь громадсько–політичного життя. У Києві, де суспільний тонус був особливо високий, першокурсник міг стати членом студентської громади і включитися в культурницьку роботу, яку вела молодь під проводом українофілів старшого покоління. Існував і інший шлях — робота в драгоманівських і соціалістичних гуртках, вплив яких швидко посилювався за рахунок українофільських. Микола не коливався: усім своїм попереднім життям він був підготовлений до вибору на користь національної ідеї. Невдовзі після появи в університеті він став членом української студентської громади.

Про київську молодіжну громаду початку 1890–х рр. писала у своїх спогадах Людмила Старицька–Черняхівська. «З осені 1891 чи 1892 ми вже склали великий гурток»[87], — зазначила вона. У складі громади (гуртка) вона називає Миколу Міхновського, Євгена Тимченка, Віталія Боровика, Олександра Черняхівського, Івана Стешенка та інших відомих у майбутньому діячів українського визвольного руху. Мабуть, було це у 1892 р., адже точно відомо, що Віталій Боровик переїхав до Києва саме цього року[88].

Українофільські громади (як дорослі, так і студентські) були напів–підпільними групами, і для вступу до них потрібна була усна рекомендація. Безпосередньо до напівлегального кола українофілів його міг ввести старший брат Гаврило, який у цей час перебував у Києві і все ще мав значний вплив на Миколу.

Микола досить швидко зорієнтувався в новому середовищі. Спочатку своїм національним темпераментом і гостротою суджень велике враження на нього справив Олександр Кониський. Про це, зокрема, писав Сергій Шемет, старший брат якого, Володимир, із студентських років був одним із найближчих друзів Миколи Міхновського: «Він користувався при цім поміччю і порадами особливо Олександра Кониського, що тоді багато сил і часу уділяв вихованню молоді»[89].

Спілкування Міхновського з Кониським продовжувалося досить довго. С. Єфремов, який з початку 1895 р. досить часто

відвідував помешкання О. Кониського, у своїх спогадах пише, що з киян чи не найчастіше він бачив там М. Міхновського і В. Шемета[90].

Про близькі стосунки студентського гуртка з О. Кониським і В. Антоновичем свідчать також інші мемуаристи. Так Л. Старицька–Черняхівська писала, що «на наші зібрання приходили щоразу О.Я. Кониський, О.П. Косач (Олена Пчілка), М.В. Лисенко, мій батько М.П. Старицький, Т.Р. Рильський, В.Б. Антонович, В.П. Науменко, І.С. Левицький, і М.В. Ковалевський»[91]. Їхній вплив на молодь тоді був величезний: «До старих громадян ми ставилися з глибокою повагою, що межувала з набожністю»[92].

Але поважні й авторитетні вчителі так і не стали духовним орієнтиром Миколи Міхновського, як і багатьох його ровесників. Молодий Міхновський вже не сприйняв їхнє помірковане й аполітичне українофільство. О. Кониський, зокрема, писав: «Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти сього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою — і значить бути українофілом…»[93] Із цим твердим переконанням О. Кониського, яке відбивало пануючі тоді серед старшого покоління українофілів настрої, Микола вже не погоджувався. Він прагнув іти далі: його все більше приваблювала активна політична діяльність.

У Києві Микола Міхновський опинився в центрі інтелектуального життя України. Він дуже швидко прилучився до нових, зовсім недоступних у Прилуках джерел інформації: у його розпорядженні були фонди університетської бібліотеки, уся періодика царської Росії та деякі видання зарубіжжя, у тому числі західноукраїнські. До рук Миколи потрапили і видання, які поширювалися в студентському середовищі нелегально. Ця інформація несла нові ідеї, відкривала ширші горизонти, закликала до конкретних дій, спрямованих на консолідацію української молоді і пошуки шляхів національно–державного відродження України.

У Миколи Міхновського було чимало однодумців у Києві та інших містах України. Саме на початку 90–х років XIX ст. починається процес їхньої самоорганізації. Влітку 1891 р. поза столицею, у Харкові, де стримуючий вплив ветеранів українофільського руху відчувався менше, з'являється молодіжна організація, названа на честь Кобзаря «Братством тарасівців». Її організаторами виступили студенти харківських вищих навчальних закладів М. Базькевич, М. Байздренко, І. Липа та дрібний урядовець В. Боровик, які під керівництвом

старогромадівця Олександра Русова проводили статистичні роботи на Полтавщині.

Про «Братство тарасівців» в літературі останніх років писалося немало. Серед цих публікацій виділяється стаття С. Наумова[94]. Написана вона переважно на мемуарних джерелах і свідченнях учасників та сучасників подій. У цьому відношенні стаття не відрізняється від публікацій з цього питання інших авторів. Але С. Наумов дає свою версію подій, що суттєво відрізняється від точок зору багатьох мемуаристів. До змісту цієї статті ми ще повернемося — зараз для нас важливо те, що наведені в ній матеріали дозволяють уточнити деякі важливі віхи біографії Миколи Міхновського.

Зокрема, ці матеріали свідчать, що створення «Братства тарасівців» відбулося напередодні того, як у серпні 1891 р., після закінчення вступних екзаменів до університету Св. Володимира у Києві з'явився 18–річний Микола Міхновський. Літо 1891 р. як дата організації «Братства тарасівців» зустрічається в переважної більшості дослідників, що торкалися питання про діяльність цього об'єднання. Хоча, заради об'єктивності, слід зауважити, що є автори, які вважають, що ця організація була утворена 1890 або навіть 1892 р.[95]

«Братство тарасівців» відіграло важливу роль в історії українського національного руху, і бути причетним до його діяльності — велика честь. У цьому контексті виникає питання про характер участі в роботі «Братства» Миколи Міхновського. Перш за все, слід рішуче відмовитися від спроб пов'язати виникнення «Братства тарасівців» з його особистою ініціативою. Серед засновників організації Миколи не було. Того часу він переймався вступом до університету. Тому яскравий опис П. Мірчуком виступу Миколи Міхновського на Тарасовій горі із закликом утворити таємну організацію та висновок автора: «Так постала за почином Миколи Міхновського на могилі Шевченка в 1891 р. перша новітня українська націоналістична організація "Братство тарасівців"»[96] - слід сприймати як один із міфів, на які так багаті статті, у яких описуються студентські сторінки біографії Міхновського. Ця версія ґрунтується на помилковому припущенні П. Мірчука, що Микола Міхновський вступив до Київського університету ще 1890 р.

Є ще один варіант цієї легенди: установчий з'їзд «Братства тарасівців» відбувся на могилі Тараса Шевченка під Каневом у 1892 р., а серед його ініціаторів був Микола Міхновський з братом Гаврилом. Одним з авторів цієї версії був Ю. Лавріненко[97].

Усі ці версії не мають жодних підстав. Насправді членом

«Братства тарасівців» Микола став у 1892 р. у Києві, де він навчався на юридичному факультеті. Саме у 1892 р. член братства харківчанин Віталій Боровик переїхав у пошуках роботи до Києва і привіз туди ідею створення місцевої філії підпільної організації[98]. Як свідчить у своїх споминах Л. Старицька–Черняхівська, В. Боровик, як і Микола Міхновський, у 1892 р. був членом студентської громади[99] і, напевне, став пропагувати в ній ідею створення київської філії «Братства тарасівців». Ця ідея знайшла відгук серед молодих киян і швидко втілилася в місцеву організацію товариства.

Київський гурток «Братства тарасівців» досить швидко став найбільшим і найвпливовішим у товаристві, а після розгрому у 1893 р. поліцією харківського центру перетворився у його керівне ядро. Переважна більшість авторів активним членом київської організації братства називають Миколу Міхновського. Але ця точка зору викликає сумнів С. Наумова. «Невідомо, чи входив у той час (початок 1893 р. — *Авт.)* Міхновський до складу "Братства"»[100], — пише він. Правда, цей автор не зовсім послідовний: у тій самій статті він називає Миколу разом з його братом Гаврилом серед членів «Братства»[101]. На наш погляд, сумнів С. Наумова не має підстав. Але потребує конкретного розгляду теза про організаційне та ідейне керівництво київськими тарасівцями Міхновським.

Тезу про особливу роль М. Міхновського у київській філії тарасівців висуває не один автор. Сучасний дослідник Ю. Ткаченко, наприклад, пише, що М. Міхновський брав «активну участь у формуванні київського осередку братства»[102]. Відомий діяч українського визвольного руху С. Шелухін ще у 1926 р. називав Міхновського «провідником гурту тарасівців» Києва[103]. Але ці, як і інші автори, не наводять конкретних фактів участі Миколи в організації київського осередку тарасівців. Справді, у розпорядженні істориків поки що немає навіть свідчень того, коли саме у 1892 р. він став членом "Братства", як, до речі, невідома і точна дата створення київської філії товариства. За таких умов важко погодитися з думкою, що 19–річний Микола Міхновський настільки сильно виділявся серед трохи старших за віком київських тарасівців, щоб стати їхнім безумовним лідером.

Не зовсім зрозуміло, перш за все, як молодий студент став членом законспірованого товариства. Сам до товариства він прийти не міг. Тарасівці, за свідченням одного із фундаторів «Братства» Івана Липи, «приймали до своєї організації дуже й дуже обережно»[104]. Про цілком нелегальний, законспірований статус тарасівців писав і інший сучасник — активний учасник українського руху С. Єфремов[105]. Необхідна була надійна

рекомендація, щоб першокурсник став членом таємної організації. Ми висловлюємо припущення, що до «Братства» його привів старший брат Гаврило.

Про Гаврила Міхновського як про члена київського гуртка тарасівців згадують ряд дослідників. При цьому, вони, як правило, посилаються на публікацію С. Козуба за 1927 р. «Коцюбинський у "Братерстві тарасівців"». У свою чергу, інформацію для своєї публікації С. Козуб дістав від Євгена Тимченка — одного з активних діячів цього гуртка у Києві, який за радянських часів став відомим мовознавцем, перекладачем, членом–кореспондентом АН СРСР. Євгена Тимченка можна вважати достатньо обізнаною людиною. Його (як, до речі, і Віталія Боровика) навіть називають керівником київських тарасівців у 1892–1896 рр.[106]

Гаврило Міхновський, перебуваючи після вступу у 1886 р. до університету в Києві, був добре поінформованим про стан громадського життя в столиці і поза його увагою не міг пройти факт створення організації з цілком новою, незвичною, але досить заманливою суспільно–політичною перспективою. До речі, Гаврило Міхновський був досить авторитетною в «Братстві» людиною, працював у ньому чи не найдовше, а з 1899 по 1902 р. (за свідченням Є. Тимченка) навіть очолював його київський осередок[107]. Напевне, саме Гаврило рекомендував Миколу до вступу до кола братчиків. Таке припущення, на наш погляд, заслуговує на увагу.

До «Братства тарасівців» у Києві входив також Володимир Шемет. Спочатку він вступив на природничий факультет С. — Петербурзького університету (у якому тоді навчався його молодший брат Сергій), а потім перевівся до Київського університету. Віктор Андрієвський у своєму нарисі про Миколу Міхновського пише, що Володимир Шемет і Микола Міхновський були знайомі ще з гімназійних років[108]. Якщо це справді так, то поява серед членів «Братства» В. Шемета здається зовсім не випадковою. Однак, мабуть, саме у студентські роки, що співпали з їхньою співпрацею у «Братстві тарасівців», почалася глибока і щира дружба Миколи з Володимиром, що ґрунтувалася на єдності поглядів і продовжувалася все життя. Сергій Шемет так описує свій приїзд на канікули до батьківського дому на хуторі біля Лубен: «Знаходжу там ціле юнацьке товариство: брата — студента і його двох гостей, Гаврила та Миколу Міхновських. Найбільше молодечого запалу, вогню і радості було у цього чарівного хлопця — Миколи. Він нас всіх зачарував: і моїх старих, і всю молодь, що зліталась з околиць до нашого хутора на зов української пісні і українського слова, котрі бреніли, як відроджена надія нації. З

того часу це зачарування залишилося на все життя у мене і цілої нашої родини»[109]. Характерно, що у Києві Микола Міхновський і студент Володимир Шемет (університет він закінчив пізніше, ніж Микола) деякий час орендували одне помешкання.

Членами «Братства» були також брати Олександр та Євген Черняхівські, Мусій Кононенко, Володимир Самійленко і названий вище Євген Тимченко. Усі вони пізніше стали відомими діячами культури і політиками. Віктор Андрієвський у своєму нарисі про М. Міхновського серед київських тарасівців називає і Миколу Вороного, пізніше відомого українського поета[110]. У «Братстві» був принаймні один однокурсник Міхновського — Боніфатій Камінський[111].

Дослідники нараховують щонайменше 16 членів київського гуртка «Братства тарасівців»[112].

Київські тарасівці були найближчим громадсько–політичним оточенням М. Міхновського. Але тарасівці не замикалися в собі. Факти свідчать, що члени «Братства» підтримували стосунки з представниками Старої громади, у тому числі істориком Володимиром Антоновичем, письменником Олександром Кониським. Перед ними були відчинені двері літературних салонів Старицьких, Косачів, Миколи Лисенка. Але у 1890–ті роки Стара громада, за свідченням сучасника, «вже не жила, а животіла»[113]. Її інтереси зосереджувалися виключно на «антикварно–етнографічній» сфері, що, звичайно, не могло викликати почуття ентузіазму в молодих серцях, які прагнули до дії.

Одночасно тарасівці спілкувалися з найбільш радикальними представниками старшого покоління українських діячів, у тому числі вірним прибічником Михайла Драгоманова — Миколою Ковалевським[114].

Із соціалістичними гуртками загальноросійського спрямування жодних контактів тарасівцям налагодити не вдалося. «Ніби байдужі до національного питання, — писав В. Самійленко, — вони в суті були дуже нетолерантні до українського відродження.

— А все–таки, зачем это? — казали вони. — Мы вас сожмем (здушимо), — казали одвертіші з–поміж них»[115]. Звичайно, така позиція російських соціалістів унеможливлювала конструктивний діалог тарасівців з ними. Але вона загострювала конкуренцію політичних груп за вплив у молодіжному середовищі, сприяла консолідації членів братства і кристалізації їхніх поглядів. Загалом, усе це посилювало авторитет «Братства тарасівців» у середовищі незадоволених становищем України, соціально–політичними порядками в ній.

«Братство тарасівців» було досить розгалуженою всеукраїнською організацією, і члени київської організації підтримували тісні зв'язки з гуртками «Братства», які існували в інших містах. Таких груп було щонайменше 10—12. За оцінкою С. Наумова, загальна кількість членів «Братства тарасівців» в Україні становила близько 100 чол.[116] Серед них були видатні діячі українського руху й української національної культури, у тому числі Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Іван Липа, Віра Дейша (майбутня дружина М. Коцюбинського) та ін. Таким чином, прийшовши до «Братства тарасівців», Микола Міхновський опинився у центрі не лише суспільно–політичного, але й культурного життя України.

Не зайвим буде зауважити, що до роботи у «Братстві тарасівців», окрім Миколи і Гаврила Міхновських, виявилися залученими ряд інших представників їхнього роду. У списках членів товариства (вони ще далеко неповні і неточні) зустрічаємо прізвища І. Міхновського, В. Міхновського та О. Міхновського[117]. Можливо, один з них — старший брат Володимир, який був священиком на Полтавщині, а два інші — представники побічних гілок роду Міхновських. Членство у «Братстві» родичів стало джерелом додаткової моральної підтримки, яка Миколі була особливо необхідна V важкі хвилини.

Саме у «Братстві тарасівців» відбувалося оформлення, остаточна кристалізація світогляду Миколи Міхновського, його громадсько–політичних ідеалів. Врешті–решт, саме у студентські роки Міхновський сформувався як ідеолог і політик. Мабуть, за браком конкретних матеріалів цей процес детально ніколи не буде відтворений, але окремі випадкові свідчення сучасників подій показують, що відбувався він досить швидко, хоча й не без складностей.

Так, Олександр Лотоцький у своїх мемуарах «Сторінки минулого» описав перший, як він вважав, публічний виступ Миколи Міхновського. Було це на конспіративному святкуванні роковини з дня народження Тараса Шевченка у помешканні церковної школи на Солом'янці у Києві, де учителював член семінарської громади. «Почав він, — згадував О. Лотоцький, — хвилюючись, кількома реченнями, зупинився, підійшов до дверей і безнадійно схилив голову на одвірок. Так ще тоді не призвичаєні були люде публічно говорити, що спасував промовець, який після уславився своїм красномовством як адвокат в суді при різних громадських виступах»[118]. Лотоцький у цілому неупереджено і навіть із симпатією ставився до Міхновського (вони приятелювали, про що свідчить той факт, що Микола був швагером на весіллі у Миколи[119]) і немає підстав підозрювати,

що цей момент його життя він описав недостатньо об'єктивно. На жаль, мемуарист не вказав, у якому році мав місце в казаний виступ.

Інша публічна акція за участю Миколи Міхновського датується більш–менш точно. Мова йде про всеукраїнський з'їзд «Братства тарасівців», який відбувся не пізніше квітня 1893 р. у Києві. У монографії М. Слабченка говориться, що Міхновський на цьому з'їзді був головою[120]. У свою чергу, ця інформація запозичена автором із споминів учасника з'їзду Віталія Боровика.

В історії «Братства» цей з'їзд відіграв важливу роль. За припущенням Р. Бориса, на з'їзді обговорювалося питання безпосереднього переходу тарасівців до політичних акцій[121].

Неповний список учасників з'їзду нараховує майже 30 осіб, серед яких були найвідоміші представники «Братства», у тому числі М. Коцюбинський, В. Дейша, В. Самійленко, І. Липа, Є. Тимченко, М. Кононенко та ін. Не викликає сумніву, що головування на такому представницькому зібранні могло бути доручено лише достатньо авторитетній і відомій серед тарасівців усієї України (або хоча б у київській організації) людині.

Офіційним викладом поглядів тарасівців вважається «Profession de foi молодих українців» («Символ віри молодих українців»), єдиний фіксований програмний документ «Братства», опублікований 1893 р. у квітневому числі львівського журналу «Правда».

Питання про авторство цього документа залишається відкритим. Так, П. Мірчук і деякі інші приписують його Миколі Міхновському[122]. Але конкретних фактів на підтвердження цього припущення вони не наводять. Ю. Коллард серед можливих авторів (або співавторів) називає Івана Липу і Миколу Яценка[123]. В. Дорошенко схиляється до визнання авторами «Profession de foi…» Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського[124]. Харківський дослідник С. Наумов відкидає версію про авторство Міхновського на тій підставі, що «на час написання реферату він лише починав свій шлях у суспільному русі, був на 6–8 років молодшим за харківських однодумців», і вважає, що автором «Profession de foi…» був Іван Липа[125]. Враховуючи, що вірогідність кожної з наведених версій істотно не відрізняється, дозволимо висловити ще одну: «Profession de foi… молодих українців» є підсумком колективних зусиль декількох авторів, серед яких цілком міг бути і 20–річний Микола Міхновський.

Вплив цього документа на прискорення політизації українського руху загальновизнаний. Цей документ символізував розрив молодих українців зі старим українофільським середовищем, яке цуралося політики і зосереджувалося на

культурницьких проблемах. «Profession de foi… молодих українців» акцентував увагу на національних правах українського народу, вважаючи відродження України справою загальнолюдською, міжнародною: «Ми, як козмофіли, що любимо всіх людей і бажаємо усій людскості однакового права і широкої волі, повинні бути націоналами, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати усі сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користі людскості ще одну вільну духом одиницю»[126]. Читаючи написане Міхновським у наступні роки, можна виявити багато ідей, уперше сформульованих у «Profession de foi молодих українців».

Серед дослідників немає єдиної точки зору щодо оцінки політичної спрямованості «Братства тарасівців», його програмних цілей. Одні, посилаючись на спомини І. Липи, Ю. Липи, В. Самійленка, С. Шемета, О. Лотоцького, В. Боровика, С. Шелухіна та висновки *ряду* істориків, вважають його самостійницькою організацією. Інші (Й. Гермайзе, В. Дорошенко і дехто з менш відомих авторів) стверджують, що тарасівці стояли на автономістично–федералістських позиціях. Беручи до уваги лише «Profession de foi молодих українців», ці автори ідеалом тарасівців вважають автономію України і децентралізацію Російської та Австро–Угорської імперій. Автентичності самостійницької за змістом програми «Братства», прийнятої ще у 1891 р. та відтвореної у споминах І. Липи, В. Боровика, історика М. Слабченка та інших авторів, вони не визнають. Що ж стосується самостійницьких за змістом споминів тарасівців, опублікованих через декілька десятиліть, то автори цих споминів, за переконанням С. Наумова, «приписують братству власні погляди 20–х років»[127]. Якщо це справді так, то доводиться припустити, що всі ці мемуаристи, без жодного винятку, втратили почуття часу і забули, у полоні яких ідеалів перебували на початку 1890–х років. Повірити у це нелегко. Ідеали юності так просто не забуваються, якщо вони навіть під впливом часу зазнають істотних змін.

Мабуть, відчуваючи недостатню обґрунтованість своїх аргументів, С. Наумов робить істотний відступ від своєї концепції. Він зауважує: «Згадка В. Самійленка про "цілком самостійницький характер" тарасівців[128] стосується, очевидно, лише київського гуртка»[129]. Це своє застереження С. Наумов розвиває в окрему логічну лінію: «Частина братчиків, перш за все кияни М. Міхновський і В. Шемет та інші, в цьому плані (у питанні про майбутній статус України. — *Авт.)* були схильні йти далі. Однак слід розрізняти самостійницькі погляди окремих тарасівців і

автономістські ідеї, висловлені в програмних документах і підтримані більшістю братства»[130].

До речі, з програмними документами також не все так просто. Прагнучи спростувати головний аргумент прибічників оцінки «Братства тарасівців» як організації автономістського спрямування, ряд авторів, зокрема той самий В. Самійленко[131], стверджують, що «Profession de foi…, перш ніж бути надрукованим, зазнав несанкціонованих авторами змін. Саме внаслідок цих змін і з'явилося доповнення про «автономію» та «федерацію», що не відповідає логіці та духу документа і виглядає, за оцінкою Романа Млиновецького, як «латка на новому»[132]. Але достатніх аргументів і, що найважливіше, конкретних фактів (якщо винести за рамки свідчення учасників подій, налаштованих на користь самостійницького характеру «Братства») для обґрунтування своєї точки зору не дає жодна з груп дослідників. Цілком можливо, що на змісті «Profession de foi молодих українців» відбилися різні впливи, що надало йому еклектичного характеру.

Для нас визначення політичної спрямованості «Братства тарасівців» важливе для оцінки загальної атмосфери, у якій відбувалося становлення Миколи Міхновського як політика та ідеолога. На наш погляд, не має викликати сумніву найголовніше — наявність у «Братстві тарасівців» (і не лише у його київській філії) досить сильної та впливової групи, яка стояла на позиціях політичної незалежності України. Це — майбутні лідери самостійницьких партій: М. Міхновський, І. Липа, С. Макаренко, В. Шемет і багато інших. Деякі з них могли бути переконаними самостійниками вже у першій половині 1890–х років, для інших на ці роки припадає швидка еволюція в бік самостійництва. Можна погодитися, що цей процес особливо активно відбувався у київській філії «Братства».

Необхідна для виникнення такої течії соціально–психологічна атмосфера в Україні склалася на початку 90–х років XIX ст. Самостійництво для Миколи Міхновського і його радикальних друзів із «Братства тарасівців» не було чимось цілком незвичним і незрозумілим. Як самостійника вони могли сприймати, зокрема, Тараса Шевченка, з творчістю якого були знайомі з юних років і авторитет якого для них був незаперечний. Ярослав Оршан у своєму «Розвитку української політичної думки за сто літ» зазначив, що Шевченко «приходить у ці роки до влади над українською думкою»[133]. Микола Міхновський, зважаючи на тісні зв'язки Тараса Шевченка з його рідним селом Турівкою, мав додаткові підстави для особливого до нього ставлення. Для нього він був більше, ніж абстрактний символ. Усе це свідчить на

користь того, що «Братство» носило ім'я Тараса зовсім не випадково. Оцінка Шевченка як мислителя, який прагнув бачити Україну незалежною державою, досить поширена в науковому світі й сьогодні. Роман Шпорлюк називає Тараса Шевченка «видатним політичним мислителем», який «прагнув незалежної України зі справедливим державним устроєм»[134].

Приклади для наслідування тарасівці–самостійники могли знайти й у недавньому минулому. Відомий філософ, у 1880–ті роки студент Київського університету, учасник молодіжних гуртків, а пізніше марксист, Богдан Кістяківський писав, що українське самостійництво як «гурткове явище» з'явилося у Києві ще у 1888 р.[135] Щоправда, це його твердження не конкретизується.

Нарешті, надихаючі приклади боротьби за незалежність давала історія інших народів Європи, особливо польського. У студентському середовищі Києва було чимало поляків, які відкрито демонстрували свої патріотичні, самостійницькі почуття. Без сумніву, вони мали певний вплив на студентів–українців, сприяючи пробудженню їхньої національної свідомості.

Робота у «Братстві тарасівців» була для Миколи Міхновського доброю політичною школою. Він почав оволодівати методами роботи у конспіративному середовищі, навчався мистецтву переконувати людей, тут відточувалися його ораторські здібності. Але громадська діяльність Миколи не обмежувалася рамками цієї організації. Одночасно з філією «Братства тарасівців» у Києві існувало декілька молодіжних (гімназичних, семінаристських і студентських) гуртків. Зокрема, в університеті працювала студентська українська громада. Микола Міхновський (а може й Володимир Шемет) були її активними членами ще до вступу до київської філії «Братства тарасівців». У роботі студентської громади брали участь і студенти юридичного факультету і принаймні один однокурсник Міхновського — Боніфатій Камінський[136]. Як зазначалося вище, його прізвище зустрічається і серед членів «Братства».

Як і «Братство тарасівців», студентська громада сприяла подоланню впливу аполітичного українофільства, залученню молоді до новітніх ідеологічних течій Європи, їхній адаптації на українському ґрунті. У громаді відкрито говорилося про те, чого не можна було почути на університетських лекціях або прочитати у підручниках. У руках членів громади з'являлася заборонена література, зокрема надруковані в Празі і Західній Україні примірники «Кобзаря», твори М. Драгоманова та інші нелегально доставлені з Галичини, Буковини чи з країн Західної Європи книги і журнали.

Галичина у ці роки поступово перетворювалася у своєрідний «Український П'ємонт». Тарасівці були добре обізнані з її політичним життям. Самостійницькі тенденції в Галичині стали проявлятися ще у 1848 р., під час європейської революції — «весни народів». Галицький діяч того часу Василь Подолинський у брошурі «Слово перестороги» (1848 р.) говорив про існування у тодішньому галицькому суспільстві чотирьох головних течій, які він називав «партіями». Першою він називав «партію чисто українську», яка «хоче України вільної, незалежної і прямує до неї просто, безпосередньо або через Слов'янщину». Ця «партія» існує поряд із «польсько–українською», «австрійсько–українською» та «російсько–українською партіями»[137].

Брошура була надрукована лише у 1919 р. і про її існування тарасівці, звичайно, не знали. Але їм, як і багатьом іншим членам студентських громад, було відомо про те, що політичні процеси в Галичині, яка входила до складу демократичнішої, у порівнянні з царською Росією, Австро–Угорської імперії (досить сказати, що там не було заборони на українське друковане слово і вільно існували українські організації), розвиваються набагато інтенсивніше, ніж у них на Наддніпрянщині. З 1890 р. в Галичині діяла Русько–українська радикальна партія — перша політична партія на українських землях, засновниками і лідерами якої були І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський та ін. Партія стояла на автономістських позиціях, але вже з установчого з'їзду в ній виникло самостійницьке крило. Зокрема, з думкою про незалежну українську державність на з'їзді виступив В. Будзиновський. Свій реферат він опублікував у пресі й окремою брошурою, яка швидко розійшлася серед читачів. У грудні 1890 р. дев'ять молодих галицьких радикалів, у тому числі В. Будзиновський, звернулися до «української суспільності» з відкритим листом, у якому пропагувалася ідея самостійності та соборності. Лист викликав гостру дискусію[138]. Зокрема, опонентом Будзиновського виступив сам І. Франко, який відкинув гасло політичної незалежності, бо воно виключало спільні дії українців і польських демократів у боротьбі проти німецької бюрократії та польської магнатерії[139]. Разом із тим ця дискусія множила і число прибічників самостійницької ідеї.

На початку 1893 р. молодий галицький радикал Юліан Бачинський у перших числах партійного часопису «Народ» почав друкувати свою книгу «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якій на підставі марксистського вчення обґрунтовував необхідність і можливість незалежності України на всіх етнічних землях. Але основну частину книги, де, власне, мова йшла про самостійницьку перспективу, редакція друкувати відмовилася.

Іван Франко назвав книгу філософією, що «суперечить здоровому глузду». Вчитель Франка М. Драгоманов також засудив позицію автора[140].

Хоча повністю книга була надрукована лише наприкінці 1895 р., про неї в суспільстві вже знали з 1893 р. На IV з'їзді Руського–української радикальної партії у грудні 1895 р. положення книги «Україна irredenta» про незалежність і соборність України було практично одноголосно включено до програми партії. Характерно, що цього разу і Франко досить істотно змінив свої позиції. У 1895 р. він уже писав, що проти нас, українців, у Галичині стоїть вся польська нація — від робітників до магнатів. У 1896 р. Франко слідом за молодими радикалами повторював тезу політичної незалежності[141].

Про ці події не могли не знати на Наддніпрянщині. Тарасівці сприймали Галичину як частину соборної України. У «Profession de foi молодих українців» зазначалося, що «для нас свідомих українців єсть один український народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу»[142]. Члени «Братства тарасівців» досить часто бували в Галичині і добре орієнтувалися в тамтешніх подіях. Не виключено, що обставини галицького політичного життя в деталях були відомі й Миколі Міхновському. Російська поліція зафіксувала поїздку Міхновського до Львова та його зустріч там з Михайлом Грушевським[143]. Грушевський у своїх споминах писав, що Миколу Міхновського він «знав студентом–правником 1890–х рр.»[144]. Як відомо, до Львова М. Грушевський приїхав у 1894 р. Тож з Міхновським ще як студентом він міг спілкуватися лише до весни 1895 р. Саме того часу серед членів РУРП відбувалися суперечки щодо змісту книги Ю. Бачинського. Немає сумніву в тому, що еволюція цієї партії справила значний вплив на політичні процеси на Наддніпрянщині, сприяючи їхній радикалізації. «Австрійський вишкіл був добрим реактивом для розкладу українського народництва на складові частини»[145] - так коментував вплив галицького політикуму на підросійську Україну колишній член Української соціал–демократичної «Спілки» Арнольд Ріш.

Студентські громади Києва були відкриті для різних громадсько–політичних впливів. Їхні засідання часто перетворювалися у гострі дискусії. Студенти часто й охоче обговорювали події за кордоном, особливо в Галичині, порівнюючи, зіставляючи і роблячи висновки. Вони читали досить відомі тоді в колах української інтелігенції «Листи з України Наддніпрянської» (1892–1893 рр.) активного члена «Братства тарасівців» Бориса Грінченка і «Листи на Наддніпрянську

Україну» (1893–1894 рр.) Михайла Драгоманова. Хоча ці листи друкувалися у Західній Україні, вони поширювалися і на Наддніпрянщині. Принаймні є чимало свідчень того, що члени «Братства тарасівців» систематично одержували з–за кордону нелегальну літературу.

Полеміка між М. Драгомановим і Б. Грінченком була помітним явищем тодішнього українського життя. Вона сприяла становленню національної свідомості та кристалізації політичної думки. У центрі полеміки була доля української літератури, її стосунки з російською, але дискусія не обмежувалася літературним процесом. А. Жуковський, проаналізувавши зміст листів, зробив висновок, що полеміка «сягала також політики» й намагання «сформулювати національну програму»[146]. Це справді так. У «Листах з України Наддніпрянської» серед інших питань обговорювалася діяльність «Братства тарасівців». І це не випадково. Борис Грінченко був одним з активних діячів «Братства» та ймовірним автором його програмного документа. У листах Грінченка розглядалися і розвивалися деякі з тих ідей, що були сформульовані в «Profession de foi молодих українців». Напевне, Міхновський був добре обізнаний з усіма перипетіями цієї полеміки, аргументами сторін і, без сумніву, робив з дискусії суто політичні висновки. Прочитане у листах Грінченка, як і почерпнуте з «Profession de foi молодих українців», пізніше знайшло розвиток у творчості самого Міхновського.

Зокрема, Микола Міхновський повинен був звернути увагу на ті місця у листах Бориса Грінченка, де він вимагав цілковитої незалежності українського культурного процесу, звільнення його від російського впливу і відкидав позицію Михайла Драгоманова, який, на його переконання, бачив «у російській літературі альфу й омегу всіх українських ідеалів», вважав «українську літературу часткою московської»[147].

Прийнято вважати, що Грінченко у своїх «Листах з Наддніпрянської України» не порушував питання про державну незалежність України, а обмежувався питаннями національно–культурного суверенітету. Однак А. Жуковський у своїй доповіді на конференції у Львові у вересні 1990 р. заявив, що «перший раз ідея самостійності України ще перед РУПом, перед Міхновським, була висунута Грінченком»[148]. Цілком можливо, що саме так сприйняв листи Грінченка і Міхновський, хоча прямих вказівок на це у листах Грінченка не виявлено. Навпаки, є чітка вказівка на те, що завданням «українських націоналів–народолюбців» у тодішній ситуації він вважав «роботу для України у двох напрямах: у просвітньо–культурному і економічному»[149].

Під цим кутом зору досить критично оцінювалося Грінченком

і місце тодішньої української інтелігенції в суспільному житті. Грінченко відзначав, що в тодішньому українському діячеві сиділо «дві душі: одна — українська, а друга — російська», і тому цьому діячеві «хотілося і рідному краю прислужити», і не прогнівити того, від кого залежить заслужити «Станіслава на шию». Подібні оцінки часто зустрічаються і в творчості М. Міхновського.

У дискусії між М. Драгомановим і Б. Грінченком Міхновський був на боці останнього. Борис Грінченко для Миколи Міхновського був на початку 1890–х рр. одним із найавторитетніших письменників і громадських діячів. Не буде помилкою припустити, що на формування політичних поглядів Міхновського серед наддніпрянців він справив найбільший вплив. Але це не означає, що Міхновський відкидав М. Драгоманова. Він добре знав його життєвий шлях, творчість і достатньо об'єктивно оцінював роль в українському визвольному русі. Зокрема, велике враження на нього, писав А. Жук, справив памфлет М. Драгоманова «Історична Польща і великоруська демократія»[150].

Але у Міхновського в цей час з'явився ще один видатний вчитель, авторитет якого був беззаперечним, — Іван Франко. Саме його творчість остаточно відшліфовувала суспільно–політичні орієнтири Міхновського. Ця обставина була помічена знайомими Міхновського. «Знаючи трохи Міхновського, — писав А. Жук, — можу твердити, що найбільший вплив на формування його світогляду і його політичних поглядів мав власне Іван Франко, своєю публіцистикою і своїми патріотичними віршами… Однак жоден вчитель не міг дати конкретних відповідей на безліч питань, зокрема політичних, які щоденно ставило життя. Це робив сам Міхновський. Він «був занадто безпосередньою натурою, щоб з писань Франка і Драгоманова не витягти найбільше йдучих політичних консеквенцій…»[151]

Можна стверджувати, що «Братство тарасівців» на початку 1890–х років було вищою формою громадської організації в українському русі. Але процес радикалізації охопив також інші об'єднання, зокрема українські студентські громади. Вони рішуче відкидали рецепти старогромадівців, демонструючи свій розрив з їхньою орієнтацією на виключне культурництво й аполітизм українського руху. Йосип Гермайзе перехід київської студентської громади до українського радикалізму і розрив з культурництвом датує 1893–1894 рр.[152] Очолював тоді громаду талановитий студент–філософ, поет–лірик Іван Стешенко.

У літературі про київську студентську громаду і, зокрема, роль у її діяльності М. Міхновського інформації дуже мало. Але припускають, що ця роль була особлива. Міхновський — тоді

студент 3–го курсу — був уже достатньо відомим в опозиційному середовищі Києва. Багато речей, про які говорилося на зборах громади, йому були добре відомі по роботі у «Братстві тарасівців». Мабуть, не викликає сумніву твердження, що студентська громада була значно менше структурована, ніж «Братство тарасівців». Чому ж тоді, зайнятий роботою у «Братстві», переобтяжений академічними заняттями, студент відвідує студентську громаду? У цьому зв'язку виникла версія, що М. Міхновський як член «Братства тарасівців» разом із В. Шеметом виконував завдання київської філії із залучення молодих громадівців до активнішої діяльності на національному ґрунті. У спогадах тарасівців та їхніх сучасників є натяки на те, що і в інших містах України «Братство» рекомендувало студентів–тарасівців для вступу до молодих громад, де вони, не розкриваючи себе, проводили лінію своєї організації[153]. Робити це було нелегко. Переважна більшість студентства була аполітична або мала помірковано–автономістські погляди. Член «Братства тарасівців» М. Базькевич із цього приводу писав: «Виступи невеличкого гуртка київських тарасівців на вселюдних зборах різноманітного київського студентства робили враження якогось донкіхотства, бо це були виступи людей цілком іншого світогляду, не визнаного тодішньою студентською масою»[154].

Але саме завдяки таким ентузіастам, як Міхновський і Шемет, завдяки їхнім сміливим виступам у студентському середовищі формувалося нове покоління українських лідерів. «У студентських громадах, — писав один з їхніх вихованців, історик Дмитро Дорошенко, — молодь виховувалася в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі»[155]. Вона поступово долала традиційний український комплекс провінціалізму і меншовартості. Ті, хто їх пройшов, відкрито називали себе «національно–свідомими українцями» і з обуренням відкидали звичне — «українофіли».

Але ці процеси зустріли опір продрагоманівськи налаштованої частини київської студентської громади. Сам Михайло Драгоманов після публікації «Символу віри» різко накинувся на його авторів, звинувачуючи їх у тому, що вони некритично повторюють стару націоналістичну фразеологію. Він назвав їхні гасла підступним обманом і нечистою роботою, підкресливши, що у такий спосіб жодна державна справа ніколи не велася. Особливо вразило М. Драгоманова те, що автори «Profession de foi молодих українців» виступили із закликом працювати на національному ґрунті й відмовитися від співпраці в спільному загальноросійському річищі. Схоже, він продовжував перебувати в полоні своєї центральної ідеї: «Космополітизм в

ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці»[156]. Відлунням цієї критики були конфлікти в студентських громадах. Віктор Андрієвський у своєму нарисі про М. Міхновського стверджував: «Сам Міхновський у Київській громаді твердо боронив національні засади проти Івана Стешенка і Лесі Українки, що оголосили себе "соціал–демократами"»[157].

До цих слів В. Андрієвського слід ставитися обережно — як до гіпотези. У нас немає абсолютно точних даних, чи пересікалися шляхи студента Миколи Міхновського і молодої поетеси Лесі Українки. Гіпотетично — цілком могли. У 1891 р. Леся у Києві була один раз і то проїздом на Південь. У 1892 р. про події у Києві вона знала лише з листів. Навесні–влітку 1893 р. у столиці України вона була двічі, а з 18 жовтня 1893 р. до кінця січня 1894 р. перебувала постійно. Якраз до цього періоду належать слова Л. Старицької–Черняхівської, що «коли Леся Українка і Ліля Косач стали жити постійно у Києві», київська студентська громада збиралася на свої засідання «у їх привітному помешканні»[158]. Як уже зазначалося вище, активним членом молодіжної громади був Микола Міхновський.

Під час цього довгого перебування в Києві Леся брала участь у зборах поетичного об'єднання «Плеяди», була помічена поліцією на студентській сходці і потрапила під поліційний нагляд за участь в інших сумнівних, з точки зору влади, заходах. Точно відомо, що на цих заходах з участю Лесі Українки бував член «Братства тарасівців» Є. Тимченко і керівник студентської громади І. Стешенко[159]. Важко уявити, що могло перешкодити приходити на подібні засідання Миколі Міхновському і завадити його зустрічі з Лесею. Можна передбачити і характер дискусій між ними: Леся Українка тоді перебувала під сильним впливом свого дядька Михайла Драгоманова і критикувала «Символ віри молодих українців»[160]. Колізії, які склалися в київській студентській громаді, Юрій Коллард охарактеризував однією фразою: «Через політичні розходження громада особливої діяльності не виявила і скоро розпалася»[161].

Таким чином, розпад громади був результатом гострих суперечок між її членами. У цих дискусіях у кожної зі сторін були авторитетні союзники, вагомі аргументи. Але були й реалії життя, яке на очах змінювалося і не вписувалося у схеми найвищих авторитетів. А це вже вимагало самостійних оцінок, висновків, а головне — підштовхувало до конкретних дій. В остаточному підсумку, ці дискусії сприяли кристалізації поглядів сторін, а зрештою — свідчили про диференціацію українського руху. Без такої диференціації був неможливий його дальший поступ.

У цих дискусіях формувалося ціле покоління українських

політиків, громадських діячів, сподвижників національної культури. Одним із них був Микола Міхновський. Навесні 1895 р. він закінчив курс навчання на юридичному факультеті Київського університету і, маючи ґрунтовну фахову підготовку, а разом із тим — великий досвід роботи у «Братстві тарасівців» і студентській громаді, впевнено вступив у цілком самостійне життя.

1895–1899 рр.: Здобутки і втрати

Усередині 1895 р. 22–річний Микола Міхновський закінчив юридичний факультет Київського університету і до березня 1899 р. жив у Києві.

У політичній історії України ці роки займають особливе місце. Українське суспільство у ході складної та болісної внутрішньої еволюції продовжувало відходити від аполітичних, напівлегальних і легальних форм вияву своїх інтересів і впритул підійшло до створення політичних партій з чіткими програмними принципами та ідеологічними орієнтирами. Молодь знаходилася на вістрі цих процесів. Вона вперто тягнулася до політики, відкидаючи нерішучість і непослідовність старшого покоління.

Своєрідним чином процес розмежування в українському суспільстві прискорювали зовнішні фактори. У 1897 р. у Києві був організований «Союз боротьби за визволення робітничого класу», члени якого вважали себе частиною загальноросійського робітничого руху і поділяли марксистські погляди. У 1897–1898 рр. відбулося оформлення двох російських політичних партій — соціалістів–революціонерів і соціал–демократів, які діяли на нелегальній основі. Ці партії претендували на роль всеросійських і, оперуючи інтернаціоналістськими гаслами, прагнули взяти під свій вплив українську молодь. Лідерам українських старих громад у цих умовах загрожувала небезпека залишитися «генералами без армії», а українському народу — без власної політичної еліти. Ця перспектива викликала занепокоєння в українському суспільстві. Зокрема, вона дуже хвилювала Івана Франка, який у рецензії на книгу А. Фаресова «Народники і марксисти», написаній у 1899 р., назвав російський соціал–демократизм «для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал–демократизм краде душі, напоює їх густими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідним ґрунті»[162].

Того ж часу надихаючий приклад для наддніпрянських українців давала Галичина: восени 1895 р. Русько–українська радикальна партія включила до своєї програми вимогу незалежності України і від Австро–Угорщини, і від Росії; у 1899 р. оформляються Українська національно–демократична та Українська соціал–демократична партії, які також стали на позиції державної самостійності України. Павло Тучапський, активний учасник перших українських гуртків соціалістичного спрямування в Києві, у своїх спогадах зазначав, що «цікавість до

Галичини» на кінець 1890–х рр. «перейшла у справжнє захоплення»[163].

Життя Миколи Міхновського у ці роки у літературі описане надзвичайно скупо. Навіть його знайомі, які знали Миколу особисто, обійшли ці роки своєю увагою. Сергій Шемет, наприклад, у своїй статті про Миколу Міхновського, розповідаючи про його життя у Києві в 1895 — на початку 1899 рр., обмежився короткою фразою: «Кілька років по закінченні науки прийшлося Міхновському віддати своїм особистим справам, тяжкій боротьбі за існування…»[164]

Справді, після закінчення Київського університету перед Миколою Міхновським постала проблема працевлаштування. Молодий випускник зумів її досить швидко вирішити. Йому вдалося знайти місце в одній з київських адвокатських контор, де він почав працювати помічником присяжного повірника. Саме на цій посаді Микола Міхновський сформувався як першокласний адвокат. Він брав участь у різних судових справах, у тому числі і досить складних. Відточуючи свою професійну майстерність, молодий юрист із задоволенням допомагав своїм товаришам по українському руху. Так, наприкінці 1898 р., коли Міхновський сам перебував у скрутному становищі, він запропонував свої послуги Борису Грінченку, який зазнавав переслідувань влади[165]. Мабуть, це — непоодинокий випадок у київський період життя Міхновського.

Престижна робота давала засоби до існування, але, за даними поліції, він продовжував мешкати в одній квартирі зі своїм товаришем, студентом Володимиром Шеметом, який через постійні конфлікти з владою ніяк не міг закінчити Київський університет[166]. Ці дані стосуються 1897 чи 1898 рр. Можливо, мова йде про квартиру Камінських на Фундуклеєвській, 48. Вона належала батькам давнього приятеля Міхновського Боніфатія Камінського, з яким він навчався на юридичному факультеті і який співпрацював із ним у київській філії «Братства тарасівців». Принаймні в одному зі своїх листів до Чернівців Міхновський просить надсилати відповіді йому саме на цю адресу. Боніфатій, як і Володимир Шемет, належав до категорії «старих» студентів і через свої політичні погляди ніяк не міг одержати диплома юриста. Є ще одна столична адреса, на яку Міхновський просив пересилати йому листи: «Маловолодимирівська, 70, Кононенку для Міхновського»[167]. В обох випадках мова йде про людей, які були активними учасниками українського визвольного руху і з якими Миколу Міхновського об'єднували не лише ідейно–політичний вибір, але й дуже близькі особисті стосунки. Уже ця обставина досить переконливо свідчить про вірність ідеалам

дитинства і студентської юності, від яких Міхновський після закінчення університету не думав відмовлятися.

У київський період він відбув короткострокову службу військовим юристом у царській армії та демобілізувався підпоручиком запасу. На час військової служби Микола був майже повністю виключений з активної громадської роботи. В армії його неприємно вразило те, що він в одному з листів називав «огидливим побутом»[168]. Разом із тим, служба в армії дозволила Міхновському набути специфічного досвіду спілкування у військовому середовищі, що у 1917 р. стало йому у нагоді.

Про громадсько–політичну діяльність Миколи Міхновського у Києві у 1895 — на початку 1899 рр. Сергій Шемет у своєму нарисі «Микола Міхновський (Посмертна згадка)» не пише нічого. Інший автор і знайомий Міхновського Віктор Андрієвський у нарисі його суспільно–політичної біографії також виявився небагатослівним, хоча все ж зазначив: «Він не знав компромісів і навіть по закінченню університету не залишив без своїх порад студентської громади. Його впливи були такі сильні, що, доки він був у Києві адвокатським конціпієнтом (помічником. — *Авт.),* до злуки обох частин "громади" не дійшло»[169].

Оце й усе. На більше у С. Шемета, В. Андрієвського та інших емігрантських авторів, позбавлених доступу до радянських архівосховищ, не вистачило матеріалів. Сучасні вітчизняні автори перебувають у значно вигіднішому становищі. Автор даної роботи, використовуючи всі доступні йому джерела — як опубліковані (особливо листи Миколи Міхновського до різних осіб і згадки про нього у листуванні сучасників і активних учасників подій, опубліковані у різні роки), так і архівні, зробив спробу розширити спектр інформації про М. Міхновського у Києві після закінчення ним університету.

Почнемо з відносин Міхновського з київською студентською громадою, яка у другій половині 1890–х рр. виявилася розколотою на соціалістичне і націоналістичне крило — по суті на окремі громади.

Соціалістична громада, яку В. Дорошенко називає «самостійною українською соціал–демократичною дружиною», а Ю. Лавріненко «політичною організацією під назвою Українська соціал–демократія (УСД, або група УСД. Київ, 1896–1903) на чолі з Лесею Українкою», виникли як результат еволюції до марксизму студентського гуртка під проводом Івана Стешенка, що існував у Києві ще з 1893–1894 рр.[170] Оскільки Віктор Андрієвський протиставляв характер діяльності Миколи Міхновського і Лесі Українки, виникає необхідність внести деякі уточнення в ідейно–політичні позиції обох.

Суттю політичних поглядів Лесі Українки того часу Ю. Лавріненко вважав принцип організаційної самостійності української соціал–демократії. Виокремлення в національну течію було наприкінці XIX – на початку XX ст. першочерговим завданням українського руху. Цю проблему видатна поетка гостро відчувала й прагнула реалізувати у своїй політичній діяльності. Соціалістичний рух, як відомо, належить до універсальних соціально–політичних течій людства, якої українське суспільство не могло уникнути. І той факт, що він проникав в Україну не лише в російській, а й у європеїзованій формі, що РСДРП не вдалося поглинути потенційних прибічників соціалістичної ідеології з числа української молоді — заслуга Лесі Українки та її однодумців[171].

Але при всьому цьому політика продовжувала розводити по різні боки двох психологічно близьких патріотів України: Леся Українка була того часу соціалісткою і стояла на платформі федералізму, а Микола Міхновський був байдужим до соціалізму і послідовним самостійником, їхній конфлікт був неминучим, і певним чином до нього підштовхнув обох Іван Франко. Наприкінці 1896 р. у редагованому ним журналі «Життє і Слово» Франко опублікував статтю «З кінцем року», у якій гостро критикував київських соціалістів за абстрактне теоретизування, за сприйняття федералізму як догми, за прагнення досягти його без клопіткої роботи по формуванню в Україні тих суспільних сил і того політичного устрою, який би гарантував рівноправність українців з росіянами та представниками інших національностей у майбутній федерації. Франко зазначив, що гонитва за «німецькими і російськими (соціалістичними) модами» веде до втрати зв'язку з рідним народом, і радив наддніпрянським радикалам брати приклад не з «Дейчів, Степановичів і тих росіян, що ходили в народ» і робота яких «була зовсім гиблою і безплодною», а з литовців, латишів, грузин і поляків, які навчилися поєднувати легальні і нелегальні способи довготривалої та клопіткої роботи для піднесення освітнього і культурного рівня народу, його національно–політичної свідомості в цілому[172]. Хоча Іван Франко у своїй статті не називав жодної групи і жодної особи, Леся Українка сприйняла критику на власну адресу. Відповідаючи Франку статтею «Не так тії вороги, як добрії люди», надрукованою в тому ж таки «Житті і Слові», Леся Українка, серед іншого, закинула йому, що «стаття "З кінцем року" осягла собі високої честі бути гектографованою руками ворогів радикальної партії… Коли б тільки д. Франко бачив "побідоносні" погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стріванні: "А ви читали «З кінцем

року»?"»[173].

«Ворогами радикальної партії», яких так гостро засуджувала Леся Українка, виявляється був… самостійник Микола Міхновський і його найближче оточення, можливо, з «Братства тарасівців». Таким чином, Міхновський несподівано потрапив у фокус дискусії між двома видатними українськими мислителями, класиками української літератури. Але Іван Франко, здається, не став на бік Лесі та її київських однодумців. У статті «Не по конях, так хоч по оглоблях», надрукованій у відповідь на Лесину статтю, він писав з приводу тиражування його публіцистичного твору в Києві: «Чи подавали до моєї статті якісь уваги, перекрутили її? Нічогісінько! …Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статтю, наражаючись за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що стаття не подобається одному кружкові, а подобається другому, се по–моєму більше політика нервів, ніж політика програмова»[174]. Пізніше, коли Іван Франко перевидавав матеріали дискусії, він повторив цю думку: група, «яку можна було би назвати радикально національною, що гуртувалася тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статтю у Києві гектографічним друком для пропаганди певно, що попереду усього моїх, а може також і своїх ідей»[175].

Справді, Міхновському доводилося досить часто розповсюджувати публіцистичні (як і художні) твори Івана Франка, який висловлював за це йому вдячність. Але не викликає сумніву й те, що при цьому Міхновський діяв відповідно до інтересів київських самостійників, до яких належав, тобто пропагував не лише його, Франка, але й свої ідеї. У дискусіях з наддніпрянськими соціалістами та прибічниками єдності з російськими революціонерами він шукав аргументів у Івана Франка, прагнув обпертися (і у даному разі обпирався) на його високий авторитет. Це і підштовхувало його до конфронтації з київською соціал–демократичною групою на чолі з Лесею Українкою, у свідомості якої національно–радикальні ідеї Міхновського тоді сприймалися як «ретроградні»[176].

До подібного висновку прийшов і Василь Горинь, автор статті, присвяченій полеміці між І. Франком і Лесею Українкою: «…З перспективи дальшого розгортання і розвитку подій можемо стверджувати, що ця полеміка послужила для вироблення політичної концепції нового крила в українському національно–визвольному русі: вона прискорила виступ М. Міхновського як ідеолога українського націоналізму…»[177]

Але у нас немає фактів, які б свідчили, що це ідейне протистояння супроводжувалося недружніми випадами на адресу Лесі Українки з боку Миколи Міхновського. Без сумніву, він

розумів велич її поетичного таланту, бо був достатньо освіченою людиною, добре знав новітню українську літературу і був здатний оцінити місце у ній Лесі Українки. У цих умовах він просто не міг дозволити собі недружніх випадів на адресу Лесі Українки, яка до того ж перебувала під батьківською протекцією Івана Франка.

Мабуть, ніякої неприязні щодо Миколи не відчувала і видатна поетка. Повторюємо, вони цілком могли бути знайомими по роботі у студентських гуртках у Києві ще з першої половини 1890–х років. Про цілком нормальні людські стосунки між ними свідчить, зокрема, поїздка Миколи Міхновського у товаристві Івана Франка й Леся Кульчицького до Лесі Українки, яка у серпні 1901 р. лікувалася у санаторії у Карпатах. На згадку про цю зустріч залишилася поштова картка з автографами Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Міхновського та інших учасників зустрічі[178]. Як відомо, на той час Леся все ще залишалася у своїй групі «Українська Соціал–Демократія».

Та життя вносило корективи у світогляд Лесі Українки. Під впливом дружньої критики Івана Франка, а почасти і власного життєвого досвіду, Леся стала відходити від марксизму, про який Іван Якович ще у 1898 р. написав, що він «ніколи не належав до вірних тої релігії». Розчарування у марксизмі призвело і до Лесиного відходу від ідей федералізму. З початку ХХ ст. Леся Українка все більше зосереджувалася на Богом даному їй покликанні — поетичній творчості. Її блискуча поезія збагатилася цілком новими мотивами. У творі «В дому роботи, в країні неволі» (1906 р.), де відтворено будівництво грандіозного храму в Єгипті за часів фараонів, раб–гербей не може знайти спільну мову з рабом–єгиптянином, який у захваті від масштабів будівництва і мріє про ще більші і кращі піраміди, де б можна було ховати не царів, «а всіх, хто доброї діла робили». У іноземця–гербея зовсім інше світосприйняття: він органічно не сприймає ідею покращання, «демократизації імперії мертвих» і кидає єгиптянину, що «зруйнував би усі ті ваші храми й піраміди!.. Всіх мертвяків повикидав би геть!» Зрештою, раб–гербей доходить висновку:

Я мушу знать, що я тут раб рабів,
Що він мені чужий, сей край неволі,
Що тут мені товаришів нема.

Ці слова могли сприйматися (і багатьма сприймалися!) як відповідь Лесі Українки на проблему єдності українських і російських демократів, принаймні доти, поки існуватиме Російська імперія, яка у її свідомості ототожнювалася з древнім Вавилоном, який Бог знищив, як про це сказано в Книзі пророка

Єремії, «за руйнування світу». «Коли ж загине новий Вавилон?» — запитує поетка в іншому творі. Ці її думки були надзвичайно близькими Миколі Міхновському, який із самого початку своєї діяльності відкидав ідею «братань» і «дружб» поневолювачів із поневоленими. Таким чином, Леся Українка йшла у тому ж напрямку, у якому прямували Іван Франко і Микола Міхновський.

Але все це було вже на початку XX ст., коли Міхновський змушений був покинути столицю України. У Києві ж наприкінці XIX ст. йому разом з іншими членами місцевої філії «Братства тарасівців» і національно зорієнтованими студентами довелося вперто протистояти посиленню марксистського впливу на молодь, який, серед іншого, втілювався і в особистості Лесі Українки. За даними, які навів у своїх спомина Ю. Коллард, націоналістична частина студентської громади Києва у 1896 р. посилилася за рахунок групи першокурсників. По суті виникла нова громада. Очолював її спочатку Василь Доманицький, а через деякий час — Василь Совачев[179].

Поява Василя Совачева у колі лідерів студентського руху — ще одна загадка сімейного клану Міхновських. Василь був сином старшої сестри Міхновського Олімпіади і Якова Совачева (наступника Івана Івановича Міхновського по турівській парафії) - тобто рідним племінником Миколи. Перш ніж стати студентом медичного факультету Київського університету, де він навчався у 1896–1902 рр., Василь закінчив військове училище і певний час служив у російській армії. За Миколу — свого дядька — він був лише на три роки молодшим. Цілком можливо, що поява Василя Совачева біля керівництва громади було пов'язане з ініціативою Миколи Міхновського, який добре знав свого племінника не лише за канікулярними враженнями. Деякий час вони навчалися разом (правда, у різних класах) у Прилуцькій чоловічій гімназії.

За даними Ю. Колларда, Українську студентську громаду в Києві Василь Совачев очолював до 1898 р. Це був початок його участі в українському національному русі, зокрема у його самостійницькій течії, у руслі якої він перебував усе своє життя. Після нього на чолі громади став студент–правник Андрій Лівицький, якому вдалося зібрати воєдино розпорошені студентські групи. Але то був інший час, і Миколи Міхновського вже не було в столиці України.

Це, власне, і все, що відомо про стосунки Миколи Міхновського з київською студентською громадою. Мабуть, це неповна інформація. Та і її достатньо, щоб упевнитися в тому, що його вплив на громаду був доволі значний. Але діяльність Міхновського у Києві не обмежувалася студентською громадою. Вона була наповнена іншими важливими подіями, частина яких

зв'язана безпосередньо з «Братством тарасівців».

Матеріалів, що розкривають роботу Міхновського у «Братстві тарасівців» у другій половині 1890–х рр., збереглося небагато, але вони свідчать, що він був причетний до всіх важливих акцій організації. Є достатні підстави вважати роботу Миколи Міхновського (як і інших тарасівців) у студентських, семінарійних і гімназичних гуртках виконанням місії членів «Братства». Молодь була головним об'єктом агітаційної роботи тарасівців. Але, звичайно, не лише молодь, і не лише у столиці. Зафіксовані поїздки членів «Братства» в регіони для ведення там агітаційної роботи. Так, у травні 1897 р. провідні тарасівці на кошти цукрозаводчика, українського патріота В. Симиренка роз'їхалися по Україні для «роботи політичної». Микола Міхновський був відряджений на Лівобережжя[180].

Деякі тарасівці створювали осередки своєї організації або підпорядковані «Братству» групи за місцем свого колишнього проживання, буваючи там у батьків, родичів чи друзів під час канікул, відпусток тощо. Цей процес продовжувався й у другій половині 1890–х рр. Саме як цілеспрямовану роботу в цьому напрямку можна охарактеризувати заснований у 1896 р. молодіжний гурток у Лубнах, членів якого місцеве громадянство цілком слушно називало «дітьми Шемета»[181]. Поліція вважала, що посередником у стосунках «центральної групи українофілів із лубенським українофільським гуртком» був Володимир Шемет, який доставляв членам гуртка під час відвідин батьків «заборонені закордонні видання з київського складу»[182]. Немає сумніву, що до створення лубенського гуртка був причетний не лише Володимир Шемет з його братами — Сергієм і Миколою, а й Микола Міхновський — як один з організаторів або добре обізнаний радник.

Подібний гурток був створений у 1896 р. й у Прилуках — на батьківщині Миколи Міхновського. «Головним порадником прилуцького гуртка» Олександр Лотоцький називав племінника Миколи – студента Київського університету Василя Совачева[183]. Важко уявити, що до формування та діяльності цього гуртка не був причетний і сам Міхновський. Робота обох цих гімназійних організацій дала значні результати. У них виховувалися відомі пізніше діячі національно–визвольного руху Володимир Дорошенко, Олексій Назаріїв, Микола Порш, Борис Мартос та ін.

Юрій Коллард писав також про існування української громади при Полтавській семінарії, серед членів якої називав двох представників родинного клану Міхновських — братів О. та В. Міхновських, які у другій половині 1890–х рр. навчалися у Полтавській духовній семінарії. Членом гуртка був і Симон

Петлюра[184]. Дослідник історії роду Міхновських Олександр Стовба вважає, що це неповні дані. Крім братів Олександра й Володимира Міхновських, з осені 1896 р. у семінарії навчався їхній кузен Веніамін Міхновський, який «правдоподібно, теж увійшов у громаду»[185]. Юрій Коллард, який особливо детально описав діяльність харківської студентської громади, фіксує членство у ній студентів ветеринарії О. та В. Міхновських[186]. Нам не вдалося встановити, чи мова йде про різних осіб, чи це все ті самі полтавські семінаристи, які стали харківськими студентами. Але немає сумніву, що це — родичі Миколи і що він цікавився їхніми справами, сприяв їм.

Залучаючи молодь до гурткової роботи, Микола Міхновський разом із тим прагнув відгородити її від впливу традиційного українофільства. Сергій Шемет згадує про різкі статті в галицькій пресі, які писав Микола Міхновський і які викликали незадоволення старих українофілів[187]. Загалом, констатує С. Наумов, у Західній Україні тарасівці опублікували сотні художніх, критичних і публіцистичних творів, чим зробили чималий внесок у створення української публіцистичної літератури[188]. Потім газети й журнали з цими статтями, як і багато інших галицьких видань, переправлялися по нелегальних каналах на Наддніпрянщину і сприяли піднесенню національної самосвідомості українського населення, політизації українського руху. Самі члени «Братства» часто виступали в ролі кур'єрів, доставляючи на Наддніпрянщину нелегальну літературу, встановлюючи контакти з галицькими діячами. Простежуючи у другій половині 1890–х рр. канали нелегальних поставок з–за кордону у Наддніпрянську Україну забороненої літератури, російська поліція зафіксувала поїздки з цією метою до Галичини й Миколи Міхновського[189].

У другій половині 1890–х рр. Микола Міхновський взагалі став ключовою фігурою в збиранні й поширенні в молодіжному середовищі української літератури і нелегальних видань. Про це, зокрема, свідчить його лист Борису Грінченку від 9 травня 1897 р., у якому він повідомляв, що «колишні функції Школиченка (псевдонім Мусія Кононенка. — *Авт.)* щодо складу обняв не п. Тимченко, як думалось попереду, а я». Далі у листі Міхновський просить Грінченка «давать мені Ваші красні видання в такій кількості примірників, як Ви узнаєте можливим, [і] визначити термін, коли маю Вам сплачувати за дані книги гроші». Як бачимо, Міхновський перебрав на себе досить складну й відповідальну організаційну роботу. Йому доводилося не лише домовлятися про пересилку й доставку по легальних і нелегальних каналах літератури з різних міст і від різних авторів,

а й поширювати її серед споживачів, вирішуючи при цьому численні фінансові проблеми. Нарешті, він виконував і особливо небезпечну роботу із забезпечення доставки літератури з–за кордону. «…З свого боку, — писав Міхновський Грінченку, — я, певне, буду й Вам корисним, бо матиму закордонні видання, яких у Вас не буде і, взагалі, матиму найріжніші видання. Коли Вам що потрібно буде — віддаватиму Вам на своїх умовах». В іншому листі/ уже від 1 липня 1897 р., Микола Міхновський повідомляв Бориса Грінченка, що одержав від нього посилку з книгами і замовив ще по 25–100 примірників його творів «Думи Кобзарські», «Пісні та думи», «Хатка у балці» та ін.[190]

Така інтенсивна й багатопланова робота Міхновського залишала за ним і у другій половині 1890–х рр. роль однієї з ключових фігур «Братства тарасівців». Його ім'я досить часто (чи не найчастіше, у порівнянні з іншими тарасівцями) згадується в історичних джерелах, зокрема одному з найбільш інформативно насичених — епістолярній спадщині Михайла Коцюбинського, пов'язаній з діяльністю «Братства»[191].

Невідомо точно, коли «Братство тарасівців» перестало існувати. Називаються різні дати, аж до 1902 р. Більшість авторів сходяться на тому, що після харківських арештів 1893 р. «Братство» вижило і навіть інтенсифікувало свою діяльність. Проблеми стали загострюватися із середини 1890–х рр., коли «Братство тарасівців» опинилося у стані внутрішньої кризи, із якої так і не вийшло. Микола Міхновський із сумом сприймав цей процес. В одному з листів Михайла Коцюбинського за 1896 р. наводиться образна оцінка стану справ у товаристві, висловлена Миколою Міхновським: «Коли б мене спитано… в якім стані є наша власна справа, відповів би по щирості: будова потріскалась, крізь великі тріщини шурхає вітер, навіть деякі стовпи захитались, а шашіль, що без упину точить кожну найменшу балку, лякає, що незабаром впаде ціла будівля»[192]. Але без власної організації тарасівці не залишалися ще декілька років. Сергій Наумов схиляється до думки, що «Братство тарасівців» припинило свою діяльність лише у 1898 р.[193]

Однак в діяльності самого Міхновського до 1898 р. джерела ніякої кризи не фіксують. Правда, це — лише наше припущення. Для остаточного висновку не вистачає конкретних фактів. Робота «Братства тарасівців» мала добре законспірований характер. За винятком харківського провалу 1893 р., їм удавалося уникати арештів. Та оборотною стороною цього явища стала майже повна відсутність документів про Миколу Міхновського як члена «Братства тарасівців» у фондах жандармських управлінь.

Зате у цих фондах збереглися матеріали про його участь в

інших течіях і організаціях, які існували в Наддніпрянщині у другій половині 1890–х рр. і постійно потрапляли до поля зору поліції. За даними її агентів, одна з таких організацій — загальноукраїнське «таємне товариство» «Молода Україна», яке існувало з весни 1896 р. із центром у Києві. Поліція нарахувала аж 458 членів «товариства», яке, за її оцінкою, мало свої відділення в 22 містах. Прилуцьке відділення називалося одним з найбільших, а Микола Міхновський і Володимир Шемет характеризувалися як зв'язкові й експедитори вантажів із забороненою літературою з–за кордону, тобто із Галичини[194].

Знайомлячись із персональним складом того, що поліція називала товариством «Молода Україна», дослідники зі здивуванням виявили, що ніякої нової організації цього часу не виникло, а «таємне товариство» — це не що інше, як конгломерат старих українських громад, які, як і раніше, діяли у різних містах України. Так, називаючи, наприклад, імена членів київського відділення «Молодої України», поліція згадує тих самих членів Старої громади[195]. У будь–якому разі, немає жодного свідчення учасників українського руху (як членів громад, так і не пов'язаних з ними організаційно чи ідейно) про їхню участь у таємному товаристві, яке мало назву «Молода Україна».

Що ж дало підставу для поліцейської містифікації — створення цілком віртуального «таємного товариства»? Можливо, такою підставою було пожвавлення контактів між членами громад, перш за все київської, що займала особливе місце в українському русі, і периферійними, яке спостерігалося у другій половині 1890–х рр. На висновки поліції могла вплинути також помітна політизація поглядів у середовищі громад, гарячі дискусії щодо шляхів майбутнього українського руху і деякі несанкціоновані керівництвом Старих громад акції молоді. Був ще один тривожний, із точки зору поліції, фактор — видатні досягнення української культури цього періоду, зростання інтересу до неї у різних верствах суспільства. Культурний прогрес забезпечували не лише члени українських громад Наддніпрянщини — вони були загальноукраїнським феноменом. Не маючи чіткого уявлення про характер цих процесів, поліція, за звичкою, перебільшувала їхній організаційний бік, пустивши в обіг (для внутрішнього користування, бо широкій громадськості ця інформація була недоступна) міф про існування небезпечного для режиму «таємного товариства "Молода Україна"».

Що ж стосується назви неіснуючої організації, то його «підказали» поліції самі українці. Українське національно–культурне піднесення, що відбувалося по обидва боки Збруча, наддніпрянський публіцист Трохим Зіньківський охарактеризував

поняттям «Молода Україна»[196]. Ця самоназва, підхоплений розвинута у працях І. Франка, М. Шаповала (Сріблянського), О. Косач (Пчілки) та інших авторів, підкреслювала ідейно–політичну близькість української генерації 90–х рр. XIX ст. з національно–визвольними рухами Європи («Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Бельгія», «Молода Польща» тощо).

Хронологічно національно–культурний рух «Молода Україна» дослідники датують двома останніми десятиліттями XIX ст., хоча свою історичну назву дістав лише у другій половині 1890–х рр. Тамара Гундорова, аналізуючи явище «Молодої України», зазначає, що саме наприкінці XIX ст. «молодоукраїнство» поширилося на всі важливі сфери суспільного життя — літературно–художню творчість, культуру й освіту, проникло у політику й оформилося як певна цілісність[197].

У контексті «Молодої України» (і як один із найважливіших її наслідків) відбувалася кристалізація національної самосвідомості української еліти. Інтелектуальна верхівка відкрито, інколи навіть із викликом, певним епатажем, стала демонструвати свою самоідентифікацію з Україною, українською нацією як цілком осібною етноісторичною спільнотою. Це яскраво проявилося не лише у поведінці її окремих представників (згадаймо хоча б Лесине самовизначення – Українка), але й у «Profession de foi молодих українців» і тих документах, що у другій половині 1890–х рр. були складені на його основі. «Наука і життя Вкраїнського народу доводить нам, що Україна була, єсть і буде завсігди окремою нацією, як і кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці і поступу»[198] - ці слова «Profession de foi…» яскраво віддзеркалюють не лише погляди тарасівців, але і «молодоукраїнську» ідеологію в цілому.

Але ці переконання невеликої групи українських інтелектуалів слід ще було прищепити цілій нації. І нова генерація національної інтелігенції напружено шукала (і пропонувала!) шляхи перетворення величезної етнічної маси українського населення в те, що Іван Франко називав «суцільним культурним організмом, здібним до самостійного культурного й політичного життя» і спроможним увійти на рівних правах з іншими до кола цивілізованих європейських народів.

Кожен робив це по–своєму. Леся Українка й Михайло Коцюбинський «європеїзували» українську літературу і, за влучною оцінкою І. Крип'якевича і Д. Дорошенка, «поглибили й поширили самочуття повновартости українця, як громадянина світа»[199]. Михайло Драгоманов був українським політичним мислителем європейського масштабу. Він увів українців у коло новітніх політичних і соціологічних вчень і прагнув ув'язати

майбутнє України у європейський і світовий контекст. Микола Лисенко став для українців тим, ким був для росіян Глінка, для поляків — Шопен, для чехів — Сметана, для норвежців Гріг — творцем національного напрямку у музиці[200]. Самого Івана Франка американський дослідник Клеренс Манінг узагалі назвав «скульптором» новітньої української нації. Михайло Грушевський заклав основи сучасної української історіографії та зробив те, без чого неможливе націотворення, — обґрунтував «український міф» мовою тодішньої науки[201]. Борис Грінченко відредагував 4–томний «Словар української мови», визнаний класичним. Покликання своєї діяльності в культурній сфері він вбачав у тому, щоб «виробилася з української нації одна національно–самосвідома освічена нація». Саме ці видатні особистості були найяскравішим утіленням «Молодої України». Усіх їх, за винятком емігранта М. Драгоманова, Микола Міхновський знав особисто й у 1890–ті рр. за різних обставин із ними тісно співпрацював. За цими видатними сподвижниками стояли десятки і сотні їх послідовників і учнів. «У результаті діяльності "Молодої України", — пише В. Горський, — українська культура одержує можливість органічного розвитку всіх структурних компонентів культури — не лише художньо–естетичного, а й наукового, релігійного та політичного»[202].

Напевне, під впливом загального піднесення Міхновський задумав досить амбітний проект: книгу під робочою назвою «Русини з початком XX століття» — своєрідну енциклопедію українознавства, покликану дати огляд українського життя, географії, історії та етнографії України, її економічного, політичного та культурного становища. Ця книга могла стати в один ряд з іншими видатними досягненнями української культури того часу. У листі Б. Грінченку він писав з цього приводу: «Я надумався у купі з прихильними до сеї думки людьми з початком XX віку видати книгу, яка б була свідотством існування нашої нації і в 20 главах дала історію культури нашого народу»[203]. Разом із тим, Міхновський переслідував ще одну мету — сприяти консолідації молодшої генерації українських патріотів, або, як він писав, створити «достойний пам'ятник того, що дивлячись на раз–у–раз виявлювану усобицю між старими, зросла й зміцніла солідарність молодого покоління»[204]. Книгу планувалося видати російською мовою в Петербурзі й українською в Галичині. Микола Міхновський оголосив у західноукраїнській пресі, зокрема у газетах «Діло» (Львів), «Буковина» і «Руслан» (Чернівці), про цей проект, опублікував його план і закликав спеціалістів Наддніпрянщини і Західної України до співпраці.

Проект Миколи Міхновського викликав жвавий інтерес у середовищі української інтелігенції. Зокрема, газета «Діло» у додатку до оголошення М. Міхновського надрукувала власний коментар, у якому цій книзі надавалося значення «каменя, відваленого з власної могили нації»[205]. Зацікавленість цим проектом добре ілюструють листи Миколи Міхновського до Бориса Грінченка та Івана Франка, опубліковані у 1994 р. Сергієм Квітом[206]. З листів Міхновського відомо, що свою згоду на участь у проекті дали «В.Б.А.» (очевидно, В.Б. Антонович. — *Авт.),* який погодився написати «Нарис антропологічний» (Розділ II), а також «профес. Я…» (мабуть, відомий економіст проф. М.И. Яснопольський. — *Авт.),* що погодився написати розділ «Фінанси»[207]. До Миколи Міхновського надходили листи з пропозиціями щодо участі у проекті та вдосконалення плану. Зокрема, в одному з листів із Галичини пропонувалося відмовитися від терміна «русини» і вживати поняття «українці»[208].

З проханням написати IX розділ того видання під назвою «Національний рух» звернувся Микола Міхновський до Івана Франка. Переконуючи його взятися за цю роботу, він писав йому у листі від 9 січня 1899 р.: «Я вірю і знаю, що ніхто краще за Вас не напише сиєї глави, бо тільки автор "Ботокудів", "З кінцем року" та "Ти, брате, любиш Русь" зуміє показати світлі й темні сторони нашого життя і сказати, що "не пора москалеві й ляхові служить" [-] одно слово, дати таке освітлення нашому руху, яке видавці бажають бачити, а видавці – Ваші ученики й шанувателі»[209]. Міхновський у листі декілька разів намагається переконати Івана Франка «прийняти на себе IX главу, коли Ви поділяєте нашу думку, що така енциклопедія потрібна»[210]. Мабуть, друкувати цю книгу Микола Міхновський планував у видавництві «Вік», організованому в 1898 р. молодими українськими діячами О. Лотоцьким, С. Єфремовим, В. Дурдуківським та ін.

До виконання проекту Микола Міхновський намагався залучити і Бориса Грінченка, до якого він ставився з великою повагою ще з початку 1890–х рр., коли відбувалася відома дискусія Грінченка з Драгомановим про українську справу: «… Дозволяю собі звернутись до Вас особисто, — пише Міхновський до Грінченка, — узяти на себе працю написати XII главу "Низша народня освіта". Ви — спеціаліст в сьому питанню і напишете саме з того погляду, на сю річ, який мені так симпатичний». Міхновський навіть дає план цієї глави, що передбачав, окрім іншого, характеристику стану освіти в Галичині, Буковині й Карпатській Україні. При цьому, щоб не образити Грінченка, Міхновський застеріг: «Подав я її тільки на те, щоб виявити свою

ідею — єдність інтересів цілого народу»[211]. Борис Грінченко відмовився від участі у проекті, мотивуючи своєю зайнятістю на літературній роботі, але Міхновський у черговому листі знову й знову намагається переконати його змінити своє попереднє рішення: «…Хіба то моя особиста справа. Адже все, що ви робите, як і те, що ми маємо робити, усе те наше»[212].

Про підготовку енциклопедії добре знав і Михайло Грушевський. Про це свідчить, зокрема, лист Мирона Кордуби — галицького історика, етнографа і мовознавця до свого вчителя М. Грушевського, який на той час працював у Львові: «Нині, — пише М. Кордуба, — є зазив Міхновського до видання руської sur genesis енциклопедії. Чи знаєте Ви цього добродія, чи до діла сего забралися хороші сили і чи є вигляд на успіх? Коли є, то мені хотілось би взяти в тім участь і написати новійшу історію Галичини»[213].

Серед можливих спільників Міхновського у справі видання книги Сергій Квіт називає також Осипа Маковея, галицького письменника, із яким Микола підтримував дружні стосунки[214].

Однак нам залишається невідомим, що порадив М. Грушевський М. Кордубі, яким було остаточне рішення Грінченка і Кордуби щодо участі у проекті. Не знайдені також матеріали, чи погодився писати для енциклопедії Іван Франко. Микола Міхновський скаржився Борису Грінченку, що «справа просувається "по–хахлацки", …гірше, ніж хотілось би, та в тім не наша вина». При цьому він зазначав, що «за кордоном наче простійші люди, бо тутейші навіть на мої запросини листами не схотіли (чи повірите) відповідати»[215]. Узагалі остаточно не зрозуміло, чому проект Миколи Міхновського, незважаючи на велику організаторську роботу ініціатора і надзвичайно продуктивний характер самої ідеї, не був реалізований. На наш погляд, склався комплекс причин, серед яких головною виявився раптовий переїзд у 1899 р. Миколи Міхновського з Києва до Харкова.

У цілому ідея проекту Міхновського «Русини з початком XX ст.» органічно вписувалася у «молодоукраїнський рух», логічно відповідаючи його історичному покликанню, яке полягало в обґрунтуванні необхідності формування модерної української нації та конкретній участі національної еліти у реалізації цього завдання. Це була проблема величезної історичної ваги. Ураховуючи досвід інших європейських країн, які у свій час пережили «молодий» національний рух як засіб виходу з національної залежності, культурної вторинності провінціалізму, можна говорити, що форма подібної інтенсифікації національного розвитку є явищем загальноєвропейського типу[216].

Але, на відміну від європейських аналогів, «Молода Україна» не була оформлена організаційно і не висунула свого загальнонаціонального політичного лідера, здатного надати цьому руху чітких організаційних форм. Не мала «Молода Україна» і чіткої політичної програми, ясного бачення майбутнього України. Однак поліція, яка була обізнана з історією визвольних рухів народів Європи, наполегливо шукала підпільної «Молодої України» і з тривогою чекала на появу українських феніїв і карбонаріїв, місцевих Джузеппе Гарібальді.

Але що ж все–таки було насправді? Чому поліція на всіх рівнях декілька років підряд уперто характеризувала «Молоду Україну» саме як організацію («таємне товариство») з антиурядовими, сепаратистськими намірами, зокрема прагненням автономії України? А в одному аналітичному документі департаменту поліції МВС, адресованому генерал–губернатору Київському, Подільському і Волинському, навіть зазначається, що «Молода Україна» поставила собі за мету «відновлення політичної незалежності Малоросії шляхом відокремлення від Російської держави»[217]. Повірити в ці поліцейські висновки важко. Неможливо навіть уявити собі статечних і обережних керівників старих українських громад, які б виступили у 1890–ті рр. з радикальними планами зміни політичного устрою царської Росії. Але, з другого боку, важко припустити, що вся представлена в документах інформація про «Молоду Україну» є свідомою поліцейською фальсифікацією або фантазією недостатньо сумлінних інформаторів. На наш погляд, «диму без вогню» не було й у цьому випадку. Напевне, питання про автономістську чи самостійницьку перспективу України досить жваво обговорювалося в тому середовищі, яке поліція називала «Молодою Україною». При цьому все рішуче і радикальне, що приписувалося поліцією «Молодій Україні» у цілому, насправді стосувалося діяльності лише членів «Братства тарасівців» або зв'язаних із ним молодіжних груп. Як і раніше, вони були достатньо широко представлені у Старих громадах, хоча керівна роль у них залишалася за старшим поколінням. Молодь, у тому числі й тарасівці, не визначали характер діяльності Старих громад, а відігравали в них підпорядковану роль, виконуючи розпорядження старших. Але можна припустити, що вони при цьому могли діяти за власною ініціативою і, всупереч настроям керівників Старих громад, поширювали свої власні ідеї, у тому числі й ідеї української незалежності. Напевно, ця обставина підштовхувала недостатньо обізнану поліцію до висновку про самостійницький характер руху «Молода Україна».

Яке місце у цих процесах належало Миколі Міхновському?

У доносах інформатора Київського губернського жандармського управління, який декілька років досить детально інформував свого начальника генерала Новицького про діяльність Старої київської громади (в інтерпретації агента — «Молодої України»), постійно зустрічається прізвище Миколи Міхновського. Так, у документах за 1896 р. на підставі цих доносів жандармський чиновник робить висновок, що Микола Міхновський тісно зв'язаний з товариством «Молода Україна». Як активний член і зв'язковий цього товариства, у грудні 1897 р. він їздив до Львова, де, за свідченням поліції, установив «близькі відносини з галицькими представниками українофільської партії… закупив значну кількість заборонених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова та Франка, з якими повернувся до Росії»[218].

Інформація про «таємне товариство» систематично надсилалася до столиці, в особливий відділ департаменту поліції. У фонді особливого відділу за 1898 р. збереглася спеціальна довідка про присяжного повірника з Києва Миколи Міхновського, який за завданням «Молодої України» відвідав Львів, зустрічався там з Михайлом Грушевським і привіз із Галичини заборонену в Росії літературу[219]. Можливо, мова йде про одну й ту саму поїздку, хоча у петербурзькому документі була названа конкретна особа, із якою мав зустріч Міхновський і про яку не згадувалося в київському, — історик і політичний діяч Михайло Грушевський, який з 1894 р. працював у Львівському університеті.

Про зміст розмов Миколи Міхновського з Михайлом Грушевським у жандармських документах, як і у споминах М. С. Грушевського, датованих 1924 р., не говориться нічого. Але є підстави припустити, що теми могли бути найрізноманітнішими. На таку думку наштовхують два листи Миколи Міхновського до Михайла Грушевського від 18 березня і 10 жовтня 1897 р., знайдені у фонді Грушевських, який зберігається у ЦДІА України (м. Київ), і опубліковані О.Ф. Овсієнко і О.П. Сарнацьким.

Перший лист, у якому мова йде про умови пересилання поштою друкованої продукції, нагадує шифровки. Відтворимо його повністю[220].

18 березня 1897 р. Київ *Въ. Добродію.*

У нас тута, в Росії муз. магазинам робиться уступка 30 %, приватним особам замість уступки поштовая пересилка на мій кошт. Що ж обходить закордонних відносин, то у нас таких не було доси. Узагалі, цікаво ж знати, для кого це потрібно, чи для магазинів, чи для приватних осіб? За для останніх (прив. осіб) дається уступка 30 %, але дорога не моя.

З глибоким поважанням М. Міхновський.

О.Ф. Овсієнко і О.П. Сарнацький, вивчаючи зміст листа, дійшли висновку, що мова в ньому йде про транспортування на Наддніпрянську Україну нелегальної друкованої продукції з Галичини. Говорити про це відкрито було неможливо, бо листи за кордон і з–за кордону перевірялися відповідними органами. Музичними магазинами, про які згадує у листі М. Міхновський, на думку зазначених авторів, можна вважати книгарню редакції журналу «Київська старина», яка одержувала через бібліотеку Київського університету заборонену українську літературу з Галичини, оскільки книги до університетської бібліотеки надходили, оминаючи цензуру. Потім через книгарню, членів Київської та інших громад ця література поширювалася серед населення. Кінцеві слова в останньому реченні О.Ф. Овсієнко і О.П. Сарнацький пропонують розуміти у тому значенні, що М. Міхновський навесні 1897 р. не міг приїхати за вантажем нелегальних видань[221].

Другий лист має інший, майже приватний характер. У ньому Микола Міхновський просить Михайла Грушевського порекомендувати керівництву Львівського університету свого товариша–наддніпрянця на вакантну посаду завідувача однієї з правничих кафедр. Лист закінчується словами:

> Моє вітання Вашій високоповажній дружині. Сподіваючись Вашої шановної відповіді, З найбільшим поважанням до Вас Микола Міхновський[222].

Ці листи свідчать, що принаймні у другій половині 1890–х рр. Грушевський був досить відкритим для спілкування з Міхновським і що стосунки між ними були досить тісні. Однак при всьому цьому можна з більшою чи меншою мірою впевненості стверджувати, що співбесідники не знаходили спільної мови у головному для Міхновського політичному питанні — про майбутній статус України. Після свого прибуття до Львова у 1894 р. Михайло Грушевський чинив опір виходу книги «Україна irredenta», автор якої галицький радикал Юліан Бачинський був прихильником незалежності України і проводив у цій книзі самостійницьку лінію[223]. Важко припустити, що після цього він порозумівся з Міхновським з цього питання. Грушевський тоді був переконаним федералістом і питання про самостійницьку перспективу України вважав абсурдним. Він навіть запропонував своєму учню Мирону Кордубі написати для «Записок НТШ» рецензію, звичайно негативну, на книжку Ю. Бачинського. Характерно, що учень висловив сумнів щодо необхідності друкування рецензії на цю книгу у виданні НТШ[224].

Важко погодитися також із тим, що у Львові Микола

Міхновський зустрічався лише з Грушевським. Цілком можливо, що там він мав зустрічі також з іншими українськими діячами краю, адже у наведеному вище тексті жандармського документа вказується на близькі стосунки Міхновського не з однією особою, а й з тими, кого поліція називала «галицькими представниками українофільської партії».

Вище згадувалося про відвідини у серпні 1901 р. Миколою Міхновським у товаристві з Іваном Франком та іншими відомими діячами краю Лесі Українки в Карпатах. З дуже високою мірою ймовірності можна припустити, що це не перша зустріч Міхновського з Іваном Франком. У всякому разі, у цитованому вище листі від 9 січня 1899 р. Микола Міхновський звертається до Івана Франка як до свого доброго знайомого[225]. Цей лист — один із 5 листів Міхновського до Франка, знайдених і опублікованих у 1994 р. Сергієм Квітом. Характерно, що три з п'яти листів датуються київським періодом життя Міхновського. Про досить тісні, за словами Сергія Квіта, навіть «приватні стосунки» Міхновського і Франка свідчить візитна картка, яку мав вручити Івану Яковичу Віталій Боровик.

Текст картки відтворений нижче[226].

Р.П. Д–ій Іван Франко

Д–ій Виталь Боровик бажає з Вами познайомитись.

Кастелівка Улиця Крижова ч 12*

(зв)

Микола Міхновський

Nikolas Mikhnovsky Помічник адвоката присяжного.

Мабуть, немає підстав сумніватися в тому, що Віталія Боровика, одного із засновників «Братства тарасівців», якого Іван Франко міг знати лише за розповідями, він міг прийняти лише за рекомендацією людини, яку дуже добре знав і якій довіряв. Цією людиною був Микола Міхновський.

Цілком можливо також, що серед тих, з ким зустрічався Микола Міхновський у Галичині, був і Юліан Бачинський та інші галицькі самостійники. У всякому разі, підстав для зустрічі з ним було не менше, ніж із Михайлом Грушевським. Але це — лише гіпотеза. Достеменно відомо, що до Львова (як, до речі, і до Чернівців) Міхновський приїжджав неодноразово і з радістю, а спілкувався він не лише з політиками, а й діячами української культури, місцевими письменниками.

Щільну завісу над цими контактами відкривають три листи Миколи Міхновського до Осипа Маковея, який у 1895–1897 рр. був редактором чернівецької «Буковини». Листи датовані 1897–1898 рр.[227] Їх опублікував у 1937 р. галицький письменник і громадський діяч Франц Коковський у львівському часописі

«Назустріч», а Сергій Квіт у 1994 р. Їх передрукував[228]. У першому листі, відісланому з Києва 15 грудня 1897 р., Микола Міхновський писав: «…Я з роскішним усміхом споминаю чудовий Львів і любих русинів, що так ласкаво, так щиро вітали мене у Львові. Між ними Ви. Ті спомини лишаться мені на ціле життя». У цьому самому листі Міхновський просить О. Маковея передати Михайлу Павлику до Львова, що справа, яка стосується Павлика, «на днях закінчиться… у той чи інший бік — тепер уже йдуть підготовляючі роботи (бо навіть у таких справах доводиться політикувати)». Нам невідомо, про яку справу йшла мова. Важливим є сам тон листа, який характеризує стосунки між Міхновським та Маковеєм і Павликом — досить теплі й щирі.

Ці стосунки передбачали тривалі розмови і дискусії, в яких співрозмовники не могли обійти надзвичайно популярне тоді в громадсько–політичних колах Галичини й Наддніпрянщини питання про майбутнє України. Зокрема, Михайло Павлик, який свого часу разом з Іваном Франком був засновником Української радикальної партії, у ці роки переживав складний процес переходу на самостійницькі позиції, а Микола Міхновський шукав у Галичині додаткових підстав для утвердження на цих позиціях. Обох цікавило питання про ставлення до російських соціалістів. Здається, тут не було розбіжностей. Павлик ще у 1886 р. у листі до Драгоманова передрікав: «Я певнісінький, що в Росії скінчиться на тім, що "російські революціонери" стануть стовпами реакції status quo на другий день після революції»[229].

У другому листі Міхновський дякує Маковеєві, що той турбується про пересилку йому часопису «Буковина» і цікавиться сімейним станом і джерелами існування письменниці Ольги Кобилянської: «Чи заміжня, чи ні? Коли має, крім професії письменниці — ще якусь — то яку саме?»[230] Третій лист Міхновського наводимо повністю з дотриманням особливостей тексту[231].

Київ

Шановний добродію!

Вчиніть ласку, пришліть мені «Царівну» Кобилянської й вашу «Одирму» на тую адресу, на яку йде «Буковина». Більше нічого не додавайте, попереду, коли Ваша ласка, зараз, пришліть «Царівну». Посилаю два карбованці.

Шанує Вас Микола Міхновський.

Читав Ваш військовий фейлетон, а позаяк сам кінчу недавно військову службу, то передумавсь за Вами списати враження свого життя. Чи гаразд би було друкувати більшу річ з такого власне огидливого побуту?

Міхновський.

Ці листи свідчать про досить тісні і плідні стосунки Миколи Міхновського із західноукраїнською культурною елітою та характеризують його як високоінтелігентну людину, що цікавиться новітніми тенденціями літературно–мистецького життя: «Царівна» Ольги Кобилянської тоді була сприйнята критикою як яскравий прояв неоромантичних, модерністських впливів в українській літературі. Мабуть, цей інтерес був відгомоном ідейних пошуків самого Міхновського, якому було органічно притаманне неприйняття пануючого тоді серед української інтелігенції позитивістського світосприйняття (недосконаліть і обмеженість якого для нього особливо яскраво втілювались у марксизмі) і який прагнув у своїх ідейно–політичних пошуках обпертися на надійніші, сучасніші філософські орієнтири.

Разом із тим, Міхновський у цих листах постає також як людина, не позбавлена літературних амбіцій. З цитованого вище листа О. Маковею бачимо, що він пробував свої сили у прозі. Правда, втілити в життя свої плани Міхновському не вдалося: зокрема, не був реалізований його задум написати про службу у царській армії, як не мали успіху всі інші його спроби заявити про себе в художній прозі. Але про його відчуття художнього слова і літературний хист писали іменити сучасники. Так, у листі Василя Горленка до Дмитра Стороженка, датованому 22 листопада 1897 р., зазначається: «…Я теж буваю іноді здивований появою нових світил думки й слова, про яких нічого не чув раніше. Наприклад, нещодавно довелося довідатися про молодого присяжного повіреного Міхновського (уродженця с. Турівки, Прилуцького повіту), що просвіщається в Києві. Одержав від нього листа на справжнісінькому галицькому язичії… Явище це повинно порадувати серце іншого Миколи (Лисенка. — *Авт.)* і наповнити його рожевими надіями»[232].

Але, здається, поступово Міхновський усвідомив, що художня література — це не найголовніше його покликання. У травні 1899 р. у листі До Грінченка він із гіркотою визнав: «Не дивлячись на всі мої силкування, ніяк не можу зліпити до купи двох слів. Ви розумієте, що я говорю про мої безрезультатні стремління бути письменником: уперто не хотять мене друкувати! Гаразд, хоч російська цензура виручає і я можу казати з таємничим виглядом, що… знята… заборона українського слова… революційний зміст… переслідування ворогів»[233].

Та літературу Міхновський не полишив. Свої здібності він намагається реалізувати в поезії. Зокрема, його перу належить збірка віршів різних років під назвою «Лірика», видана в 1912 р. у Києві. У цій збірці, між іншим, зазначається, що до друку

готується «Збірник загадок у віршах» і «Гуморески» того самого автора[234]. Цих книжок не знайдено, але виявлено «Казки і оповідання з недійсного життя», видані в Харкові у 1912 р. під псевдонімом Микола Ґедзь[235].

Однак спеціалісти не вважають Миколу Міхновського поетичним талантом. Його вірші не відрізняються поетичною довершеністю. У них знаходять інтонаційні наслідування Тараса Шевченка і прямі запозичення Лесі Українки. Але, разом із тим, його творам властива експресія, темперамент і напружена енергетичність[236]. Для прикладу можна навести уривок із вірша Миколи Міхновського «Лягає ніч на чорну браму».

Лягає ніч на чорну браму,
Зоря тікає у пітьму,
Десь грім далеко в полі вдарив,
Сховай, забудь свою нудьгу!
Фортуна нам цей час послала.
Гидкі кайдани швидше рви,
Он блискавиця знов засяла:
У степ удумчивий біжим.

Поетичні спроби Миколи Міхновського характеризують, перш за все, склад його натури — експресивної, темпераментної, наповненої пасіонарною енергетикою. До того ж вони віддзеркалюють і його оточення. Обертаючись весь час у середовищі української літературно–художньої еліти, Микола Міхновський був приречений на спроби самореалізації у сфері художньої творчості.

Такою висвітлюється постать Миколи Міхновського через призму його багатогранної громадсько–політичної діяльності та зв'язків з українськими діячами Наддніпрянщини й Галичини. Характерно, що поліція, не знаючи всіх деталей у цілому вірно оцінювала місце Міхновського в національному русі. Зазначений вище документ особливого відділу департаменту поліції цікавий також тим, що у ньому наводиться його поліцейська характеристика як «крайнього за переконаннями своїми україноφіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, й напрямком безумовно антиурядовим»[237]. На жаль, у документі не вказується, що конкретно малося на увазі. Однак і без деталізації стає зрозумілим, що все небезпечне, що приписувалося «Молодій Україні», у діяльності Міхновського проявлялося особливо яскраво. У всякому разі, мало хто з тодішніх українських діячів був удостоєний «честі» так охарактеризуватися.

З подібною репутацією Міхновський був приречений на постійну й прискіпливу «увагу» поліції. Але репресій з її боку йому вдавалося уникати. Це ще одна загадка Миколи Міхновського. Не виключено, що йому допомагало знання законодавства й особисті зв'язки в правоохоронних органах. Найближчий товариш Миколи Володимир Шемет постійно вступав у конфлікти з владою і, врешті–решт, за участь у студентських заворушеннях 1899 р. попав під поліцейський нагляд, був виключений з університету і висланий до маєтку батька біля Лубен[238].

Мабуть, на підставі фактів про діяльність таких осіб, як Микола Міхновський і Володимир Шемет, поліція зробила висновок і про існування «таємного товариства», і про його самостійницький характер. Але, на наш погляд, матеріали про участь Миколи Міхновського у «Молодій Україні» слід розглядати не ізольовано, а у контексті його добре законспірованої діяльності у «Братстві тарасівців». До такої тактики щодо Старих громад тарасівці зверталися постійно. Про неї, зокрема, писав один із засновників «Братства тарасівців» Іван Липа: «І Громада не тільки не знала, а й не відчувала, що існує в ній якась організація, що все живить, про все міркує, що дає напрямок, почин, а разом усе те виходить ніби із самої Громади»[239]. У такій інтерпретації суперечності та питання, пов'язані з розбіжностями в документах поліції та спогадами учасників подій щодо діяльності Миколи Міхновського, зникають, і все стає на свої місця.

Поки поліція полювала за фантомом «Молодої України», український рух зробив один цілком реальний крок до сходження на вищий щабель: була створена Всеукраїнська загальна організація — конфедеративне об'єднання громад і гуртків у межах усієї України. Ініціаторами об'єднання стали ветерани громадівського руху Олександр Кониський і Володимир Антонович, які у такий спосіб намагалися зберегти контроль над молоддю і відповісти на виклик часу, зокрема на консолідацію російської соціалістичної опозиції, з одного боку, і на формування українських політичних партій у Галичині — з другого. Обидва вийшли зі складу старої київської громади і поринули у вир організаторської роботи, об'їздивши майже всю Україну.

Установчий з'їзд організації відбувся у вересні 1897 р. у Києві. Ініціаторами об'єднання були старогромадівці, хоча київський осередок бойкотував з'їзд і до складу об'єднання увійшов лише у 1901 р.

Важливу роль у Всеукраїнській організації відігравала молодь. Зокрема, три члени «Братства тарасівців» — Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський — увійшли до ради організації.

М. Кононенко на той час виконував функції головного координатора «Братства», а Є. Тимченка називають його попередником. За свідченням Євгена Чикаленка, до складу організації корпоративно увійшов гурток тарасівців, що складався з «молодших, виразно націоналістичних українців, розкиданих по всій Україні». Серед тарасівців, що стали членами Всеукраїнської організації, Чикаленко називає і Миколу Міхновського, який, як про це говорилося вище, контролював поширення літератури, у тому числі нелегальної. Щодо власне «Братства тарасівців», то Чикаленко уточнює: «…Гурток той скоро розсипався і перестав існувати»[240]. Мабуть, участь у створенні Всеукраїнської організації була останньою значною акцією Міхновського як члена «Братства тарасівців». Але до керівних органів організації він не потрапив. Причиною були його політичні погляди, із якими «генерали» громадівського руху не були згодні, а також міжособистісні конфлікти, що розгорілися у 1898 р. серед членів «Братства».

Поліція не завжди встигала за стрімкими змінами в українському національному русі, й частина її матеріалів, які характеризують діяльність Всеукраїнської організації, фігурують як довідки про «Молоду Україну». Зокрема, в матеріалах особливого відділу департаменту поліції, які датуються останніми роками XIX ст., зазначається, що Микола Міхновський, Володимир Шемет та Іван Стешенко одержали від керівників «Молодої України» частину членських внесків для поїздки в Галичину, де планувалося закупити нелегальну літературу[241].

Для нас немає істотної різниці в тому, із якою організацією, течією чи рухом пов'язувала поліція ту чи іншу акцію Миколи Міхновського. Важливий характер цих акцій — як правило, досить відповідальних і ризикованих, на які громадівці старшого покоління не наважувалися: нелегальна література і зв'язки з Галичиною були найважливішими факторами політизації українського руху на Наддніпрянщині. В умовах політичної несвободи повноцінна нелегальна робота без використання закордонних можливостей була майже неможлива. Ще у «Profession de foi молодих українців» ставилося завдання створення в Галичині операційної бази для розгортання ефективної національної роботи в російських губерніях України: «Бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин, ми осередок нашої культурно–політичної справи переносимо в Галичину й користуємося з Австрійської конституції»[242]. Микола Міхновський був серед тих, хто особливо активно працював над реалізацією цього проекту.

Але його діяльність у Всеукраїнській організації не

обмежувалася нелегальними поїздками і роллю експедитора. До 1898 р. належить «Відозва з питання про заснування українського університету». Цей документ, за версією поліції, є «справою галичан і «Молодої України». Уточнюючи цю версію, жандармські чиновники називали і конкретні імена. Зокрема, у їхніх паперах є вказівки на те, що відозву підготували Борис Грінченко й Микола Міхновський. Що ж стосується галицьких діячів, то їхніх прізвищ поліція не наводила. Нам не відомо, чи ця відозва була акцією, спланованою керівництвом Всеукраїнської організації, чи вона стала результатом особистої ініціативи Міхновського і Грінченка. Автори відозви чергового разу висловили переконання української інтелігенції, що шлях відродження України полягає у поширенні серед народу «національно–демократичної й національно–прогресивної освіти». Саме з цією метою пропонувалося організувати в Галичині український університет: «Освіта могутня сила, сила моральна і політико–економічна»[243]. Ця відозва обійшла різні міста Наддніпрянщини і Західної України, Москву і Петербург.

Проект створення українського університету належить до значних акцій того часу, пов'язаних з діяльністю Миколи Міхновського. Причому ця акція не обмежувалася самим зверненням. Були конкретні акції з підготовки цього університету, у яких активну участь брали не лише Микола Міхновський і Борис Грінченко, а й інші члени Всеукраїнської організації. Про це, зокрема, свідчить згаданий вище лист Миколи Міхновського до Михайла Грушевського від 10 вересня 1897 р., у якому автор, між іншим, просив професора повідомити про умови обіймання вакантних посад чотирьох правничих кафедр Львівського університету і проінформував його, що оскільки «в нас тепер саме розробляється проект заснування цілого університету у Львові і вишукання средств для нього, то Вам буде ясно, через що ми хочемо знати про сі 4 кафедри як найподрібно…»[244] І хоча план організації в Галичині українського університету не був реалізований, наміри ініціаторів набули великого розголосу і сприяли активізації українського руху по обидва береги Збруча.

Самого Міхновського, який мав багатий досвід роботи у такій відносно структурованій організації, якою було «Братство тарасівців», не могла задовольнити переважно просвітницька орієнтація діяльності Всеукраїнської організації, навіть якщо вона і включала плани таких масштабів, як створення українського університету. Микола Міхновський був добре обізнаний із розвитком політичних подій у Галичині, з досвідом роботи галицьких політиків і з висоти власного досвіду не міг не критикувати Всеукраїнську організацію.

її справді було за що критикувати. Цей запізнілий витвір наддніпрянських громадівців був далекий від європейської партії. Його члени не були об'єднані спільністю політичних поглядів, не мали чітких обов'язків, рішення керівної ради мали дорадчий характер, громади існували відособлено одна від одної. Це не влаштовувало молодь, яка продовжувала шукати власні шляхи.

Симпатії Міхновського залишалися на боці студентського середовища, у якому процеси політизації й пошуку європейських форм боротьби за національні права власного народу відбувалися особливо інтенсивно. У 1898 і 1899 рр. відбулися загальноукраїнські (з участю представників Наддніпрянщини і Західної України) студентські з'їзди, на яких активно обговорювалася можливість утворення політичної партії у підросійській Україні[245]. Усі документи з'їздів були складені на основі «Profession de foi молодих українців». У проведенні з'їздів активна роль належала членам студентських громад: Дмитру Антоновичу, Михайлу Русову, Володимиру Доманицькому та ін., яких Микола Міхновський добре знав[246]. Не виключено, що справа студентських з'їздів була пов'язана, крім іншого, з ініціативою «Братства тарасівців», у тому числі й Миколи Міхновського.

Але на час другого студентського з'їзду Міхновського вже не було у Києві. На початку 1899 р. у житті його почався новий етап. У січні (а за іншими даними — у лютому) він залишив Київ і надовго переселився до Харкова. Існує версія, що це сталося через любовний роман 25–річного Міхновського з дружиною власника адвокатської контори Фурмана, у якій він працював. Ця подія залишилася у спогадах сучасників, хоча час стер усі подробиці. Олександр Лотоцький описав цю подію з 34–річної дистанції досить скупо: «Через романічну історію (одбив жінку у свого патрона–адвоката) М.І. Міхновський мусив залишити Київ та перенісся на життя до Харкова»[247]. Ця версія повторювалася також іншими авторами, зокрема Ганною Берло. Працюючи вчителькою гімназії, вона була активною учасницею українофільського руху другої половини 1890–х рр. і знала Миколу Міхновського по його конфлікту з діячами Старої київської громади. Можна було чекати, що вона краще знала про любовну історію Міхновського. Але у своїх споминах, опублікованих 1928 р., Ганна виявилася досить лаконічною: «М. Міхновський завів роман із жінкою свого патрона, підмовив її покинути чоловіка і повіз її до своїх батьків на село. Після багатства й розкоші довелося їй попасти у бідне сільське оточення». До такої різкої зміни міська панночка виявилася не готовою. У стосунках молодих людей настала криза, яка, за

версією Г. Берло, була спричинена також «нестриманістю» Миколи, якого вона характеризувала як людину «грубу і невиховану»[248].

Перш ніж продовжити розповідь про долю роману Міхновського з дружиною патрона, зупинимося на оцінці Ганни Берло Міхновського як людини «грубої і невихованої». Подібну його оцінку можна зустріти й в інших мемуаристів. Але нітрохи не менше й таких творів, де поведінка Міхновського, зокрема його стосунки з жінками, характеризується зовсім інакше — у виключно романтичних тонах.

Щоб переконатися у цьому, варто навести приклад його стосунків із Катериною Серебряковою — майбутньою дружиною Дмитра Антоновича. Ці стосунки зав'язалися на початку XX ст., коли Міхновський залишив Київ і переїхав до Харкова. «Мої товариші, — згадувала пізніше вона, — занепокоїлися цим моїм знайомством і почали попереджувати, щоб я була обережна, бо він дуже любить жінок, розказували різні любовні пригоди й романи, що нібито він відбив жінку одного чоловіка, а потім її кинув. Відповідала я їм на те, що за попередження дякую, але він завжди так чемно і по–рицарськи поводиться, що я абсолютно нічого не можу йому закинути»[249]. Андрій Жук у листі до Зиновія Книша писав, що «це була загальновідома в Харкові річ, що покійний М. Міхновський був закоханий в Катерині Михайлівні, "ухажував" за нею, але без відповідної взаємности. Хоч з споминів пані Антонович виходить, що Міхновський таки її цікавив, не тільки своєю імпозантною постаттю і розкішним вусом, а також й іншими, більш ідеальними прикметами…»[250]

Цю надзвичайно тонку і делікатну тему можна розвивати й далі, але, напевне, нічого принципово нового в оцінці характеру Міхновського не буде виявлено. Зрештою, роблять висновки дослідники, що вивчали це питання спеціально, справа більше не в самому Міхновському, а в авторах, які писали про нього[251]. Кожен із них сприймав його особистість (у тому числі і ставлення до жінок) через призму власного характеру, особистих симпатій і антипатій, політичних поглядів, рідко виходячи за їхні рамки. Зокрема, у згаданої вище Ганни Берло, про яку сучасники писали як про жінку — на язик дуже гостру і навіть «злоязичну», то у неї був особистий конфлікт з Міхновським, про який писав у «Сторінках минулого» О. Лотоцький: «Одного разу, коли вона (Берло Г. — *Авт.)* дуже досолила, хоч і цілком заслужено, молодому гурткові на чолі з Міхновським (той гурток в певному часі почав виявляти не досить гідне плоступування до декого з заслужених людей, як Лисенко, Кониський та ін.), до неї припасовано назву одного з злоязичних персонажів «Лиса

Микити», що залюбки провадив розмову «про культуру, боротьбу, літературу, стрій, політику і спів» (цитати сього твору взагалі широко тоді вживалися, як крилаті слова)»[252].

Але повернемося до любовної історії Міхновського і дружини його патрона. Роман закінчився розривом. Молода панночка не витримала випробування сільським побутом. Але була ще одна причина розриву стосунків між нею та Миколою. Це — позиція батьків. Спроба сина шляхом руйнування чужої сім'ї улаштувати особисте життя не викликала радості ні в Івана Івановича Міхновського, парафіяльного священика, для якого дотримання церковних канонів було більшим, ніж просто службовий обов'язок, ні у його дружини, Олександри Федорівни.

Судячи з усього, у цій складній ситуації у Миколи також не вистачило такту й сили волі, щоб переконати молоду жінку і своїх батьків прийняти реалії життя. Роман зазнав краху.

Але, як пізніше писав Міхновський, «біда ніколи не йде сама». Саме цього часу (а може й через роман) у Міхновського почалися серйозні неприємності у суді. Посипалися скарги й звинувачення. Міхновський став об'єктом пересудів і пліток. Багато з тих, із ким він підтримував дружні чи партнерські стосунки, співпрацював на громадській роботі, раптом відвернулися від нього. Міхновському довелося документально доводити свою правоту суддям. Додатково він зробив це і в Петербурзі, куди їздив спеціально. Але інсинуації, у тому числі колишніх учителів (наприклад, О. Кониського і М. Старицького) і навіть друзів, не припинилися. А Євген Тимченко, якого деякі автори називають тодішнім керівником «Братства тарасівців», у розпаленій свідомості Миколи Міхновського взагалі перетворився у живе втілення всіх його негараздів. «Вони почали на мене гавкати саме тоді, — писав Міхновський у листі до Грінченка, — коли побачили, що мені не легко під вагою і особистого нещастя і неприємностей у суді. Гавкали тим дужче, що мислили ніби я зовсім гину — під вагою обставин. І вони оті Тимченки то що… отруїли мені життя»[253].

Особиста життєва драма, неприємності на роботі, громадська ізоляція після багатьох років бурхливої діяльності викликали у Миколи Міхновського глибоку внутрішню кризу. Цей його стан добре ілюструють листи Миколи до Бориса Грінченка, якого він глибоко поважав і кому безмежно довіряв. «Доля трохи собі покепкувала з мене: вона дала мені пити з келиха життя і коли я зробив перший ковток, вона відхилила келих і… я зробився нещасливим: не можу собі знайти нігде місця і блукаю, наче несамовитий»[254], — писав Міхновський в одному із цих листів.

Він змушений був кинути службу і на деякий час поїхав до рідної Турівки. В іншому листі Грінченку, уже із села,

Міхновський писав: «…Нещастє, заздрісне нещастє задавило мою долю, моє щастя, що цвіло пишним, як здавалось, цвітом. І було то несподівано, може через те тим більш уразливо, тим більш гірко! Був я, як той молодий дубок, що не знав бурь, ніколи не схилявся, ні перед ким не корився… І був соняшний день — пишний. Літній, чарівний, і купав своє верховіття дубок у соняшнім сяйві, з молодечим запалом віддаючись тому розкішному листю, що бризкало аж із неба й землі, із воздуху й сонця… Потім відразу налетів вітер, земний, рвачкий, гряд страшний… пошарпало листя й зірвало вершечок.

Вже смерть, чи буде життя? Хто відповість?»[255].

Немає підстав не вірити у відвертість Миколи Міхновського і його щирість. У цих словах віддзеркалювався відчай, масштаби якого йому здавалися безмежними. Напевне, це була «зарубка» на все життя. Спроби Міхновського у подальшому створити сім'ю не мали успіху. До кінця свого життя він залишався неодруженим.

Ця історія, особливо плітки, якими вона обростала, не додала авторитету молодому адвокату, поставила під сумнів його ділову й громадянську репутацію. Але чи було це єдиною причиною його виїзду з Києва? На наш погляд, причини переїзду Міхновського до Харкова потребують істотного уточнення. В усякому разі, наприкінці 1898 р., у розпал скандалу, він ще не визначився: «…Я ще вагаюся чи зоставатися у Києві, чи ні?»[256] Не розвиваючи далі тему особистого життя Миколи Міхновського у Києві, зазначимо, що він мав й інші, досить вагомі підстави для зміни місця свого постійного проживання.

У другій половині 1890–х рр. Київ став поступово втрачати роль ініціативного центру українського національного руху. Це було тимчасове явище, викликане конкретними особливостями останнього десятиліття XIX ст. У Києві зосередилися найавторитетніші україно́філи старшого покоління, у тому числі П. Житецький, В. Антонович, О. Кониський, В. Науменко, М. Старицький. Свого часу вони зробили значний внесок у розвиток національного руху, але наприкінці XIX ст. Їхні погляди перетворилися в історичний анахронізм. Однак вони уперто стояли на своєму, всіляко стримуючи прагнення молоді до активної політичної діяльності, орієнтуючи її виключно на культурництво. Наприклад, О. Кониський надто різко виступав проти Драгоманова, Франка, проти галицької радикальної партії, вважаючи, що вона вносить розбрат у лавах українців. Узагалі він був надто різкий у висловлюваннях і тому не потрапив навіть до керівного ядра Всеукраїнської організації, до створення якої доклав багато зусиль. Мабуть, не був випадковим і його гострий конфлікт із Міхновським, який на початку 1890–х рр. перебував у

молодіжному оточенні Кониського, а також з іншими тарасівцями.

Такої самої думки щодо об'єднання українців у політичні партії, зазначає Є. Чикаленко, «держався П. Житецький та й багато старших українців»[257]. Сам Чикаленко дуже співчував Русько–українській радикальній партії і, як він пише у «Спогадах», «намірам нашої молоді заснувати українську революційну партію». Але його опонент П. Житецький не погоджувався «і до самої смерті був тої думки, що український рух, чи як він казав — «українофільський», повинен бути тільки культурний»[258]. По суті це було значно більше, ніж конфлікт молодшого й старшого поколінь. Це було зіткнення двох типів етнокультурної ідентичності. П. Житецький обстоював ще досить поширену серед української інтелігенції того часу ідею вищої «руської» єдності, яка, як про це писав у некролозі, присвяченому пам'яті П. Житецького М. Грушевський, начебто об'єднує «свобідний і незв'язаний розвій обох народностей — великоруської й малоруської». Разом із Житецьким, за оцінкою М. Грушевського, цю ідею «поділяло тоді і пізніше багато визначних діячів українського відродження в Росії»[259].

Конфлікти в українському середовищі Наддніпрянщини посилювалися особистими амбіціями окремих лідерів, їхньою взаємною неприязню, яка накопичувалася роками. Ці почуття виплескувалися на сторінки преси, особливо галицької й буковинської, де наддніпрянці досить часто друкувалися під псевдонімами. Микола Міхновський був у курсі цих конфліктів і прагнув при нагоді обстоювати позиції рішучіших і послідовніших представників національного руху, використовуючи свої зв'язки в західноукраїнських газетах і журналах. Про це, зокрема, свідчать його листи до Бориса Грінченка, в одному з яких він проінформував свого адресата: «Вам, яко жертві ненависті до нашої критики, посилаю от–сі дві вибірки з "Буковини" але прохаю, по перечитанню повернути їх мені обов'язково. Потім нікому не казати, що се я прислав Вам, бо там лютують не знаючи хто написав ті "Замітки". Коли б Ви в оборону прав критики уважали потрібним написати дещо, чи не були б Ви такі ласкаві друкувати теж під якийсь новим псевдонімом? Але не під старим. В усякім разі се дуже цікава нагода, щоб її пропускати. Дехто вже пише!»[260] В іншому листі, датованому 1 липня 1897 р., Міхновський намагається захистити Б. Грінченка від нападок О. Кониського, який назвав письменника (за псевдонімом) «ненависним Чернігівцем»[261].

Усе це створило у Києві наприкінці XIX ст. складну морально–психологічну атмосферу, про яку Микола Міхновський

у листі до Бориса Грінченка писав: «Ах! Коли б ви знали яка тут брудота у сім чудовім граді Київі. Інтриги, плітки, злість і ненависть панують серед нашого суспільства. І то мають бути патріоти»[262]. Мабуть, у цьому висловлюванні Міхновського багато особистого й суб'єктивного, викликаного пережитою драмою. Але коли навіть припустити, що він занадто «згустив фарби», все одно не буде помилкою стверджувати, що столиця України на зламі XIX–XX ст. була недостатньо придатним для об'єднання молоді в політичну партію містом. Наважитися на таке об'єднання у Києві — означало кинути прямий і навіть зухвалий виклик усьому старшому поколінню українофілів — своїм недавнім учителям і наставникам. Це мав бути не лише політичний, але і моральний вибір — і до нього були готові далеко не всі. Тому зовсім не випадково найвизначніша ініціатива української студентської молоді 90–х років XIX ст. — «Братство тарасівців» — була започаткована поза Києвом. У столиці подібні, не контрольовані старшим поколінням молодіжні почини у 1890–ті рр. були неможливі. У цьому контексті можна зробити припущення, що однією з найважливіших причин кризи «Братства тарасівців» став тиск старогромадівських авторитетів. Історики не дали ніякого іншого пояснення цій кризі. Може, саме стримуючий вплив київських українофілів унеможливив трансформацію київської філії «Братства тарасівців», яка після розгрому харківської стала центральною, в організацію партійного типу? Може, нарешті, не випадково закінчення діяльності «Братства тарасівців» датують саме 1898 р., коли після описаного вище скандалу вплив Миколи Міхновського на його діяльність значно послаб?

Як відомо, формування першої на Наддніпрянщині політичної партії відбулося у Харкові і зв'язане з діяльністю групи молодих студентів, зокрема Дмитра Антоновича, керівника харківської студентської громади. Так ось, важко уявити, щоб молодий студент Дмитро Антонович, навчаючись у Києві і перебуваючи під постійною батьківською опікою Володимира Боніфатійовича, у такій морально–психологічній ситуації став організатором найбільшої в Україні студентської громади з радикальним спрямуванням. Усе змінилося, коли у 1897 р. Дмитро Антонович перевівся на навчання з Київського університету до Харківського. Тут руки у нього були розв'язані. У місті ще пам'ятали про діяльність «Братства тарасівців», тут доживав хворий на сухоти інженер Микола Яценко — співавтор (а може й автор) уже знаменитого тоді «Profession de foi молодих українців». З ним охоче спілкувалися патріотично налаштовані студенти місцевих вузів[263]. По руках ходили сотні заборонених

книг, привезених свого часу з Галичини харківськими тарасівцями. Саме у Харкові Дмитро Антонович заснував українську студентську громаду, яка наприкінці 1898 р. налічувала більше як 100 членів і була напередодні приїзду до Харкова Миколи Міхновського справді найбільшою в Україні. Серед інших членів харківського студентського об'єднання були й сини старогромадівців Дмитра Познанського й Олександра Русова. Громада стояла на платформі «Братства тарасівців» і передбачала «конституційний устрій держави, із якою федеративно поєднається Україна»[264].

Дуже важливо також, що у Харкові не заважали старші. На відміну від Києва, у столиці Слобожанщини старі громадівці були досить пасивними і ще більше, ніж у Києві, побоювалися відкрито демонструвати свої українофільські погляди. Майже вся національна інтелігенція Харкова активно співпрацювала у громадських і наукових російських товариствах — інших у місті просто не існувало. «У Харкові, — писав М. Сумцов, — українофілів жменя — усі люди маленькі, не впливові, слабкі…»[265] У цих умовах вони не брали на себе непосильне завдання керівництва молоддю і, як пише Ю. Коллард, «не шукали об'єднання з студентством, держалися осторонь і були "благонадежными малороссами"»[266]. Слабкість і безпомічність Старої харківської громади була настільки очевидною для її членів, що вони навіть не наважилися взяти участь у створенні Всеукраїнської організації. Саме сюди, до Харкова, де відбувалося самоствердження молодого покоління через його «бунт проти старших», і вирішив переїхати Микола Міхновський.

Мабуть, була попередня домовленість із харків'янами. За свідченням Бориса Мартоса, який був членом харківської студентської громади, а в гімназичні роки входив до гуртка «дітей Шемета» у Лубнах), приїхати до Харкова Міхновському порадив Дмитро Антонович, з яким він знався ще по Києву[267]. Цікаво, що до столиці Слобожанщини Микола запланував їхати не сам. Разом із Міхновським закінчувати курс наук у місцевому університеті подався і його давній приятель Боніфатій Камінський, який певний час навчався з ним на одному курсі юридичного факультету Київського університету, але через невідомі причини його не закінчив[268]. Як уже зазначалося вище, Камінський свого часу був членом київської філії «Братства тарасівців» і мав великий досвід підпільної роботи в молодіжному середовищі. У Харкові Микола міг розраховувати і на своїх родичів — В. і О. Міхновських, яких у джерелах називають і членами «Братства тарасівців», і членами харківської студентської громади. Було і немало інших молодих харків'ян, з якими Микола Міхновський

був знайомий по роботі у «Братстві тарасівців» чи студентських громадах і які були готові до ризикованої, але такої заманливої та багатообіцяючої політичної боротьби за національні та соціальні права українського народу. Місто було найбільшим студентським центром України. У його чотирьох вищих навчальних закладах діставали освіту понад 5 тис. студентів. Це були переважно жителі Слобожанщини й Полтавщини. Харків у своєрідний спосіб готувався вдруге відіграти ту роль в історії України, яку він уже виконував у 20–30–х рр. XIX ст. — роль ініціативного центру українського руху.

…На початку 1899 р. Микола Міхновський переїхав до цього міста і надовго зв'язав з ним своє життя. Нам доводиться лише гадати, чи це був його цілком свідомий вибір — складова молодіжного політичного проекту радикальних українських патріотів, чи сюди привела його Доля.

«Харківський проект» Миколи Міхновського

Харківський етап життя Миколи Міхновського охоплює 1899–1914 рр. і розпадається на декілька періодів. Перший із них розпочався з його переїздом до столиці Слобожанщини у 1899 р. і продовжувався до початку революції 1905 р. Як і інші періоди в житті Міхновського, ці роки представлені в літературі фрагментарно і суперечливо. А між тим це чи найзмістовніші роки його життя. До Харкова Міхновський приїхав, коли йому було 26 років. Позаду було дитинство, навчання у Київському університеті, робота в українській студентській громаді Києва, київській філії «Братства тарасівців», становлення як політичного лідера і формування самостійницьких ідеалів, початок адвокатської кар'єри, нещаслива любов і переїзд до Харкова. У столицю Слобожанщини він привіз надії, сподівання і величезну нереалізовану енергію.

Деякий час пішов на влаштування на новому місці. Спочатку Міхновському довелося нелегко. Як зазначалося вище, він був змушений доводити безпідставність звинувачень і добиватися дозволу на ведення адвокатської практики, для чого йому довелося їхати до столиці імперії — Петербурга. Про це у листі до Бориса Грінченка від 9 травня 1899 р. Микола Міхновський пише так: «Коли б Ви мене спитали, як я на новому себе місці почуваю, я б відповів, лаштуюся! А коли влаштуюся? Не знаю. Нині саме їду до Петербургу…»[269] Взагалі період другої половини 1898 — початку 1899 р. наповнений поїздками Міхновського, у ході яких його безпосередні уявлення про Україну, її географію, населення й економічне життя розширювалися і збагачувалися. Якщо раніше йому доводилося спілкуватися, головним чином, із жителями Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, а також із галичанами і буковинцями, то тепер він поринув у південноукраїнську, слобожанську і східноукраїнську мовно–етнічну стихію. Є свідчення того, що після скандалу в Києві, влітку 1898 р. Міхновський відвідав Одесу, де мешкали відомі в українських колах самостійники І. Липа, І. Луценко та інші. Не виключено, що він навіть думав про переїзд до Одеси на постійне проживання. А навесні 1899 р. він був у Донбасі. Враження Міхновського про цей край були суперечливі. Так, у цитованому вже листі до Бориса Грінченка він пише: «…Тільки що вернувся з Луганського. Як бачите, уже їжджу, а що виїжджу? Можу лише сказати, що мені відкрилися нові перспективи і я познайомився з тими частинами

нашої землі, про які не мав ніякого розуміння. Тут панує капітал, тут розвинена промисловість, тут будуються нові форми життя!.. Але й тут ми засуджені на смерть!

О! Тая свідомість!»[270]

Врешті–решт у Харкові — центрі Слобідської України — йому вдалося знайти роботу: спочатку працював помічником присяжного повіреного, а потім став адвокатом, відкривши власну юридичну контору. Адвокатська практика забезпечувала йому гідне життя. Рівень його кваліфікації не викликав сумнівів ні у колег, ні у клієнтів. Олександр Коваленко, один з активних діячів Харківської студентської громади, пізніше писав, що у Харкові Міхновський «мав репутацію видатного адвоката»[271]. Інший сучасник Міхновського — Петро Станіславський (його батько був головою Ради присяжних повірених округу Харківської судової палати, а сам він займався адвокатською практикою в Харкові одночасно з Міхновським), посилаючись на оцінки батька і свої власні враження, характеризував молодого адвоката–українця як «дуже здібного, темпераментного криміналіста–захисника»[272].

Свідченням цього була участь Миколи Міхновського у роботі Харківського юридичного товариства при Харківському університеті. Це була досить авторитетна громадська організація, до якої були залучені відомі харківські вчені. Бути учасником засідань цього товариства означало мати визнання в науковому середовищі. У документах зафіксована участь Міхновського у засіданні товариства 2 листопада 1902 р., на якому обговорювалася доповідь приват–доцента В. Устинова «Ідея національної держави». Доповідач пропонував скинути «ланцюги і лещата» національної ідеї, яка, на його думку, віджила свій вік, поступаючись місцем «загальнолюдським засадам єдності і солідарності». В обговоренні брали участь доцент М.О. Максимейко (майбутній член–кореспондент Всеукраїнської академії наук), професор М.П. Чубинський (за гетьманату — міністр юстиції, один із тих, хто заклав статутні основи діяльності юридичних установ Всеукраїнської академії наук). Виступив і Міхновський, причому він належав до тих членів товариства, які в дискусії відстоювали думку, що національна ідея ще не втратила свого значення, а національний рух за своєю природою є демократичним (тобто прогресивним), а не буржуазним (тобто реакційним), як стверджував доповідач[273].

Про досить високий громадський авторитет Міхновського свідчить також той факт, що Микола Міхновський як здібний і кваліфікований правник невдовзі після переїзду до Києва був обраний гласним міської думи. Для зросійщеного Харкова це була неабияка подія.

За досить короткий час Микола Міхновський став одним із найвідоміших і популярних у всьому регіоні адвокатів. Він брав участь у багатьох процесах. Через деякий час після переїзду до Харкова він, наприклад, був запрошений захисником у «процесі Алчевського» (справа співробітників мільйонера Алчевського, який після банкрутства фірми покінчив життя самогубством). На цьому процесі Міхновський виголосив блискучу за формою та змістом промову, у якій доводив, що звинувачувані не є злодіями[274].

Були випадки, коли Міхновський виступав адвокатом у судових процесах над членами нелегальних українських партій і організацій. Але найчастіше йому доводилося виступати на захист селян. За це від своїх колег, які працювали з багатими клієнтами, він дістав прізвисько «Адвокат голодранців». Особливо часто доводилося виступати в процесах над селянами у 1902–1903 рр., коли у Харківській і Полтавській губерніях спалахнули аграрні заворушення. Очевидці переказували, що Микола Міхновський у суді прагнув говорити українською мовою і кожен раз для обґрунтування необхідності ведення судового процесу рідною для селян мовою (що було порушенням закону про обов'язкове вживання в державних інституціях російської мови) наводив однакові аргументи — різне значення одних і тих самих слів для росіянина й українця. Для прикладу він, зокрема, наводив слова: місяць — луна – эхо (для українця місяць — пора року і водночас космічний об'єкт, супутник Землі, луна — акустичне явище; а для росіянина — космічний об'єкт тощо). Цим він наочно підкреслював очевидну реальність – існування в Україні людей з окремою, відмінною від росіян мовою і культурою — українців. Нерідко Міхновського за це притягали до дисциплінарної відповідальності за порушення мовного режиму в суді і навіть загрожували виключенням з адвокатури[275]. Однак до цього не доходило. Міхновський продовжував вперто стояти на своєму. Владні чиновники змушені були дивитися на це крізь пальці, зокрема тому, що клієнти Міхновського — українські селяни — справді не розуміли, про що йдеться, коли до них зверталися російською мовою.

Але найголовніше — Міхновський одержав у Харкові широку студентську аудиторію, яка стояла в опозиції до старших українофілів і прагнула до активних політичних дій, а саме — створення національної політичної партії. Харківські старогромадівці не могли втримати молодих студентів під своїм контролем. Сергій Шемет так змалював цю ситуацію: «В Харкові Міхновський не довго залишився без громадської і політичної роботи… Гурт свідомих українців старшого віку був зовсім малий,

та й ті, здається, не були організовані і ніякої української пропаганди не вели. Це, до певної міри, сприяло самостійницькій пропаганді»[276].

До Харкова Міхновський приїхав досить відомим у колах української інтелігенції Наддніпрянщини і Західної України громадсько–політичним діячем, переконаним самостійником. Незважаючи на молодий вік, за його плечима був багатий досвід роботи в київській філії «Братства тарасівців» і студентських гуртках столиці України. У своїх спогадах Юрій Коллард так оцінював місце Миколи Міхновського в харківському студентському середовищі: «Міхновський став ідеологом української думки в Харкові, дуже цікавився молоддю й зробився зв'язковим між тією молоддю і старшим українським громадянством… Його вплив на українське громадянство був колосальний. Саме Міхновський в значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму»[277].

Політичні опоненти і противники Миколи Міхновського пізніше заперечували його вплив на українське громадянство Харкова. Так, Дмитро Антонович у «Завважах на спогади Ю. Колларда» писав: «Широких зв'язків М. Міхновський не мав, отже, не міг бути зв'язковим… Ролю М. Міхновського перебільшено»[278]. Як бачимо, точки зору протилежні. Для наближення до істини звернемося до додаткових джерел. Спогади Х. Алчевської, К. Серебрякової–Антонович — дружини Дмитра Антоновича, О. Коваленка та інших свідчать, що Микола Міхновський підтримував–таки найтісніші зв'язки з відомими в Харкові членами української громади. Серед них — Христина Данилівна і Христина Олександрівна Алчевські (мати і дочка), відомі вчені, професори вищих навчальних закладів Харкова — мовознавець М. Сумцов, ботанік А. Зайкевич, фізик М. Пильчиків, правознавець М. Максимейко, художники С. Васильківський, Шпажицький, учителі, службовці, не кажучи вже про студентську молодь.

Так, українська поетка Х.О. Алчевська у листі до Ольги Кобилянської писала: «Українські тенденції я завжди мала, але вживати нашу мову в суспільстві почала лише за три роки, коли з'явилася для мене нагода зустрітися з нашими харківськими патріотами — шановними д.д. Г. Хоткевичем та М. Міхновським»[279]. Катерина Серебрякова–Антонович, опонуючи своєму чоловікові, так характеризувала вплив Міхновського на молодь: «Ми, молодь, відчували себе українцями і ясно, що такі

люди, як М. Міхновський, були небезпечні для батьків, що так батьки всіма силами старалися зменшити їхній вплив на молодь. А вплив був, ясно, дуже великий, тому що все, що досі було стихійне, тепер набирало логіки й робилося зрозуміле, робилося необхідне, за — " повнювало життя ідеалами, без яких не можна жити…»[280]

Слід зазначити, що, переїхавши до Харкова, Міхновський зберіг усі ті зв'язки, які він мав в українському середовищі в київський період свого життя. Так, документально встановлено, що у Харкові, як і свого часу в Києві, він продовжував листуватися з Іваном Франком, Борисом Грінченком, Михайлом Грушевським[281], а в серпні 1901 р. Міхновський у товаристві Івана Франка і Леся Кульчицького відвідав Лесю Українку, яка лікувалася в санаторії у Карпатах[282]. Лише ці факти (немає сумніву, що їхній перелік можна продовжувати) дають підставу для твердження, що Д. Антонович свій висновок сформулював на неперевіреній інформації або він ставився до Міхновського відверто упереджено.

Вражає енергія і швидкість, з якою Микола Міхновський завоював авторитет серед української громадськості Харкова. За даними, наведеними у спогадах Ю. Колларда, уже на початку 1900 р. під його проводом харківська студентська громада влаштувала святковий концерт, присвячений столітньому ювілею поеми І.П. Котляревського «Енеїда». Міхновський умовив професора Харківського університету М.Ф. Сумцова, відомого українського фольклориста, літературознавця й етнографа, на роль офіційного розпорядника концерту, на що той із вдячністю погодився. У концерті брала участь українська театральна трупа М.Л. Кропивницького, що саме тоді гастролювала у Харкові, співав Іван Алчевський — того часу студент університету, а пізніше – відомий соліст–тенор імператорської опери. Цей концерт став важливою подією в культурному житті зросійщеного міста[283].

Після переїзду до Харкова Міхновський з ентузіазмом включився в роботу Харківського товариства поширення в народі грамотності. 9 квітня 1901 р. на загальних зборах товариства з доповіддю «Видання книжок українською мовою» виступив голова видавничого комітету професор Д. Багалій. Свій реферат виголосив і М. Міхновський. Він продовжив думку Д. Багалія, що причиною низького рівня освіти в Україні є те, що викладання в школах ведеться російською мовою. «Дитина чує незрозумілу їй мову, — говорив Міхновський, — книжки наповнені нічого не значущими для розуму і серця словами і образами. Читання не дає дитині ніяких радощів, бо вона не може здогадатися, що

"телега", це віз… Якщо вчитель не побоїться, то він зробить переклад… Вчитель скоїть злочин, бо інспектори народних шкіл звільняють вчителів від посади за пояснення дітям уроку на малоросійській мові». Міхновський, спираючись на авторитет видатних педагогів, пропонував вихід: «Ввести початкову освіту в народних школах Півдня Росії на українській мові, рідній для населення краю»[284].

Про обидві доповіді стало відомо українській громадськості. Львівський «Літературно–науковий вісник» назвав ці виступи «новою ерою в житті Харківщини»: «Нема що сказати про те, який важливий крок зробив Харківський комітет грамотності. Зостається тільки радіти з того та побажати, аби його заходи перейшли найскоріше в життя та щоб столиця Слобідської України стала знов осередком українського руху»[285].

Не викликає сумніву, що Міхновський із самого початку був досить знаним і авторитетним як в студентському середовищі, так і у колах старших українофілів. Своєю поведінкою, яка передбачала обов'язкове вживання української мови у приватному житті і на службі , популяризацією українських книжок, участю в організації українських вечорів і театральних спектаклів, бесідами з окремими членами студентської громади і групами студентів, він, за словами Ю. Колларда, «крок за кроком прищеплював нам дух революційності саме в національній справі і під його впливом Харківська українська студентська громада в особах найбільш активних її членів прийшла до переконання про потребу заснувати революційну партію під гаслом українських політичних домагань»[286].

Необхідність створення української партії на зламі XIX–XX ст. відчувалося в українському молодіжному середовищі Харкова особливо гостро. До того ж саме у Харкові для цього склалися сприятливі умови. Про це вже було сказано вище. Додамо ще точку зору одного з фундаторів цієї партії Д. Антоновича, який у статті, присвяченій студентським рокам Івана Стешенка, писав: «Тільки на свіжійшому повітрі Харкова в стороні від культурницько–аполітичних українських кол, з одного боку, без позиції конечного поєднання під драгоманівським впливом з руською молодіжжю в політичній роботі, могла зародитися й справді появилася перша політична українська партія наших часів – РУП. Основателі її пережили у Києві процес дев'яностих років, емігрували від нього на безтрадиційне на той час поле у Харкові, заложили там Революційну українську партію, до якої потягнулися думки і симпатії української молодіжі з Києва»[287].

Як бачимо, серед причин утворення української партії Д. Антонович називає і нагальну необхідність виведення з–під

російського політичного впливу української молоді. Прагненням відсепарувати український рух від російських революціонерів, які «почували себе в Україні, як і по всій території Російської імперії, як у себе дома», пояснює обставини виникнення РУП і Олександр Коваленко: «Треба було дукати й про те, щоб ті партії (російські. — *Авт.)* не монополізували революційної пропаганди в Україні і щоб у слушний час український нарід виступив під гаслами провідних кіл української інтелігенції, а не під тими, що мали марку "Made in Moscow"»[288]. До такого висновку підштовхували і загальноросійські студентські заворушення початку 1899 р., у ході яких студенти–українці брали найактивнішу участь. Про це збереглися переконливі свідчення[289]. Але кожен із них діяв «сам по собі», як учасник загальноросійського студентського руху. Суто українські вимоги в студентських виступах не звучали. Як організаційні структури українські студентські громади в студентських заворушеннях не брали. Для керування масовим рухом була необхідна політична партія.

Утворення РУП Дмитро Антонович датує 29 січня 1900 р. Цього дня відбулася нарада чотирьох членів Харківської студентської громади — Д. Антоновича, Л. Маційвича, Б. Камінського та М. Русова, на якій було прийняте рішення про утворення законспірованої й організаційно відособленої від Харківської студентської громади політичної партії. Через тиждень, 5 лютого, ініціативна четвірка організувала розширене засідання, на якому присутні погодилися взяти участь у створенні партії. Тому деякі автори датою утворення РУП вважають 5 лютого.

Утворення першої української політичної партії було в історії України надзвичайно важливою подією, тому причетність політиків до цієї події, незалежно від усіх інших обставин, забезпечувало їм високий історичний рейтинг. Особливо чутливо ставилися до оцінки участі у визвольному русі ті з українських політиків, які після поразки Української революції опинилися в еміграції та жили минулим. Миколи Міхновського серед них не було, і своїх мемуарів він не залишив. Про його роль в утворенні РУП писали інші. Писали по–різному, залежно від політичних поглядів, особистих симпатій, своєї обізнаності, порядності і просто стану пам'яті. Тому відтворювати цей процес на підставі спогадів одного з мемуаристів, навіть найобізнанішого, звичайно, малоперспективно. Необхідно враховувати, за змогою, широкий спектр оцінок, суджень і здоровий глузд.

Саме до такого висновку підштовхують думки мемуаристів щодо оцінки участі Міхновського в утворенні РУП і розробки її програмних документів. На установчих зборах РУП виникла ідея

надрукувати, як зазначав у своїх спомінах учасник зборів Ю. Коллард, «щось програмове». Було вирішено звернутися до Миколи Міхновського[290]. З цією пропозицією прийшов до Міхновського через два дні після зборів сам Дмитро Антонович.

Антонович наприкінці 1930–х років, майже із сорокарічної історичної дистанції, описав цю зустріч. Міхновський, за його словами, поставився до факту заснування РУП скептично й програмову брошуру «взявся написати неохоче, волів, щоб її видав хтось інший»[291].

Тут, як і в інших випадках, Дмитро Антонович висловлює думку, яка контрастує з версіями інших мемуаристів. Але, з огляду на фігуру Антоновича, одного з найактивніших організаторів РУП і авторитетного учасника українського визвольного руху, його оцінки мають високу міру довіри. До того ж, як вже зазначалося вище, Антонович сам запрошував Міхновського переселитися до Харкова. Версія Антоновича полягає у тому, що Міхновський до РУП не мав прямого відношення і всі факти, які свідчать про його участь у роботі цієї партії, мають випадковий характер. Зокрема, випадковою, на його погляд, була участь Міхновського у створенні матеріалів, що видавалися від імені РУП. Щодо програмової брошури, яка вийшла під назвою «Самостійна Україна» в 1900 р., то її написання було доручене Міхновському тому, що молоді члени партії, тоді ще студенти харківських вищих шкіл, за версією Антоновича, не мали необхідної теоретичної підготовки і практичного досвіду, щоб створити такий документ.

Ця думка, на наш погляд, звучить непереконливо. Достатньо погортати сторінки підпільних видань РУП, брошур, відозв, газет, листівок початку ХХ ст., щоб упевнитися, що молоді члени РУП були достатньо підготовлені теоретично, щоб написати для себе «щось програмове» і не звертатися з цим до сторонньої людини. Ймовірніше всього, що Микола Міхновський був досить близький у радикальному студентському середовищі і вони без будь–яких сумнівів вважали його «своїм». Катерина Антонович, зокрема, пише про стосунки з членами РУП: «Він… був тоді в дуже близьких приятельських відносинах з ними і навіть написав книжку "Самостійна Україна" на прохання і замовлення Д. Антоновича»[292].

Міхновський виконав замовлення партії дуже швидко. Читаючи брошуру «Самостійна Україна», складається враження, що вона написана на «одному диханні». Важко повірити, що Міхновський писав доленосний для українського визвольного руху документ «неохоче». Не можна не погодитися з Д. Донцовим, який звернув увагу на тон «Самостійної України», — «певний

себе, ясний, виразний, відважний… панський, шляхетний, в якім не було й тіні запобігливо–покірного ("тактовного") тону супроти "старшого брата", тон мужній, подекуди трагічний, тон політичного заклику до великих діл»[293].

Висловимо свою точку зору стосовно ще одного питання, на яке немає однозначної відповіді: чи не обмежувалася участь Міхновського у створенні РУП написанням брошури «Самостійна Україна»?

Частина мемуаристів і дослідників називають його фундатором (або одним із фундаторів) партії. Так Євген Чикаленко у своїх «Спогадах» зазначає, що «заходами Міхновського М., Антоновича Д., Русова М. заснувалася перша революційна українська партія — РУП»[294]. Марія Левицька, дружина відомого діяча українського руху Миколи Левицького, називає основоположниками РУП Миколу Міхновського та Дмитра Антоновича[295]. Петро Мірчук взагалі вважає, що «за почином Миколи Міхновського основано 5 лютого 1900 р. на зборах основоположників нової політичної партії — Українську революційну партію», що РУП — «задум М. Міхновського»[296]. Дмитро Донцов першим в числі «основоположників Революційної української партії» називає М. Міхновського[297]. Список авторів, які висловлюють подібну точку зору, можна продовжити. Однак серед них не буде безпосередніх учасників зборів 29 січня і 5 лютого 1900 р., зокрема Д. Антоновича і Ю. Колларда. Ці учасники установчих зборів організатором РУП Миколу Міхновського не називають. Дружина Дмитра Антоновича Катерина також вважає, що Микола Міхновський «не був членом РУП»[298].

Подібні судження щодо непричетності Міхновського до утворення партії, її діяльності зустрічаються у багатьох авторів. Особливо чітко ця тенденція простежується у тих, хто у різний час був політичним опонентом або противником Міхновського.

На наш погляд, уся сума обставин і фактів, пов'язаних з утворенням РУП, все–таки дозволяє говорити про безпосередню причетність Міхновського до цього процесу, хоча учасником установчих зборів і членом цієї партії він, очевидно, й не був. Юрій Коллард, який детально описав процес утворення РУП, про місце Міхновського в цьому процесі сказав так: «Як людина значної ерудиції й гарячий патріот, він помагав у заснуванні РУП»[299]. Зиновій Книш зазначив, що «до організації РУП М. Міхновський "чи не найбільше спричинився"»[300].

Віктор Андрієвський сформулював позицію, яка дещо відрізняється від точки зору інших авторів і мемуаристів. Називаючи Міхновського «творцем і ідеологом» РУП, разом із тим

погоджується, що її членом він не був. Причину цього він бачив у політичних розбіжностях між Міхновським, з одного боку, та Д. Антоновичем і М. Русовим, які були фундаторами партії, — з другого. «Для людей, що ближче знали Міхновського, це цілком зрозуміло: М.І. Міхновський дуже добре знав тодішні настрої, обставини, а головне, людей, що РУП закладали. Для нього було ясно, що ані М. Русов, ані Д. Антонович, що вже прийняті соціально–класовим духом і доктриною, довго на позиціях "Самостійної України" не встоять»[301].

На наш погляд, В. Андрієвський дещо перебільшує міру диференційованості в українському середовищі на початку XX ст. і ситуацію в 1903–1904 рр. механічно переносить на 1900 р., на момент утворення РУП. Юрій Коллард у своїх спогадах стверджує, що Д. Антонович до 1902 р. «стояв на ґрунті національнім, про що найліпше свідчить брошура "Самостійна Україна", яка була видана з його ініціативи, інакше ця книжка світу не побачила б». Коллард наводить приклади дискусій в РУП, у ході яких Антонович вів себе як націоналіст[302].

У мемуарних джерелах і наукових дослідженнях наводяться дані про публічні виступи Миколи Міхновського, у яких він вперше виклав ідеї ще не опублікованої «Самостійної України». Вважається, що вперше Міхновський виголосив зміст цього документа на святкуванні роковин Тараса Шевченка в Полтаві, а потім — в Харкові (відповідно 19 і 26 лютого 1900 р.).

Першим, таким чином, був виступ у Полтаві. На святкування сюди прибули декілька чоловік із Харкова, у тому числі Д. Антонович, Л. Мацієвич і М. Міхновський. Серед інших молодих господарів–полтавців були семінаристи С. Петлюра і два племінники Міхновського. Ю. Коллард написав у своїх споминах про полтавський виступ коротко: «На це свято із Харкова приїхав дехто з наших громадян і Микола Міхновський, який там виголосив історичну промову на тему необхідності збройної боротьби за права українського народу… Промова мала величезний успіх»[303]. Ще з більшим захватом він описує почутий ним особисто виступ Міхновського в Харкові, зокрема реакцію аудиторії на слова Міхновського: «Ми хочемо єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських, аж по Кубань–річку». «Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й на дві–три секунди в кімнаті стояла мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі»[304]. Перший дослідник РУП И. Гермайзе, посилаючись на публікації В. Дорошенка, члена Харківської студентської громади й одного з фундаторів першої української партії, пише, що Міхновський подав її програму (зміст

«Самостійної України») спочатку у своїй промові на роковинах Шевченка в Полтаві 19 лютого (старого стилю), а потім 25 лютого в Харкові[305].

У світлі цих даних не зовсім точним здається судження Дмитра Антоновича, що «Самостійна Україна» ніколи прилюдно не проголошувалася і не обговорювалася. Висловлюємо припущення, що промови Міхновського з викладенням змісту програми РУП не були санкціоновані молодими керівниками партії та діяв він із власної ініціативи. Це давало підстави Д. Антоновичу відмежуватися від промови. Слід мати на увазі й ту обставину, що виступи Миколи Міхновського, зокрема в Полтаві 19 лютого, текстуально не співпадали з опублікованою пізніше «Самостійною Україною». Це і зрозуміло. Документ був у стадії розробки. В. Дорошенко зазначив, що для друку «Самостійна Україна» готувалася в березні 1900 р.[306] До того ж Міхновський, блискучий оратор, часто імпровізував і, мабуть, не відтворював дослівно свої тексти. Слід враховувати також і ту обставину, що для відтворення змісту всієї брошури було потрібно багато часу — не менше години. Для цього необхідно було зібрати спеціальні збори. На Шевченківських вечорах в Полтаві і Харкові Микола Міхновський був одним із декількох ораторів, і для детального викладу змісту програми у нього не було часу. Але головне він, судячи з усього, сказав.

Промова у Полтаві була виголошена перед аудиторією в 60 чоловік і витримана в дусі «Самостійної України», про що свідчить не один її свідок. Особливо рельєфно були викладені ті її місця, де мова йшла про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Саме це викликало не лише схвалення молодої аудиторії, але й скепсис і гостру іронію представників старшого покоління. Юрій Коллард зафіксував це у своїх спогадах: «Він (Міхновський. — *Авт.)* з таким великим запалом говорив про потребу терористичної акції та про бомби, що старий Олександр Русов, що був на зборах, іронічно спитався: "Що це за артилерійський офіцер?"»[307] Присутній на зборах сам Д. Антонович описав цей виступ ще яскравіше: «Успіх промова мала надзвичайний. Ентузіазм зборів піднісся до кульмінаційної точки і тільки на обличчя СЮ. Русова насунула чорна хмара. Чим частіше лунало слово "бомба", тим прикріший ставав вираз обличчя Русова. Коли Міхновський скінчив під вибух ентузіазму молоді, О.О. Русов звернувся до свого сусіда Костя Маційовича і з досадою спитав: "Що це за офіцер артилерії?" Кость Маційович, не зрозумівши зразу іронії, відповів: "Це не офіцер, це адвокат із Харкова". — "А що ж він все бомби та бомби"». Олександр Русов спробував спростувати сказане Міхновським, однак його промова

мала суто просвітянський характер і не була сприйнята молодими учасниками зібрання[308].

Міхновський Русову не відповів. Може, йому вже було нецікаво дискутувати з ним і його однодумцями. Мабуть, він розраховував, перш за все, на молодіжну аудиторію, на таких як К. Мацієвич. Розрахунок Міхновського виправдався. Про промову харківського адвоката заговорили в усіх українських громадах. Вона стала додатковим фактором політизації українського руху.

«Самостійна Україна»[309] була опублікована як брошура РУП і не містила, звичайно, посилання на авторство Миколи Міхновського. Але всі, хто її читав, а перед цим слухав виступи Міхновського (у тому числі й Дмитро Антонович), підтверджують, що автором «Самостійної України» був саме він.

Текст брошури починається з оцінки міжнародного становища, яке він характеризує як «новий зворот в історії людськості», початок акту «великої історичної трагедії», яку він називає «боротьбою націй». З тексту видно, що поняттям «боротьба націй» він охоплює широкий спектр явищ — як антагонізм між залежними націями та їх метрополіями, так і назріваючий воєнний конфлікт між європейськими імперіями. За переконанням Миколи Міхновського, «всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного дійсного та справедливого розв'язання… Шлях до розв'язання єдино можливий […], показати нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій би формі політичного верховенства воно не виявилося». На це положення «Самостійної України» варто звернути особливу увагу. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять всі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, блискуче виправдався в XX ст. Ніхто з політичних опонентів Миколи Міхновського не спромігся на прогноз такої сили і точності.

Далі Міхновський характеризує становище українського народу як «зрабованої нації». Щоб підтвердити цю тезу, він наводить цілий ряд конкретних фактів. Його аргументи ґрунтуються на знаннях історії України й українсько–російських відносин. «…Українська нація платить "данину" не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців», — зазначає Міхновський. Він робить висновок, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше — коли народ має умови для «нічим необмеженої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу

забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: «державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

У контексті цієї загальної думки Микола Міхновський ставить питання: «…Чи визволення національне можливе для нас?» Він дає ствердну відповідь, бо вважає, що Україна має, як і інші європейські народи, право на національну емансипацію. Визволення України і набуття нею статусу незалежної держави для Миколи Міхновського не лише можливе, але й цілком закономірне і навіть неминуче. Він відкидає думку про те, що український народ втратив здатність протестувати і «через те вже пізно відшуковувати колишні права». Він обґрунтовує цю точку зору, виходячи з історичних обставин, які характеризували перебування України у складі Російської держави. Нагадуючи про Дорошенка, Мазепу, Кирило–Мефодіївське братство, Шевченка, селянські повстання 80–х років тощо, Міхновський прагне переконати читача, що українці ніколи не погоджувалися зі своїм залежним становищем.

Для обґрунтування справедливості вимог українців до незалежності Міхновський звертається і до норм міжнародного права. Сучасне йому становище України правник вважає лише «антрактом» в українській історії після акту 1654 р.: «Антракт власне починається з 1654 р., коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією… Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводилися з нами так, наче переяславська конституція ніколи не існувала…» Звідси висновок: українці цілком вільні від обов'язків щодо Російської держави, які були свого часу взяті Хмельницьким. Обставини нашого існування, підсумовує Міхновський, «накладають на нас обов'язок розбити пута рабства».

Жанр партійної програми вимагає аналізу можливостей і окреслення сил для вирішення поставленого завдання. Ці сили й можливості Міхновський прагне знайти в українській національній еліті, адже в усіх народів освічені верхи очолюють визвольні рухи. Однак українська історія склалася так, що еліта двічі відмовлялася від своїх національних коренів. Уперше у XVI–XVII ст. вона перейшла на бік польської національності, розчинившись у ній, вдруге у XVIII–XIX ст. — злилася з російською. «Се були дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої–будь іншої нації», — зазначає Міхновський. Зазначає цілком

слушно. Сучасні історики, роблячи порівняльний аналіз визвольних рухів народів Центрально–Східної Європи, дійшли такого самого висновку. Та український народ у надзвичайно несприятливих умовах XIX ст. зумів витворити нову, «третю» інтелігенцію. Їй належало взяти до своїх рук «стерно національного корабля». Але, за переконанням Міхновського, вона виявилася не на рівні цієї історичної місії. Ця інтелігенція не наважилася йти шляхом Тараса Шевченка. Налякана його стражданнями, а почасти і прикростями, які зазнали товариші поборника і поета, вона відмовилася від боротьби і стала на шлях так званого «українофільства». Микола Міхновський піддає «українофільство» жорстокій, нищівній критиці. Його суть він формулює такими словами: «Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи».

Міхновський не знаходить жодного слова для історичного виправдання прихильників культурницького українофільства: «… Сі покоління виплекали культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності. Сі покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українсько–національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Сі покоління самі назвали себе українофілами, себто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями… Між молодою Україною і українофілами немає ніяких зв'язків».

Ця критика без сумніву не в усьому справедлива. Внесок «українофільства» в українське національне відродження загальновизнаний. Не виключаємо, що і Міхновський це добре розумів. Але «українофіли» були головною перешкодою на шляху створення української політичної партії, а їхній вплив на молодь все ще був значним. Тому без подолання цієї перешкоди український національно–визвольний рух не міг піднятися на новий рівень.

Себе і своїх однодумців Микола Міхновський також зараховує до третього покоління української інтелігенції, але до тієї його генерації, яка називала себе «молодою Україною». «Сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів», — зазначається у «Самостійній Україні». Саме ця генерація українців, за переконанням Миколи Івановича, має стати на чолі визвольної боротьби українського народу. Саме від її імені прагне говорити Міхновський.

З тексту можна зробити висновок, що він усвідомлює складність і масштаби завдання, яке стоїть перед молодою Україною, і прямо говорить про її початковий етап: «Ми тільки предтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його посланці. Сей великий — увесть нарід український… Ми розуміємо, що боротьба буде люта і довга. Що ворог безпощадний і дужий… Ніч була довга, але ранок наблизився… Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Вкраїні… Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!»

Як зазначалося вище, ще до Міхновського самостійницьку перспективу України накреслив у своїй праці «Україна irredenta» галицький соціаліст Ю. Бачинський, причому у його розумінні самостійність очікувалася як неминучий розвиток продуктивних сил в умовах капіталізму, як логічний наслідок «економічної еволюції». Це суто позитивістське, характерне для суспільствознавства XIX ст. розуміння суспільного розвитку. Міхновський його відкидає і прагне знайти інші, з його погляду, надійніші філософські підстави для визначення майбутнього України. У нього ідея самостійності не пов'язувалася із «законами суспільної еволюції», а виводилася з історичних традицій української нації, її інстинкту самозбереження, невід'ємних прав України на незалежне життя, з волі, завзяття, прагнення до незалежності народу, особливо нового покоління інтелігенції. Це є свідченням того, що Міхновський пориває з позитивістською філософсько–соціологічною традицією, шукаючи опору в модерністських концепціях, які в той час переживали процес становлення.

Жанр програмного документа вимагає також визначення методів боротьби, які мала намір використати новостворювана партія. Цю боротьбу Міхновський називає «війною» і передбачає, що вона буде «провадитися усіма засобами, і боротьба культурна уважається так же відповідною, як і боротьба фізичною силою».

У тексті «Самостійної України» двічі великими буквами позначена головна, стратегічна мета партії: «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ». На цій підставі багато опонентів Міхновського приписували йому прагнення до негайної самостійності, звинувачуючи на цій підставі в авантюризмі. Однак чомусь вони не вказують на те місце в «Самостійній Україні», де мова йде про найближчу мету партії: «…Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу

територію українського люду в Росії… Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї — Переяславська конституція».

Хоча «Самостійна Україна» була адресована українській громадськості, М. Міхновський вважав за необхідне ознайомити з її змістом російську інтелігенцію. Наприкінці 1900 р. в Харкові появилося російське видання брошури, відбите на гектографі. Переклав «Самостійну Україну», за переконанням А. Жука, сам Міхновський, якому належить і переднє слово від перекладача. На жаль, виявити російськомовний переклад «Самостійної України» нам не вдалося. Було б дуже цікаво почитати переднє слово, адже, за оцінкою А. Жука, воно є важливим доповненням брошури, «узасаднюючи домагання державної самостійності України колоніальним положенням її в російській державі, визиском її матеріальних і духовних сил на користь великоруського народу і цим пояснюється їхня солідарна ворожа постава до визвольних змагань українського народу»[310].

Деякий час «Самостійна Україна» вважалася програмою РУП. Якщо виходити з формальних підстав, то для такої ролі цей документ був цілком придатний. Але ряд учасників тих подій, зокрема В. Дорошенко і В. Степанюк (Олекса Лола), пізніше писали, що це була брошура від імені РУП, а ніяк не програма, що вона не відбивала настроїв членів партії[311]. Інший засновник партії Юрій Коллард мав відмінну точку зору: «Не було у нас скутих в одну могутню скелю, "мішаного характеру й мішаного складу", а була "одна думка й одна воля"»[312]. З цією точкою зору солідаризується і дослідник Й. Гермайзе: «Молодь, що заснувала РУП, була революційна й максималістична. "Самостійництво" по лінії національній було максималістичним до крайньої можливості і революційним щодо методів боротьби й готовності на всякі жертви. Оцей молодий запал і максималістичне бунтарство, очевидно, єднало молодь рупівську з ідеологією самостійництва»[313]. Він підкреслював, що «"Самостійна Україна" хоча і була зазначена як видання РУП, фактично починала нову течію в українському русі». Мабуть, справа у тому, що Революційна українська партія справді об'єднала навколо себе людей, які пізніше започаткували різні ідеологічні напрямки тодішнього українства, була своєрідним конгломератом політичних напрямків, і з часом, після диференціації всередині РУП, хтось справді продовжував вважати «Самостійну Україну» своїм програмним документом, а хтось — ні. «У тім нема нічого дивного, — писав Володимир Дорошенко, — це ж була перша спроба самостійного виступу української молоді на політичній арені»[314].

Поява «Самостійної України» викликала бурхливу дискусію у тогочасній західноукраїнській пресі (на Наддніпрянщині українське друковане слово було заборонене). Львівський журнал «Молода Україна» у статті Степана Томашівського «Про "Самостійну Україну" у цілому гаряче підтримав заклик до самостійності. Це й не дивно — у Галичині гасло самостійності наприкінці XIX — на початку XX ст. було в програмах усіх українських політичних партій. «Від часу, коли появилися уперше рукописні твори Шевченка, розсипавшись по Україні, огнем запалювали серця для двигання поневоленого народу на політичну і соціальну волю, від того часу аж по нинішній день не було серед української суспільності Росії нічого, щоб сю ідею незалежності України подолало так рішучо, ясно і гарячо, як отся брошурка», — зазначалося в «Молодій Україні». Але, разом із тим, у журналі відзначалося, що у змальованій автором «Самостійної України» незалежній державі «не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції»[315].

Однак подібна точка зору була в Західній Україні, скоріше, винятком, ніж правилом. Серед відвертих противників «Самостійної України» в Західній Україні були газети і журнали москвофільського напряму. Але серед критиків виявилася і чернівецька газета «Буковина», з якою Міхновський свого часу співробітничав. Ця газета доводила неможливість незалежної України з огляду на економічні, так звані «жолудкові» (тобто шлункові) фактори. На захист Міхновського виступив Роман Стефанович. «Жодного року не порушено у нас іще так обширно питання про політично–національну самостійність України–Русі», — писав він[316]. Але найсуттєвішу підтримку одержав Міхновський від Івана Франка. Франко всерйоз сприйняв брошуру Міхновського. У нашому попередньому нарисі вже йшла мова про їхнє взаємне спілкування, яке продовжувалося не один рік і супроводжувалося зближенням позицій. Заперечуючи аргументи «Буковини», Франко легко доводить, що саме економічні інтереси в першу чергу і вимагають ліквідації національного гніту. «Жолудкові ідеї, — писав він у "Літературно–науковому віснику", — тобто національно–економічні питання самі собою, з залізною консекванцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку». Тих, «хто не ставить се питання так широко», І. Я. Франко називав «прихильниками здорового холопського розуму». Зміст цієї статті свідчить, що думки Франка і Міхновського співпадали в

головному, фундаментальному: «Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціоналістичними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»[317].

Крім «Самостійної України», у тому самому 1900 р. від імені РУП Міхновський написав «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна», також видрукуваний у Львові в «Молодій Україні». Приводом до написання листа була заборона міністра зробити на пам'ятнику Івану Котляревському, відкриття якого готувалося у Полтаві, надпис українською мовою. Цей лист був своєрідним закликом: «Ми не можемо далі дозволити безстидному чужинцеві знущатися над найсвятішими нашими чуттями. Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони зогиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного і політичного, хоч би пролилися ріки крові!»[318] У листі, як і у «Самостійній Україні», автор оперував історичними аргументами, доводячи спроможність української нації «скинути панування чужоземців». Він проводив паралель між Польщею, «яку одним сильним і міцним рухом зруйнувала наша нація», і Росією, що «стала на ту саму стежку». Редакція «Молодої України», яка надрукувала цей документ, додала до нього такий коментар: «Суспільність, що спромоглася на протест, коли топтано найсвятіші її почуття, нечаянно з нагоди дрібної, в порівнянні з цілістю її положення, хоч само собою й брутальної, а ще більш глупої заборони, виступає, та з обуренням п'ятнає сам поступок міністра й систему, якої він є випливом… як оклик накипілого здавна болю він голосить нам, що там, за кордоном, чим раз ближча пора, коли переберется міра…»[319]

А. Жук, свідок і учасник українського руху, пише, що «Відкритий лист» був досить поширений серед українського громадянства, особливо серед студентства. Він часто фігурував серед літератури, яку відбирала поліція при обшуках і арештах. Невідомо, чи одержав його адресат, але він міг знати про його існування і зміст із рапортів жандармських управлінь[320].

В Західній Україні лист міністру Сіпягіну, як і брошура РУП «Самостійна Україна» здобули, у цілому, позитивні відгуки. Галичани і буковинці із симпатією і надією слідкували за політичними процесами на Наддніпрянщині. Зокрема, В. Старосольський, Є. Косевич, Л. Ганкевич, Ю. Охримович, Ю. Бачинський, О. Безпалко, В. Левинський підтримували постійні

контакти з РУП і допомагали їй у видавничій діяльності, сприяючи організації партії. Міхновський знав більшість із них особисто. Разом із тим, документів, які б свідчили про часті поїздки Міхновського до Західної України у перші роки його перебування у Харкові, не знайдено. Ці поїздки мали епізодичний характер, хоча супроводжувалися зустрічами з видатними представниками західноукраїнської еліти. Значно частіше відвідували Галичину молоді члени РУП: Л. Мацієвич, М. Русов і Б. Мартос, які організовували публікацію там партійних матеріалів.

Але на Наддніпрянщині навколо перших видань Революційної української партії, написаних Миколою Міхновським, розгорнулася гостра ідейна боротьба. Вона охопила і членів РУП. У середовищі Революційної української партії стали підноситися соціалістичні настрої та посилюватися опозиція самостійницькому курсу. Лозунги соціальної рівності, свободи від експлуатації, якими так охоче оперували соціалісти і які не здобули відбиття в «Самостійній Україні», знецінювали у їхній свідомості цей документ. Серед членів РУП поширювалася думка, що для нормального розвитку України необхідно спочатку пройти етап підготовчої роботи, добитися разом із російськими революціонерами реформування Росії. Вважалося, що після ліквідації самодержавства будуть ліквідовані всі прояви національного гніту. Ідея Міхновського про визволення України не від російського самодержавства, а від «панування чужинців», вважалася серед інтелігентського загалу цілком єретичною, шовіністичною. Умови для пропаганди ідей «Самостійної України» здавалися несвоєчасними і недоречними.

Характерно, що ініціатором і «промотором» цього ідеологічного процесу був Д. Антонович. Харківський дослідник С. Наумов у статті про харківську Вільну громаду РУП називає його «натхненником неухильного зміщення партійного курсу "вліво" — від націонал–революційного до соціал–демократичного, відходу від чітко окреслених національно–визвольних орієнтирів і перенесення центру уваги на класову боротьбу»[321]. У контексті цього процесу відбувається і переоцінка «Самостійної України». «Було б помилкою вважати цю брошуру типовим світоглядом партії», — писалося у центральному органі РУП «Гасло» у 1903 р. [322] Сам Антонович спочатку проголосив національне питання буржуазною вигадкою з метою «затемнювати самосвідомість пролетаріату», а потім оголосив його «неіснуючим»[323].

Радикалізація частини членів РУП супроводжувалася посиленням взаємної неприязні в партії. Так, Андрій Жук, займаючись пропагандою серед робітників, приховував свою

роботу від Юрія Колларда, вважаючи його «занадто націоналістичним». Навіть коли у 1904 р. декілька членів РУП були заарештовані за революційну діяльність і їм загрожував тривалий термін ув'язнення, вони не могли об'єднатися: Ю. Колларда, І. Стешенка та М. Манжелія захищав у суді Микола Міхновський, а М. Попов і П. Андрієвський відмовилися від послуг «українського націоналіста» і погодилися на участь у процесі на їхньому боці російського соціал–демократа адвоката Вальца[324].

Судячи з усього, Микола Міхновський достатньо об'єктивно оцінював стан справ у РУП, адже досвід спілкування із соціалістичною аудиторією він мав ще по Києву. Уже в 1901 р. дійшов висновку про неможливість збереження самостійницького курсу партії. До того ж з весни 1901 р. діяльність осередку РУП у Харкові майже завмерла на цілий рік[325]. У цих умовах Міхновський взяв курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка б увібрала національних радикалів зі складу РУП та інших, позапартійних, прибічників незалежності України. Врешті–решт, партія — вона дістала назву Українська народна (УНП) - була створена.

Точної дати утворення УНП джерела не дають. На відміну від Революційної української партії, з цього приводу відсутні як спогади засновників, так і будь–які архівні матеріали. Орієнтовно виникнення УНП датують проміжком з кінця 1901 по весну 1902 р. Відсутність фіксованої дати може пояснюватися тим, що утворення цієї партії не було одномоментним актом і розтягнулося на певний час. Без сумніву, ініціатором утворення УНП був Микола Міхновський, серед найближчих активних його соратників у цій справі називають Олександра Расторгуєва, який був помічником Міхновського по адвокатській конторі і якого інколи називали його «ад'ютантом».

У літературі переважає точка зору, що Народна українська партія виникла на базі РУП. Дмитро Дорошенко цю версію подає так: «…Прапор "Самостійної України" переймає друга течія, що виділилася з РУП, так звана Народна українська партія, й гасло української державної самостійності вже не сходить з політичного овиду…»[326] Є й інша версія, згідно з якою УНП виникла на власній, цілком новій організаційній та ідейній основі. Однак аналіз персонального складу УНП свідчить, що частина її, зокрема та, яка із самого початку стояла на позиції «Самостійної України», була серед засновників РУП. До того ж деякий час чіткого водорозділу між обома партіями, зокрема між УНП і національно–радикальним крилом РУП, взагалі не було. Деякі члени РУП одночасно вважали себе членами УНП. Фігурою, що

об'єднувала ці дві близькі групи з різних партій, був Микола Міхновський.

На користь цієї версії свідчать факти. Так, наприкінці 1902 р., коли розкол у РУП досяг апогею і противники курсу Д. Антоновича в партії (Ю. Коллард, Л. Мацієвич і О. Коваленко) вийшли із харківської Вільної громади РУП, щоб заснувати Другу вільну громаду, виникла ідея випустити відозву до членів партії з обґрунтуванням позиції національних радикалів. Л. Мацієвич і О. Коваленко звернулися до М. Міхновського по допомогу. Міхновський написав проект, але він був перероблений Мацієвичем і Коваленком, бо вважався занадто націоналістичним. На жаль, цей текст не зберігся[327]. Про дві відозви, що вийшли цього часу з табору національно зорієнтованої частини РУП і Харківської студентської громади, пише і Андрій Жук, який свого часу працював в адвокатській конторі Міхновського. Їхній текст також не зберігся, але, за оцінкою Жука, стиль і кінцеві фрази («Хай живе самостійна, ні від кого незалежна Україна» і «У своїй хаті своя правда») мали виразно самостійницький характер і належали Міхновському. Будучи в еміграції, Жук назвав ці документи «оригінальним і дуже цінним виявом української політичної думки»[328].

У фондах Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації нами виявлено ще три подібних листівки." Одна з них датована 19 лютого 1903 р. і випущена з приводу 42–ї роковини селянської реформи 1861 р. Вона починається гаслом «Бідняки всіх країн, єднайтесь!» і закінчується приписко̀ю «Друкарня самостійних українців». Листівка закликає селян не вірити царю і боротися за знищення панщини — «тільки взятися за діло дружно, так, як бралися в прошлом году ваші брати–полтавці, та беруться в городах студенти та робочі й постоять всім за одного, й одному за всіх». Характерно, що жодних національних вимог у листівці не сформульовано[329]. Інша листівка датована тим самим 1903 р. і має те саме гасло «Бідняки всіх сторін, єднайтеся!» і приписку «Ваші добродії українці. Видання Самостійної України». Листівка закликає до актів громадянської непокори, зокрема відмови платити податки і страйкувати з вимогами підвищення заробітної плати. Але у цій прокламації автори нагадують читачам, що «Україна наша колись була окремим царством і управляли нею наші українці–гетьмани, але руські царі… хитрощами, а опісля й силою приєднали до свого царства нашу Україну, щоб мати більше доходів й тепер беруть наших синів, братів–українців в москалі…» Листівка закінчується словами: «…Наш ворог — руський цар і наші вороги всі ті, що живуть з нашої [крові]», слід

«цей гніт, цю панщину зничтожить»[330]. Третя листівка, яка має заголовок «Друже посланіє», а підпис «Видання Самостійної України», закінчується словами:

> «…Не ждіть поки цар сам скаже: ви вольні!, а постарайтесь добиться волі самі, бо волі у нас немає. Спасайте ж Україну, нехай знову Україна буде вольна, як була й перше.
>
> Жить в свободі, вмерти в борьбі»[331].

Ці три листівки не мають посилання ні на Революційну українську, ні на Українську народну партії. Обидві ці партії у 1903 р. виступали під своїми власними іменами і підписувалися, відповідно, РУП чи УНП. Про це свідчать публікації та листівки цих партій, які збереглися. Ось чому можна припустити, що цитовані вище листівки належать до тієї групи видань, автори яких — національні радикали з РУП і Харківської студентської громади, про яких писав Андрій Жук. У цих листівках відчувається прагнення знайти баланс між соціально–економічними й національно–політичними вимогами, хоча вони конкретно і не формулюються. Але кінцева мета, на яку орієнтуються автори листівок, їхнім змістом визначена чітко — самостійна Україна. Це цілком співпадало з намірами Міхновського, хоча для ствердження, що саме він був автором чи співавтором листівок, немає необхідної інформації.

Однак сам Андрій Жук щодо прокламації «Друже посланіє», яка, до речі, опублікована й у збірці листівок, доданої до книги Й. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні», має іншу точку зору. Він приписує її авторство гуртку прихильників Української соціалістичної партії, яку організували у 1901 р. Б. Ярошинський і М. Меленевський. Ця невелика політична група заявила про себе «Нарисом української партії соціалістичної» і декількома листівками. Вона прагнула поєднати ідеї соціалізму із самостійницькою перспективою України і залучала до боротьби під спільними знаменами жителів України різних конфесій і національних коренів, зокрема спольщених українців. Сліди діяльності партії простежуються до 1905 р. Врешті–решт, УСП приєдналася до Польської соціалістичної партії, яка виявилася їй ближчою, ніж РУП. Фактів про співробітництво УСП з Миколою Міхновським і очолюваною ним УНП не виявлено.

Головним осередком діяльності Української народної партії був Харків. Саме тут перебували тоді найбільш активні представники самостійницької течії українського руху. Крім беззаперечного лідера – Миколи Міхновського, до керівного ядра партії входили інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір

Євген Любарський–Письменний, студенти Григорій та Василь Шевченки, студент Ветеринарного інституту Олександр Степаненко, інженер Михайло Базькевич. У деяких документах у складі УНП називають і родичів Миколи Міхновського — В. і О. Міхновських; в інших — вони зараховуються до активістів РУП. Можливо, залишаючись членами РУП, вони співробітничали з Міхновським, а після арешту за революційну діяльність змушені були залишити Харків. Крім Харкова, невеличкі гуртки самостійників діяли у Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Від імені партії її члени прагнули вести пропагандистську роботу серед інтелігенції Харкова, особливо студентів, а також робітників і селян.

У цій роботі Микола Міхновський виділявся особливою активністю. Так, незабаром після утворення УНП він разом з Олександром Степаненком створив на базі однієї з харківських їдалень своєрідний клуб прихильників національного відродження, так звану «українофільську їдальню». У доповідній записці на ім'я харківського поліцмейстера від 14 березня 1903 р. про це писалося: «Существующее в г. Харькове общество украинофилов все больше и больше пускает свои корни… Различного рода прокламации, запрещенные книги и прочее сотнями распространяются ими среди крестьян окрестных деревень. В настоящее же время общество уже устроило так называемую "объединительную столовую", которая только именем столовой будет прикривать место сходок украинофилов для решения всевозможных вопросов социального характера. Этим же обществом решено для усиления средств на свои нужды устраивать платные вечеринки, лотереи и прочее, и даже привлечь к этому малорусскую труппу. Во главе стоит известный уже полиции украинофил Александр Федорович Степаненко, студент Ветеринарного института… Руководит же всеми делами Общества лицо небезызвестное в Харькове — присяжний поверенный Николай Иванович Михновский, квартира которого служит местом "сбирок" и тайным архивом запрещенных книг и прочее»[332]. В документах Харківського губернського жандармського управління наводяться прізвища кільканадцяти студентів — постійних відвідувачів їдальні, активних розповсюджувачів літератури[333].

Важливою подією в громадсько–політичному житті України, яка об'єднала українців Російської та Австрійської імперій, було відкриття у Полтаві наприкінці серпня 1903 р. пам'ятника класику нової української літератури Івану Котляревському. Микола Міхновський був причетний до цієї події ще з 1901 р. Написаний ним від імені Революційної української партії

«Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна» мав свої наслідки. Напис на пам'ятнику Котляревському було–таки дозволено зробити українською мовою, хоча й «с соблюдением всех правил русского правописания». В результаті, він набув такого карикатурного вигляду:

Де згода в симействи, де мыръ
и тышына,
Щаслыви там люды, блаженна
Сторона.

На свято з'їхалися представники різних течій і напрямків українського руху з усіх куточків України. До делегації від Харкова входив Микола Міхновський, професори університету О. Єфименко, Д. Багалій, М. Сумцов, студенти Ю. Коллард і Л. Мацієвич, громадська діячка Х.Д. Алчевська та її дочка, письменниця Х.О. Алчевська, письменник і композитор Г. Хоткевич, земський службовець, поет Олександр Кандиба (Олесь). Очолював делегацію міський голова.

На урочистих зборах, які відбувалися у Народному домі ім. М. Гоголя і зібрали сотні людей, виступали представники обох частин України, причому гостям із Західної України було дозволено виголошувати свої промови українською мовою, а представникам Наддніпрянщини у цьому праві відмовили. Це спричинило інцидент, який завершився національною демонстрацією.

• Є різні версії цієї події. Одна з них належить свідку події Ю. Колларду. За цією версією міський голова Полтави В.П. Трегубов перервав промову представниці Чернігівського губернського земства Ольги Андрієвської на тій підставі, що уряд заборонив офіційні виступи українською мовою. У відповідь Микола Міхновський, вийшовши з–за лаштунків, звернувся українською мовою до голови: «Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати роковини свого письменника й громадянина рідною мовою; тому, що адреса, яку він мав читати від харківського громадянства також написана по–українському, він читати її не може». Міхновський вийняв текст вітальної адреси з течки і порожню передав її Трегубову. Після цього він під гучні оплески залу залишив сцену[334].

Свою версію подій в Полтаві дав Д. Дорошенко. Він пише: «… До президії підходить Микола Міхновський. Серед мертвої тиші заявляє, що приїхав як представник харківської адвокатури, але тому, що українські привіти не допущені, він передає лише обкладинку, а текст повезе назад до Харкова. З цими словами він

кидає обкладинку на стіл. Серед мертвої тиші те ж робить Михайло Коцюбинський»[335].

Є також опис цієї події В. Андрієвським[336]. Він істотно не відрізняється від версій Ю. Колларда і Д. Дорошенка, за винятком того моменту у виступі Міхновського, де він обіцяв оскаржити дії влади петицією до Сенату. Про цей виступ писав у своїх спогадах А. Жук. Він наводить свою версію короткої промови М. Міхновського: «Пане Голово! Я теж привіз з собою привіт українською мовою, але що Ви не дозволили читати привітання по–українськи, то я прошу видати мені копію постанови міської думи для оскарження в Сенаті. А тому що привіту не можу читати, я його залишаю в себе, а порожню течку передаю Вам»[337]. Нарешті збереглася доповідна записка начальника харківського охоронного відділу директору департаменту поліції в Петербурзі з детальним описом події. У цілому вона підтверджує факт виступу Міхновського на урочистостях (якого, до речі, називає «незваным представителем г. Харькова»), а також, що саме цей виступ викликав національну демонстрацію. «Это обращение к публике, — зазначається в доповідній, — послужило к началу демонстрации»[338].

Виникає питання, чи діяв Міхновський на урочистостях за якимось обдуманим планом, чи його демарш був чистою імпровізацією? І спомини сучасників, і архівні матеріали свідчать, що в середовищі членів РУП і УНП (як місцевих, так і прибулих) не було єдності щодо ставлення до свята. Відбулися збори членів цих партій, на яких більшість пропонувала його бойкотувати як захід, який не має відношення до революційної боротьби пролетаріату. До речі, так зробили російські соціал–демократи. Меншість РУП і УНП (у поліцейських документах вони не диференціюються — їх об'єднують узагальнюючим поняттям — члени «Українофільської революційної партії») стояла на тому, щоб взяти участь у святкуваннях, надавши їм «характеру загальнонаціональної демонстрації». До цієї групи належали Юрій Коллард і Левко Мацієвич — особи, особливо близькі до Миколи Міхновського[339]. Усе це дає підставу зробити припущення, що Микола Міхновський діяв у Полтаві відповідно до плану вказаної групи українських націоналістів.

За версією В. Андрієвського і А. Жука, ця історія мала своє продовження. Микола Міхновський таки звернувся «згідно з постановою Полтавської думи» до Сенату зі скаргою, у якій опротестовував заборону публічних виступів українською мовою[340]. Д. Дорошенко пише, що до Сенату звернулася Полтавська дума, а про участь у цій акції Міхновського не згадує[341]. Скарга ґрунтувалася на тій підставі, що закону, який

би забороняв виступи українською мовою, не було. Влада діяла відповідно до адміністративних розпоряджень, до того ж таємних. А. Жук пише, що скаргу розглянули в Сенаті лише в 1906 р. і постановили заборону скасувати, а міністрові «поставити на вид у зв'язку з неправильністю його поведінки»[342].

Коли у січні 1904 р. почалася російсько–японська війна, Микола Міхновський став ініціатором всеукраїнської акції протесту. Була скликана нарада з участю представників харківської групи УНП і радикальних членів РУП, у якій взяли участь М. Міхновський, М. Біленький, О. Степаненко, брати О. і В. Расторгуєви, художник С. Васильківський, Ю. Коллард і деякі інші активісти партій. Нарада склала текст протесту, який планувалося направити до Києва для узгодження з представниками політичних партій і громадських об'єднань. Але через зраду одного з членів РУП про наміри Міхновського та його оточення стало відомо поліції. За свідченням Ю. Колларда, прокурор харківської судової палати попередив Міхновського, з яким був у дружніх стосунках, що поліції про все відомо. «Одного дня, — пише Ю. Коллард, — покликав Міхновського прокурор Судової Палати, де Міхновський виступав часто як оборонець в різних процесах, і довірчо сказав йому, що жандармерія має якісь відомості, ніби він організує протести чи демонстрацію проти війни. Казав далі, що він цьому не вірить і гадає, що це якесь непорозуміння. У всякому разі, коли б йому, Міхновському, щось подібне стане відомим, то він радить ініціаторам покинуть цю «затію», бо інакше може бути їм велика неприємність». Після цієї розмови Міхновський негайно відправився до Києва, де домовився з Євгеном Чикаленком про припинення акції[343].

Але від антивоєнної агітації УНП не відмовилася. Було випущено декілька листівок, у одній з яких, датованій 18 травня 1904 р., говорилося: «Москалі, відібравши в нас волю, посилають нас, своїх рабів, одбирати волю в чужих народів і кидати ті народи під ноги московського царя. Яка зневага, яке підле обморочування… Коли має наша кров пролитися, то пролиймо її за нашу волю, за наше визволення з неволі.

Скиньмо з себе ярмо московське, плюньмо на розпутного, ледачого царя російського, що вміє заступатись тільки за своїх панів та дерти з нас гроші. Станьмо всі вкупі, повбиваймо всіх станових і справників, губернаторів, а на їх місце сядьмо самі, щоб не було ні пана, ні мужика, щоб усі були рівні… В своїй хаті своя правда і сила, і воля… Ми маємо право з України вигнати чужинців москалів. Розплющіть сліпі, бо буде пізно!»[344] Особливості змісту і стиль листівки дають підстави приписати її авторство (чи принаймні кінцеву редакцію) Миколі Міхновському.

Зокрема, Андрій Жук, який деякий час працював його помічником і добре знав стиль патрона, стверджував, що можна майже цілком бути певним, що саме Міхновський — автор. До речі, в архіві А. Жука був виявлений один із примірників цієї листівки, текст якої співпадає з наведеним нами архівним варіантом[345].

У 1903 р. у складі УНП була утворена воєнізована організація, яка дістала назву «Оборона України». Про цю структуру Української народної партії писав у 1938 р. В. Євтимович, а у 1997 р. невелику розвідку про неї опублікувала Т. Геращенко[346]. Обидва автори зовсім мало пишуть про чисельність і особовий склад «Оборони України», пояснюючи це її суворою законспірованістю. Ця організація створювалася для того, щоб у вирішальний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання.

Слід зазначити, що подібні структури створювали партії національної орієнтації в інших регіонах імперії. Зокрема, на початку XX ст. була створена невелика терористична група Фінляндії, яка готувала замах на генерал–губернатора краю Миколу Бобрикова за те, що він провадив послідовну русифікаторську політику. Замах здійснив Ежен Шауман, який ціною власного життя смертельно поранив 16 червня 1904 р. генерал–губернатора. Шауман став національним героєм Фінляндії[347].

На відміну від фінів, радикальних російських революціонерів та представників інших національностей, «Оборона України» замахів на людей, у тому числі російських чиновників, не влаштовувала. Прагнучи привернути до себе увагу, вона провела ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо на те, що самостійники називали «символами панування» Росії в Україні. 31 жовтня 1904 р. відбулася перша така акція, про яку газета «Киевлянин» писала 3 листопада 1904 р.: «Вибух у Харкові. О 1 год 20 хв ночі проти 31 жовтня у театральному садку коло бюста О. Пушкіна почувся сильний вибух, який було чути в далеких частинах міста. Силою вибуху вибито безліч шибок у сусідніх із садком будинках… На місці вибуху утворилася досить глибока воронка. Від п'єдесталу відколовся шматок граніту».

Таким чином, пам'ятник О. Пушкіну після «громового удару» не був пошкоджений. Від постаменту лише відколовся кусок граніту. Невідомо, чим викликана така суперечність: сильний вибух і мізерні результати. Можливо, акція була розрахована на зовнішній ефект і зруйнування пам'ятника не передбачала, або її здійснювали непрофесіонали. Останнє малоймовірно: «Оборону України» очолював військовий — Віктор Чехівський, а серед членів організації були кадети з Чугуївського військового

училища, які розумілися у підривній справі.

Харківський вибух стався в рік ювілею Переяславської ради 1654 р. Ця дата відзначалася в Російській імперії як свято. УНП вирішила провести акції, які б знівелювали пропагандистський ефект заходів влади і привернули увагу населення до справжнього стану речей. Звичайними способами (листівками, петиціями, зборами тощо) досягти цього, за переконанням керівництва УНП, було неможливо. Зупинилися на екстраординарних заходах: знищенні об'єктів, що символізували підпорядковане становище України в імперії. Найкращими такими об'єктами були пам'ятники царів.

Слід зазначити, що не харківські самостійники першими в Україні запланували замахи на царські пам'ятники. З ідеєю знищити пам'ятник Миколі I, який стояв перед Київським університетом, виступили молоді радикали на одній із Шевченківських вечірок наприкінці XIX ст. Серед них був і молодий студент Дмитро Антонович. Була навіть написана і розповсюджена листівка, де пояснювалися мотиви цієї акції. Але тоді ця ідея не була реалізована, хоча у спогадах залишилася[348].

До плану замаху на монументи царів підштовхували і поточні політичні події. Саме у 1904 р. в Росії вголос заговорили про ліберальні реформи, а тодішній міністр внутрішніх справ Святополк–Мирський заявив: «Фінляндії будуть надані національні концесії; полякам будуть надані національні концесії — це необхідно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям немає потреби щось давати». Саме наприкінці жовтня 1904 р., коли був організований вибух, у Харкові перебував генерал від кавалерії Глазофф, який керував Міністерством народної освіти — головною русифікаторською інституцією Росії. Реакцією самостійників на весь комплекс указаних обставин був вибух у Харкові[349].

Чим пояснювали організатори акції замах саме на пам'ятник Пушкіну, а не на монумент якогось із царів? Відповідь знаходимо у двох джерелах: історії Української народної партії (Українська партія самостійників–соціалістів), написаній анонімним самостійником, і у листівці за підписом «Самостійна Україна — Оборона України», датованій 31 жовтня 1904 р. і розповсюдженій у Харкові та інших містах України. У першому джерелі зазначено, що серед символів самодержавства у Харкові нічого гідного уваги знайти не вдалося[350]. Листівка була написана Миколою Міхновським або під його безпосереднім керівництвом. Вона пронизана ідеями «Самостійної України»: деякі фрази з цієї брошури відтворені у листівці майже дослівно. Зокрема, О. Пушкін у листівці характеризується як «літератор московський,

що підло і брехливо змальовував у своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепу»[351]. Малася на увазі поема О. Пушкіна «Полтава», написана на замовлення Миколи I, де Мазепа представлений злодієм, про якого

Немногим, может быть, известно,
Что он не ведает святыни,
Что он не знает благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него.

Спеціальними інструкціями Міністерства освіти ці слова учні середніх шкіл Росії мусили вчити напам'ять. Автор листівки обурювався, що національний геній України Тарас Шевченко «не має і досі собі пам'ятника на рідній Україні, а уряд на податки, зібрані з українського населення, ставить монументи особам, ворожим, чи байдужим інтересам цього населення. Шевченко є наш великий поет, а Пушкін — ваш, то ж кому має швидше бути пам'ятник на Україні?» — звертається автор листівки до «московського суспільства й правительства»[352].

Справді, пам'ятника Тарасу Шевченку на той час у Харкові (як і в Україні взагалі) не було, хоча спроби увічнити пам'ять Кобзаря мали місце. У 1898 р. на замовлення родини Алчевських у саду по вулиці Мироносинській у Харкові був установлений пам'ятник Шевченку у вигляді погруддя, роботи скульптора В. Беклемішева. Однак за вимогою місцевої влади він був демонтований[353]. Ніяких протестів освіченого російського суспільства в Україні та за її межами цей факт не викликав, жоден не назвав його ініціаторів і виконавців варварами, вандалами. Міхновський робив спроби відновити справедливість і діяв цілком легальними методами. У 1900 р. на засіданні міської думи як її гласний він вніс пропозицію про спорудження в Харкові пам'ятника Шевченку. Проти цієї пропозиції виступив відомий підприємець фон Дітмар. Проросійською частиною думи ця пропозиція Міхновського була відхилена, а замість неї було демонстративне рішення про спорудження в місті пам'ятника М. Лєрмонтову. Проте «дальший хід подій», у тому числі замах на пам'ятник Пушкіну, поклав край спорудженню пам'ятників російським діячам в Харкові[354].

Для того щоб мати повніше уявлення про тодішній Харків, зазначимо, що не було тоді в ньому пам'ятників ні засновнику місцевого університету В.Н. Каразіну, ні родоначальнику української прози Г. Квітці–Основ'яненку, ні іншим місцевим

українським діячам. У контексті зазначеного вище стає зрозумілим оцінка українського історика 1920–х рр. В. Косташука щодо вибуху в Харкові: «Тільки ненормальні стосунки, що в них доводилося жити українському народові, спонукали до таких гострих виявів національної нетерпимості, як замах на пам'ятник Пушкіну»[355].

Прямих свідчень, що організація вибуху відбувалася під безпосереднім керівництвом Миколи Міхновського, не існує. Але в колах української інтелігенції та українського політикуму побутувало переконання, що це — справа Міхновського. «Його (Міхновського. — *Авт.)* ім'я зв'язане з замахом на пам'ятник Пушкіну», — писав О. Лотоцький[356]. Інший автор — В. Євтимович — писав прямо, що ««Оборона України», ведена твердою рукою Миколи Міхновського, рішила висадити в повітря пам'ятники московським царям по українських містах»[357]. Анонімний учасник замаху на пам'ятник згадував: «Вранці я пішов подивитися на місце вибуху, після того пішов по Сумській вгору.

Мене наздогнав адвокат М. Міхновський, який був схвильований, ми пішли разом. Коло воріт університетського саду, де тепер стоїть пам'ятник Каразінові, зустріли ми двох наших товаришів. Міхновський кинувся їх привселюдно цілувати. Це були студент технології Ол. Ш. та тоді вже юнкер чугуївської військової школи М. Ш.». Цей епізод відтворив у своєму нарисі про Міхновського Р. Борис[358]. За другим криптонімом (М.Ш.) стоїть Микита Шаповал, який на момент вибуху справді навчався в Чугуївському юнкерському училищі. У своїх мемуарах він писав: «Я був переконаний, що доки на Україні нема пам'ятника Шевченку — не сміє стояти інший пам'ятник»[359].

Цілком можливо, що Микола Міхновський і його однодумці усвідомлювали всі негативні наслідки вибуху. Адже для багатьох жителів України, особливо російськомовних, Пушкін був більше ніж поет. Це був символ російської культури і духовності. Але Міхновський все–таки пішов на організацію вибуху. Він виходив з того (це добре простежується з його текстів), що розширення російської культури в Україні не було наслідком природних процесів, що це — значною мірою результат насильства, переслідування, заборони українського друкованого слова і письменства, що творіння геніальних російських письменників уряд прагне використати як знаряддя духовного закріпачення українського народу. Міхновський вбачав прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму і поширенням в Україні російської культури. Цей зв'язок всіляко приховувався не лише офіційною Росією, а й російськими ліберадами і соціалістами,

хоча він був очевидним не лише для українців, але й для неупереджено настроєних представників інших національних культур в Україні. Зокрема, про це писав у 1911 р. відомий єврейський публіцист Володимир Жаботинський. У полеміці з Петром Струве, який «переможно констатував, що у Києві без російської мови не можна бути культурною людиною», він нагадав: «Всюди на периферії держави російської російська культура з'являється лише після того, як земський яриза (ярыжка) прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськами усіх її конкурентів»[360].

Саме цим і пояснюються дії М. Міхновського. На політику царизму щодо України, на офіційне насильство він і його прихильники відповідали демонстрацією сили. Ця демонстрація не була спрямована проти конкретних осіб, не загрожувала їхньому здоров'ю і життю, була розрахована, головним чином, на психологічний ефект.

Подібний характер мала і спроба самостійників висадити в повітря в 1909 р. пам'ятник перемоги Петра I біля Полтави. Цей вибух був приурочений до днів, коли офіційна Росія відзначала 200–літній ювілей перемоги над шведами. Ця спроба вдалася лише частково — пам'ятник був дуже пошкоджений, але не знищений. Не вдалося висадити і пам'ятники Романовим у Києві й Одесі. Особа, що готувала ці замахи, несподівано померла[361].

Схоже, що Міхновський свідомо йшов на організацію вибухів, сподіваючись, що після динамітного замаху та інших гучних демонстрацій самостійників сотні і тисячі українців замисляться над глибинними причинами свого трагічного становища і врешті–решт дійдуть до ідеї незалежності України.

Слід зазначити, що Микола Іванович не обмежував свою діяльність виключно українським середовищем. Коли напередодні революції 1905 р. в Україні пожвавився земський ліберальний рух, Микола Міхновський виявився в його середовищі. У 1904 р. харківське земство включилося у так звану «банкетну кампанію», яка стала проявом організованої опозиції царському уряду. Поліцейські чиновники інформували своє керівництво, що спочатку 6 листопада, а потім 5 грудня 1904 р. в будинку земської управи відбулися «антиурядові банкети», на яких лунали промови про об'єднання ліберального руху. Особливу активність у них виявила українська інтелігенція, серед якої виділялися Микола Міхновський і молодша Христина Алчевська. За наказом начальника харківського губернського жандармського управління за ними був встановлений суворий нагляд[362].

Окрім великої громадсько–політичної та організаторської діяльності, перші роки існування УНП були періодом найбільш

плідної теоретичної роботи М.І. Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно–визвольний рух українського народу шляхом до незалежності України. У 1902–1904 рр. були написані брошури, відозви і статті «Робітницьке свято Першого травня», «Робітницька справа у програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП». Вони поширювалися в Наддніпрянській Україні й були доступні тисячам читачів. Зміст цих видань було узагальнено у програмі партії, виданій у 1906 р. у Львові. Щоб збити з пантелику царську поліцію, на титульних сторінках указувалося інше місто — Чернівці. Вичерпний аналіз цих матеріалів можна дати лише у спеціальному дослідженні, адже програмові документи УНП становлять цілий етап в історії української політичної думки. Тому обмежимося коротким викладом їхнього змісту, акцентуючи увагу на основних моментах.

Аналізу робітничого питання присвячена брошура «Робітницька справа у програмі УНП» (Чернівці, 1902). Міхновський відкидає марксистський заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», виходячи з того, що «робітницький рух вступив в нову фазу свого розвою: він став із космополітичного національним». Марксистському гаслу «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Міхновський протиставляє своє: «Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно–політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного визнання своїх національних прав». Микола Міхновський закликав українських робітників до згуртування під національним прапором і попереджував їх, що становище робітництва України не поліпшиться після перемоги в Росії демократії. «Горе поневоленій нації, — кидає він, — що дочекається панування демократизованої нації…» Єдиним виходом для українців Міхновський вважає досягнення «великого національного ідеалу: єдиної нероздільної вільної самостійної демократичної України освічених робочих мас… у яку увійдуть усі частини українського народу»[363].

У цій і наступних роботах для обґрунтування прав українців Микола Міхновський широко використовує метод історичного порівняння. Це нове у порівнянні із «Самостійною Україною», де він у своїй аргументації спирався на засади права та історичну традицію. Так для характеристики становища українських і російських робітників в Україні Міхновський використовує відповідні моделі взаємин німецьких і польських пролетарів у німецькій Познані, чеських і австрійських робітників в

австрійській Чехії, ірландських і англійських робітників в британській Ірландії. Він відкидає міф про класову солідарність як основу взаємин робітників різних національностей у залежних країнах. «Як вам здається, — запитує Міхновський, — чи дуже хочеться робітникам ірландським і англійським єднатися і що відповіли б ірландці, коли б хто порадив їм єднатися з англічанами? Ірландець ненавидить свого споконвічного ворога пишливого англо–сакса і своїм ідеалом має — одірватися від нього зовсім, вигнати чужинців з рідного краю і, здобувши політичну незалежність, зажити власним життям».

Як не дивно, але в оцінці становища ірландських і англійських робітників в Ірландії Микола Міхновський виявився однодумцем самого Карла Маркса. Так, аналізуючи колоніальну політику Англії в Ірландії, Карл Маркс писав, що пересічний англійський робітник «ненавидить ірландського як конкурента, який знижує його рівень життя. Він має релігійні, соціальні і національні упередження проти ірландського робітника. Ірландець з лихвою виплачує йому тією ж самою монетою. Він вбачає в англійському робітникові одночасно співучасника і сліпе знаряддя панування в Ірландії». Тому, робить висновок К. Маркс, «єдиний спосіб прискорити соціальну революцію в Англії — зробити Ірландію незалежною»[364].

Подібних тверджень щодо України («соціальна революція і визволення Росії неможливі без незалежної України»; «російський робітник в Україні — співучасник і сліпе знаряддя російського панування в Україні»; «російський робітник в Україні виступає як конкурент українського робітника, знижуючи його життєвий рівень» тощо) ніколи не робив ні Ленін, ні його соратники в Росії та Україні, хоча наведена Марксом модель взаємин між англійськими й ірландськими робітниками цілком справедлива і для України. Відчуваючи непотрібність і зайвість у себе вдома, місцеве робітництво не могло ставитися до прийшлих робітників, які мали в Україні значно вищий життєвий рівень, ніж місцеві робітники, як до своїх братів. Чекати від них цього — значить перебувати за межами здорового глузду.

До речі, В.І. Ленін також вважав цілком коректним порівнювати становище України у складі Російської імперії зі становищем Ірландії у складі Британської імперії. В одному зі своїх виступів 1914 р. він говорив: «Вона (Україна. — *Авт.)* стала для Росії тим, чим була Ірландія для Англії: об'єктом експлуатації, який нічого не одержує натомість»[365]. Правда, сказавши «А», Ленін не сказав «Б» — не провів паралель між становищем англійських робітників в Ірландії та становищем робітників–росіян в Україні. Але таку аналогію неважко

прослідити й самостійно, спираючись на його промову. Може саме тому цей виступ Леніна так і не був надрукований у жодному із зібрань його творів. Уперше його обнародував канадський комуніст Петро Кравчук.

У брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП», опублікованій у 1904 р. (А. Жук вважає, що вона написана у співавторстві з одним із лідерів УНП В. Макаренком[366]), йдеться про роль інтелектуальної еліти у визвольному русі, значення національної свідомості у долі українського народу. Міхновський вже вкотре затаврував хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину його молоді в обійми загальноросійських політичних організацій. Він знову попереджує, що перемога російської демократії не вирішить «українського питання». «Московські освічені верстви, — зазначає Міхновський, — добре бачать і знають, що в конституційній державі можна заборонити і національну пресу, і національну мову поневоленої нації в школі, суді й адміністрації, і пануватимуть над нею економічно і політично. Російський парламент, в якому москалі завдяки своїй політичній і економічній силі матимуть разючу більшість представників, буде так без контролю і церемоній виробляти і прикладати до України й українців методи визиску і тримання в покорі, як і абсолютне сучасне правительство»[367].

Слід зазначити, що Міхновський був не одинокий у своєму прогнозі щодо згубного впливу на Україну можливої перемоги російської демократії без вирішення «українського питання». У передмові до «Пропащого часу» Михайла Драгоманова, перевиданого 1909 р., М. Павлик писав: «…Що ж то буде при заведенні в Росії конституційного ладу, з центрами: в Петербурзі, Москві (та, мабуть, в Варшаві), коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками міліонів, так кажучи, зофіціалізованих, московсько–російських (а почасти й польських) орд, — усіх партій, від чорносотенної аж до соціально–демократичної, — міліонів, зіяючих централізмом та ворожнечею до неофіціальних націй, особливо ж нашої, української!.. Та вони просто розтопчуть Україну!..

Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час…»[368]

Єдиним виходом для України Міхновський знову–таки називає виборонення нею незалежності.

У цій брошурі Міхновський посилається на приклад маленької Бельгії, яка була убогою країною під іноземним пануванням, а після досягнення незалежності розбагатіла. І

навпаки, народи багатих країн, які потрапляли під чужий контроль, швидко перетворювалися в нужденні придатки метрополій.

Міхновський прагне виявити ті історичні підойми, які в змозі перетворити залежні країни у самостійні держави. Розглядаючи співвідношення соціального і національного факторів, він прагне довести, що націоналізм — не менш динамічна і життєдайна сила, ніж соціальні рухи. Для підтвердження своєї думки Міхновський знову–таки звертається до європейського досвіду, зокрема до історії боротьби за своє національне визволення Пруссії, Іспанії, Португалії, Норвегії, Угорщини, Греції, Чехії, Хорватії, Ірландії, Сербії, Італії та інших країн. На підставі історичних узагальнень він робить висновок: «Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися в XIX віку. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу покірно несли свої рабські обов'язки супроти чужинців–переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу».

Головною причиною нещастя української нації Міхновський вважає брак націоналізму серед широкого її загалу. Наша нація не має національної свідомості, зазначає Міхновський, як її має польська, чеська, хорватська та інші нації, «не має самої могутньої зброї для захисту своїх інтересів, і через те вона перебуває в найтяжчому рабстві, яке тільки можна собі уявити…» Що ж стосується української інтелігенції, яка є «плоть від плоті українського народу», то вона проявляє і всі його риси: національний індиферентизм, схильність прилучатися до тієї чи іншої політичної течії російського суспільства або плекати консервативне українофільство «для задоволення власної особи». Вплив російської культури і російського суспільства призвів до того, що «українці повторяли за своїми лукавими вчителями–москалями, що націоналізм — узагалі дурниця, що сепаратизм — теж нерозумна річ, бо ідеал усіх народів лежить у з'єднанні». Міхновський ще і ще раз звертає увагу української інтелігенції на величезний творчий потенціал націоналізму, який «визволив десятки поневолених і впосліджених народів… створив великі національні культури й літератури: німецьку, норвезьку, фламандську, угорську, грецьку, італійську, чеську, сербську, болгарську…» Він висловлює переконання, що українська нація йтиме «тим самим шляхом як і поневолені народи Заходу, перейде його й повалить усе те, що стоятиме перепоною на тій

дорозі».

Але чи не найбільшого розголосу на початку XX ст. здобув інший твір Миколи Міхновського — «Десять заповідей УНП». Це своєрідний маніфест, катехізис самостійників, покликаний, між іншим, виховувати в українців національну свідомість, ліквідувати зазначений вище «брак націоналізму». «Десять заповідей» були написані в 1903 р. і невдовзі стали широко відомими в Україні та за її межами. В архівах «Десять заповідей» збереглися у вигляді прокламацій, а у 1904 р. вони опубліковані в брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП». Відтворимо цей документ повністю:

> «1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.
>
> 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри, жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас.
>
> 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів–зайдів.
>
> 4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців–гнобителів.
>
> 5. Шануй діячів свого краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів–відступників і добре буде цілому твоєму народу і тобі.
>
> 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.
>
> 7. Не зробися ренегатом–відступником. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.
>
> 9. Допомагай своєму землякові поперед усіх: держись купи.
>
> 10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш їм сили і відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Листки з текстом цього катехізису (інколи він зустрічається під назвою «Десять заповідей українця») у вигляді гектографічної прокламації розповсюджувалися в багатьох містах і селах України. Ні для кого не було таємницею і її авторство. Зокрема, харківські жандарми у 1902 р. констатували, що «листівка виготовлялася і поширювалася присяжним повіреним М.І. Міхновським, відомим своїми українофільськими поглядами»[369].

«Десять заповідей УНП» — один із найгостріших документів українського самостійницького руху, створених Миколою Міхновським. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку опонентів і політичних противників УНП. Справді, ряд положень цього катехізису з точки зору сьогоднішніх реалій сприймаються як шовіністичні. Зокрема, друга і третя заповіді: «…Москалі, поляки, мадяри, жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас» і «Україна для українців». Наголошувати на пріоритеті інтересів якоїсь нації, протиставляючи її іншим, у сучасному суспільстві вважається неприйнятним. Саме ці пункти катехізису Міхновського вплинули на пізнішу оцінку всієї його діяльності, бо всі інші його публікації розглядалися з огляду на те, що він був автором цих заповідей. Але, перш ніж давати їм остаточну оцінку, слід зважити на ті обставини, у яких вони прозвучали, і людей, які їх виголосили. Цього вимагає конкретно–історичний підхід.

Автор «Заповідей» відбивав психологію людей, що представляли народ, несправедливо позбавлений політичних прав, економіка і природні багатства якого були поставлені на службу чужим інтересам, культура утискалася, а саме його існування опинилося під великим знаком питання. Цей народ мав багату і давню державну історію, але втратив навіть свою самоназву. Він перебував у стані важкої та тривалої боротьби за своє самозбереження. Тому протистояння іноземцям, з політикою яких були пов'язані нещастя цього народу, вважалося його радикальними представниками — самостійниками — цілком законним. Тим більше, що мова не йшла про боротьбу з росіянами, євреями, угорцями, поляками як представниками іншого народу, в остаточному висновку, навіть не про національну боротьбу. Йшлося про ліквідацію історичної аномалії, у результаті якої до рук представників вказаних народів потрапив контроль над усіма найважливішими сферами життя, а корінне українське населення було відтіснене на нижчі щаблі соціальної піраміди… «Ми боремося проти чужоземців не тому, що вони чужоземці, а тому, що вони експлуататори», — пояснював свою позицію, сформульовану у другій заповіді, М. Міхновський[370]. У сучасному цивілізованому світі таку форму націоналізму не засуджують: до неї прийнято ставитися з порозумінням.

Третя заповідь — «Україна для українців» — у катехізисі також не випадкова. Вперше Міхновський сформулював її у «Самостійній Україні»: «Україна для вкраїнців, і доки хоч один ворог–чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружія»[371]. Це гасло також охоче і часто згадують,

звинувачуючи Міхновського в схильності до національної винятковості, українського шовінізму. Насправді, в умовах тодішньої України, у якій корінне населення було позбавлене тих прав, які мали представники інших народів, цей заклик не мав жодного шовіністичного підтексту чи відтінку. Подібні гасла на ранніх етапах визвольного руху висували представники багатьох народів. Як зазначив А. Свідзинський, заперечити подібне гасло, не виходячи за межі здорового глузду, неможливо. Адже у разі заперечення цієї тези ми одержимо абсурдний результат: «Україна не для українців», що суперечить природному праву нації на національне самовизначення й утворення власної держави. Відчуваючи слабкість своєї позиції, критики цього гасла приписують йому зміст іншого: «Україна лише для українців»[372]. Але такого гасла ні Міхновський, ні його товариші по Українській народній партії ніколи не проголошували. Таким чином, «Десять заповідей УНП» не спрямовувалися проти російського, польського чи єврейського народів. Вони спрямовані проти російської, іншої інонаціональної чи зрусифікованої еліти в Україні, урядовців, підприємців, торгівців і землевласників, які експлуатували український народ, прагнули позбавити його національних коренів і відтіснити від політики, економіки, культури.

Однак при уважнішому і прискіпливішому аналізі можна виявити, що цей катехізис самостійників все–таки не нейтральний стосовно так званих «простих» людей. Але не тому, що вони — не українці, а лише тому і лише тією мірою, якою вони є сліпим (чи цілком свідомим) знаряддям денаціоналізації, зросійщення України. А те, що вони часто виступали у цій ролі, що так звані «широкі маси» російського населення були заражені великодержавним шовінізмом, — це загальновідомий факт.

Окремо Міхновський відповідає на звинувачення в юдофобії, які посипалися на нього після публікації «Самостійної України». У «Справі української інтелігенції в програмі УНП» він пояснює свою позицію тим, що у кожній державі євреї стоять на боці сильної, пануючої нації та використовують вкупі з останньою ресурси поневоленої нації в своїх інтересах, стати ж «в обороні слабшого, знедоленого, в обороні нації поневоленої для жидів — це значить стати проти своїх інтересів на свою конечну гибіль: а хто не хоче жити?»[373] Як бачимо, Міхновський демонструє готовність зрозуміти становище євреїв в Україні. Але він вимагає зрозуміти і становище та позицію українців: «Ми не виступаємо проти жидів, як проти москалів, поляків і всіх, хто визискує й поневолює наш народ. Ставимо жидів урівні з іншими нашими гнобителями, і, значить, ніхто не може нам закинути антисемітизму… Жиди на Вкраїні не тільки експлуататори, але

ще й… москалізатори… Найсердечніше привітаєм жидів, коли вони покажуть, що суть прихильниками нашого народу, а не ворогами йому…»[374]

Ці слова можуть здатися занадто різкими, навіть образливими. Але звернемося до оцінки становища і ролі євреїв у суспільному житті України, надану сучасником Миколи Міхновського Володимиром Жаботинським. Його важко запідозрити в антисемітизмі. Він щиро прагнув для євреїв кращої долі і, шукаючи шляхи їхнього визволення, відкидав найпростіший, але досить поширений серед євреїв (як, до речі, і представників інших меншин), — асиміляторство. У статті «На хибному шляху» (1912 р.) він наводить приклади, коли євреї Чехії та Галичини ототожнювали себе з домінуючими там німцями, їхньою культурою і разом з ними виступали проти чехів і поляків, а з часом, коли це домінування почало доходити краю, перетворювалися відповідно на … «чехів» і «німців», при тому досить нетерпимих до інших національних груп (відповідно у Чехії — до німців, а у Галичині — до українців). Жаботинський критикує асиміляторські настрої в єврейському середовищі Росії, закликає євреїв відмовитися від ролі «носіїв русифікації на окраїнах» і повернутися до своїх власних національних коренів[375]. Жаботинський відверто і з тривогою визнавав, що «ми самі тут на Півдні так старанно і наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса стільки клопоталася тут про російський театр і поширення російської книги», що цілковито спустили з уваги, що «поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне село»[376]. В іншій статті «Відсіч», опублікованій у 1913 р., Жаботинський пише: «Я радив і раджу єврейству Півдня дуже й дуже зважити на те, що українці–піонери вбачають в обрусілих євреях головних русифікаторів міської України. Але чому треба з цим рахуватися? Аж ніяк не тому, що обрусілий єврей у Полтаві не має морального права розмовляти, читати й слухати драму по–російськи. А тому і лише тому, що керівні партії національного українства визнають право євреїв на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожен проблиск націоналізації єврейства. Ця позиція цілковито коректна. Ці люди — принаймні тепер — розглядають нас, як рівноцінний народ — на ґрунті добросусідського співжиття. А коли йдеться про добросусідські взаємини, тоді слід, і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіди є неприємною або незручною навіть така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право»[377].

Якщо відкинути емоції, то неважко помітити, що у текстах

Міхновського і Жаботинського є більше спільного, ніж контраверсійного. Микола Міхновський пише про життєві реалії, з якими погоджується і Володимир Жаботинський. Звинувачення Міхновського у шовінізмі й антисемітизмі надумані і йдуть, переважно, від тих, хто майбутнє українців і євреїв бачив у їхній денаціоналізації, зросійщенні. Ті ж, хто це майбутнє пов'язував з їхньою національною емансипацією і не сприймав зросійщення, стояв на позиції, співзвучній з поглядами Миколи Міхновського. На початку ХХ ст. було невідомо, яка тенденція, врешті–решт, візьме верх. І було б наївно вважати, що це істотно залежало від текстів чи публічних виступів Міхновського і Жаботинського.

У конкретних умовах підросійської України є достатньо підстав твердити, що націоналізм Міхновського — це переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це — антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денаціоналізацію українців.

Повторюємо, нічого незвичайного в позиції М. Міхновського не було. Серед його сучасників були досить авторитетні, і що характерно, дуже далекі від політики вчені, які мислили подібними категоріями і чітко розрізняли націоналізм великодержавний і націоналізм пригніченої нації. Відомий мовознавець О. Потебня в одній зі своїх робіт, написаних ще у 1880 р., зазначав: «Есть два рода националистов: стоящие на точке поглощающих (А) и на точке поглощаемых (Б). Нравственности, правды больше на стороне последних; о первых большей частью можно сказать: "Може ти, москалю, и добрий чоловик, та шенелия (resp. теорія) твоя злодий"»[378].

Проте як активна антитеза великодержавному шовінізму націоналізм Міхновського міг виходити за оборонні межі і набирав, за твердим переконанням його критиків і політичних противників, агресивних рис і навіть нетерпимості. За це Міхновський піддавався нещадній критиці. Але при цьому його опоненти і противники не давали прийнятної відповіді на дуже прості і ясні запитання, поставлені ним у «Самостійній Україні»: «…Яким правом російське царське правительство поводиться з нами на власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство

російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, літературу і т. д. І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?»[379] Відповідь на всі ці запитання може бути лише одна: в Україні діє право сильного, право великодержця, який послідовно і цілеспрямовано асимілює український народ, прагне знищити його мову і культуру. Але прийнятною для українців таку відповідь Микола Міхновський вважати не міг, і тому запропонував свою — «Десять заповідей УНП». Сьогодні її можна оцінювати як недостатньо неадекватну, хтось може висловити думку, що Міхновський перейшов «оборонну межу». Але в конкретно–історичних умовах України кінця XIX — початку XX століття вона мала під собою реальні підстави.

Взагалі поняття «оборонні межі» у національно–визвольній боротьбі, де часто діє не холодний розрахунок, а бурхливі пристрасті, надзвичайно розмите і мінливе. Напередодні нового 1901 р. Іван Франко вклав в уста одного зі своїх героїв слова: «Для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в розрахунок і порцію національної виключності, коли хочете, шовінізму. Не бійтесь, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю… Усе це — плоди органічного росту нових суспільств… признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції… се признаки ще одної, основної емансипації, може, найбільш характерної для XIX в.»[380]. Ці слова навів у своїй статті, присвяченій еволюції української політичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст., Ярослав Грицак. Ми поділяємо судження Я. Грицака, що не можна однозначно стверджувати, що наведена думка відбиває позицію самого Франка, але з певністю можна констатувати: він із розумінням ставиться до такої позиції. А це, у свою чергу, свідчить про певну еволюцію його світоглядних основ[381].

Було б наївно думати, що на подібних позиціях стояв лише герой І. Франка. Подібна еволюція світогляду охопила певний спектр українського політикуму, хоча на зламі XIX–XX ст. вона переживала початкову фазу, мала складний і суперечливий характер. В основі соціально–політичної доктрини більшості учасників національного руху залишався соціалізм і федералізм. Це середовище у науковій літературі характеризується як народницьке. Для нього пріоритетними були соціально–економічні питання, а проблеми створення власної держави розглядалися у контексті цих питань. Держава сприймалася,

головним чином, як апарат насильства, і навіть незалежні держави не завжди перейняті забезпеченням для своїх громадян нормальних умов життя. Цим визначалося насторожене ставлення народників до ідей і людей, які акцентували увагу переважно на відновленні незалежності України.

Було загальне тло, яке сприяло поширенню таких поглядів. Українські народники XIX ст. і політичні партії, що сформувалися на їхніх ідеологічних засадах на початку XX ст., відмовилися від гасла самостійності України ще й тому, що не бачили реальних сил, які б могли реалізувати це гасло на практиці. Навіть Михайло Драгоманов в останні роки свого життя висловлював думку, що перейшов би на позиції самостійництва, коли б йому вказали на ту силу, яка здатна реалізувати цю ідею. В умовах, коли бюрократична закостенілість Російської імперії сприймалася як її стабільність, а в міжнародних відносинах не відбувалося нічого такого, що б явно вказувало на наближення краху європейських імперій, такі сили справді важко було виявити. Як це не звучить парадоксально, гасло самостійності, сформульоване у «Самостійній Україні» Миколою Міхновським, підтримувалося доти, поки тодішні молоді лідери партії не досягли рівня теоретичної зрілості. Сам процес «визрівання» для них був процесом засвоєння основ тодішнього марксівського соціалізму, який ґрунтувався на засадах філософського позитивізму. Ніякої іншої теорії, яка б могла бути сприйнята як дороговказ до визволення, тодішня політична думка не могла їм запропонувати. Але, опинившись у тенетах марксистських теоретичних конструкцій, вони раптом виявили, що незалежність України була «за межами можливого». Як політики, що ставили цілі, які вважалися реальними, вони були по–своєму праві. Довести можливість самостійності України, спираючись на раціональні підстави, вони не могли.

Цьому можна заперечити, адже соціаліст Юліан Бачинський в «Україна irredenta» сформулював ідею незалежності України на суто марксистській підставі — як логічний результат економічної еволюції капіталізму, «розвитку продуктивних сил». Однак у Галичині, з її особливими міжнаціональними відносинами і дещо відмінними від Наддніпрянщини політичними традиціями аргументація Бачинського, можливо, мала ширший контекст. Але й тут невдачі «молодих» радикалів у їхніх спробах привернути на свій бік селянство при допомозі соціалістичних гасел змусили їх переглянути свої погляди і відмовитися від посилання на економічні чинники як головні рушії досягнення незалежності України[382]. Виявилося, що економічні аргументи для обґрунтування ідеї незалежності не підходять. Принагідно

згадати один парадокс Ярослава Грицака: «Якщо виходити з ідеї раціонального економічного інтересу, то українським селянам краще ставати «хрунями», ополячуватися, бо тоді вони одержували кращу зарплату, могли легше купити землю і т. д.»[383]. Йшлося про галицьких селян. При всіх застереженнях, подібне можна сказати і про наддніпрянських селян. З мотивів економічної доцільності українцям краще було зросійщуватися, перетворюватися у «справжніх» росіян і будувати разом із ними демократичну Росію, ніж вести важку боротьбу за незалежність української держави, яка ще невідомо чим могла закінчитися.

Як відомо, подібну логіку Іван. Франко назвав «здоровим холопським глуздом». Для прориву «за межі можливого», для обґрунтування ідеї самостійності аргументи тодішньої політичної науки, що ґрунтувалася на філософському позитивізмі, не були придатними. Для цього були необхідні певні ірраціональні мотиви, як писав Франко, «сила волі і духа». Саме з таких позицій підходив до обґрунтування ідеї самостійності Микола Міхновський. Дмитро Донцов у статті «Р.У.П.» зауважив, що для здійснення гасла самостійності Міхновський закликав до «моменту наскрізь ідеалістичного». Ідею самостійності, продовжував він, Міхновський базував, звертаючись не до «законів суспільної еволюції», а до великих історичних традицій нації, до прав кожної, свідомої своєї сили національної спільноти жити власним, ні від кого незалежним суспільним життям»[384]. Це не суперечить істині. У «Самостійній Україні» Міхновський відкрито говорить, що **«…навпаки логіці подій** (виділено нами. — *Авт.)* ми написали на своєму прапорі «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ»[385].

Донцов невипадково звернув увагу на ірраціональні моменти у світогляді Міхновського — це зв'язувало їх обох. Зрештою, у контексті цієї нової світоглядної традиції можна розглядати й еволюцію поглядів Івана Франка, його перехід на самостійницькі позиції. Заслуговує на увагу думка Я. Грицака про те, що «писання Івана Франка кінця XIX — початку XX ст., що представляють собою класичний вираз доктрини українського націонал–демократизму, до певної міри послужили ідейною предтечею українського інтегрального націоналізму»[386].

Незбагненні шляхи історії не вписувалися у жодну схему, складену на раціональних підставах тодішньої науки.

Роки російської революції (1905–1907)

Першу російську революцію Микола Міхновський зустрів у Харкові. Напередодні 1905 р. Міхновський був одним із найвизначніших діячів українського руху, лідером Української народної партії — єдиної на той час на Наддніпрянщині політичної партії, що висувала гасло державної незалежності України.

Революція 1905–1907 рр. стала новим етапом українського визвольного руху. Вона відкрила ширші можливості для громадсько–політичної роботи, внесла суттєві зміни до програмних положень і практичної діяльності українських політичних партій та громадських об'єднань. Інтелектуальною базою українського руху залишалися суспільно–політичні концепції, сформовані в Україні у XIX — на початку XX ст. Більшість учасників цього руху стояла на позиціях парламентського конституціоналізму західного зразка, побудови федеративної держави, яка б дала певний обсяг політичних прав Україні без повного розриву з Росією. Така платформа характеризувала ліберальну за своїм характером Українську демократичну й Українську радикальну партії. Що ж стосується соціалістичної за програмними цілями Революційної української партії (РУП), то вона на перше місце ставила соціальне визволення народу і дискутувала щодо місця національного питання у визвольній боротьбі. Щодо представників Української народної партії, то вони продовжували обстоювати як ідеал державну самостійність України й закликали до політичної боротьби за відновлення втраченої державності.

Таким було загальне політичне тло, на якому розгорталася у роки революції 1905–1907 рр. діяльність Миколи Міхновського. Для такого ініціативного політика, як Міхновський, це був багатообіцяючий для самореалізації час. Але для політичного діяча важливо не лише опинитися у сприятливих часових координатах, не менш важливо бути у тому місці, де відбуваються вирішальні події. Коли наприкінці 1890–х рр. Міхновський переїхав до Харкова, столиця Слобожанщини була чи не найважливішим центром українського визвольного руху. Тут виникла перша в Україні політична партія — РУП, саме тут були сформовані головні принципи українського самостійництва, а його прибічники об'єдналися в Українську народну партію. У роки революції 1905–1907 рр. Харків, без сумніву, втратив цю

роль і залишився одним із декількох фактично рівноцінних центрів революційного й національно–визвольного руху України — поряд із Києвом, Полтавою, Одесою.

Що ж стосується українського самостійництва, то Харків свою роль головного центру цього напрямку визвольного руху не втратив. Мабуть, саме тому Міхновський і залишився в Харкові. Тут була його партія — УНП, з якою він був тісно пов'язаний. Щодо Міхновського, то до нього можна застосувати, змінюючи ім'я і назву партії, слова відомого класика радянської літератури стосовно Леніна: «Ми говоримо Українська народна партія, маємо на увазі Міхновського; ми говоримо Міхновський — маємо на увазі УНП».

До Харкова Міхновського прив'язували й обставини його трудової діяльності. Тут він завоював досить стійку репутацію високо–професійного адвоката, і основна його потенційна клієнтура була на Слобожанщині. Але бурхливі події революційного часу розширили географію професійної діяльності Миколи Івановича. Частіше, ніж до цього, він відвідував Полтавщину, бував у Києві, на Півдні, у Донбасі та інших регіонах України і навіть за її межами. Так, взимку 1906 р. адвокат М. Міхновський виступив на процесі Юрія Мазуренка, одного з організаторів масового селянського руху на Донщині і Східній Катеринославщині. Процес відбувся в Новочеркаську[387]. Про нього писалося у газеті «Запоріжжє» (Катеринослав) від 26 лютого 1906 р. Автор замітки підписався як «Свідок». А. Жук вважає, що ця стаття належить перу М. Міхновського[388].

У роки революції Міхновський продовжував перебувати під пильним наглядом поліції. Немає сумніву, він був би заарештований, коли б для цього були достатні докази. Але цього не трапилося, що дає підстави стверджувати, що Микола Міхновський у роки революції залишався вправним конспіратором. Наприклад, 8 січня 1907 р. у його помешканні поліція провела обшук. Але нічого, крім двох брошур «Чого нам треба домагатися», не виявила. Для арешту цих матеріалів було замало. Цікаво також, що поліція кваліфікувала Міхновського як члена УСДРП, що є абсурдом[389].

Наскільки ефективною була діяльність Міхновського у 1905–1907 рр.?

У літературі висловлювалася точка зору, що у роки першої російської революції «інтелігенція, об'єднана в УНП, опинилась в політичній ізоляції. Всі інші партії робили якісь конкретні, живі справи, — зазначає Г. Касьянов, — а націоналісти з їхніми крайнощами не мали реальної сфери застосування своїх сил. Вся діяльність партії звелася до серії спроб організації друкованих

органів»[390]. Ця оцінка стосується і Міхновського, який стояв практично за кожною пропагандистською й організаційно–політичною акцією своєї партії.

Але чи узгоджується ця точка зору з конкретно–історичними фактами?

Можна погодитися з тим, що УНП у ці роки не стала масовою партією і не створила розгалуженої організації, яка б справляла помітний вплив на хід подій в Україні. Деякі автори цю обставину пов'язують з тим, що агітація за відокремлення України від Росії та інші «крайнощі» націоналістів у роки першої російської революції не знаходили широкого відгуку в українському суспільстві. Але справа не лише у цьому. Зрештою, масової опори у роки російської революції, особливо на її початку, у 1905 р., не завоювала жодна з українських національних партій, незважаючи на те, що всі вони (крім УНП) стояли на досить поміркованих позиціях автономії України і були дуже далекими від «крайнощів» самостійників. Лише соціал–демократична «Спілка» на короткий час у 1906 р. перетворилася у досить численну і впливову партію. Але, як свідчать факти, на 1906 р. вона майже втратила свій український характер і перетворилася у філію російської соціал–демократії. Це наштовхує на думку, що справа не в масштабах національних претензій партій, а у стані національного руху в цілому. І не слід покладати відповідальність за це на Міхновського. Як правило, оцінка його діяльності в роки революції 1905–1907 рр. як малопродуктивної і деструктивної викликана незнанням конкретних фактів біографії Міхновського або оперування міфами. Лише достовірні документальні свідчення можуть дати відповідь на запитання: чи справді діяльність Міхновського в роки революції була позначена невиваженістю, крайнощами, екстремізмом і не відповідала конкретній історичній ситуації.

Мемуаристи і дослідники з націоналістичного табору стверджують, що домінантою для нього були національні інтереси України, яким він підпорядковував вузькопартійні, групові. На підтримку цієї думки вони наводять конкретні факти. Зокрема, Міхновського вважають одним з ініціаторів зближення самостійників із представниками ліберального українського табору, переконаними автономістами, противниками самостійницької ідеї. Стверджується, що заради єдності національних сил він був готовий відсунути ідею самостійності за межі діалогу з автономістами, погодитися на гасло автономії України, яку вважав кроком до незалежності.

Справді, наприкінці червня 1905 р. у Полтаві відбувся з'їзд українських партій, на якому була зроблена спроба поєднати

зусилля українського ліберально–демократичного табору, представленого Українською демократичною та Українською радикальною партіями, із самостійниками, членами Української народної партії. Предметом нарад на з'їзді стала справа автономії України в межах російської держави, на що погодилися всі присутні. На другий день роботи з'їзду, 30 червня, було ухвалено такі постанови:

«1. Українці визначають, що мир в державі привернути може співучасть цілого суспільства в законодавстві, і тому прилучаються до теперішньої боротьби за Конституцію в Росії на основі рівного і загального права голосування;

2. Українці ставлять за свій ідеал в межах Російської держави політичну автономію України в сьому змислі, що домагаються свого українського сейму з осідком в Києві;

3. До центрального парламенту належали тільки "справи війни і мира, торгових і всяких інших трактатів, війська, спільних фінансів і мит"»[391].

Відмовляючись від вимоги незалежності, писав Г. Касьянов, націоналісти пішли на «нечуваний компроміс»[392]. Це не зовсім так. Насправді М. Міхновський із самого початку своєї діяльності не виключав автономії як кроку до здобуття незалежності. Більше того, він навіть вважав, що без автономії не обійтися. Ще у брошурі «Самостійна Україна» (1900 р.) він назвав своїх прибічників «партією практичної діяльності», яка собі за найближчу мету ставить «повернення прав, визначених Переяславською конституцією»[393]. Просто дивно, що цього не помічають критики Міхновського[394]. Українська народна партія вибирала достатньо раціональну в умовах революції тактику, спрямовану на створення загальнонаціонального фронту. Така тактика знайшла відгук у колах українських лібералів. Це підтверджують пропагандистські матеріали і програмні документи самостійників, а також їхня конкретна діяльність.

У 1905 р. Микола Міхновський за допомогою Миколи Шемета організував видання журналу «Самостійна Україна», перший і єдиний номер якого на 12 сторінках вийшов у Західній Україні у вересні 1905 р. і нелегально поширювався на Наддніпрянщині. Текст журналу, за свідченням Сергія Шемета, на три чверті був написаний Міхновським[395]. Серед матеріалів загального характеру та інформацій з приводу партійного і громадського життя в Україні тут знайшли відбиток питання тактики самостійників у революції.

На першій сторінці часопису була надрукована передовиця «До українського народу», у якій УНП пояснювала своє ставлення до революції та накреслювала перспективи цієї боротьби для

українського народу.

Привертає увагу, перш за все, заява авторів про їхнє прагнення говорити не від імені якоїсь партії чи соціальної групи суспільства: «Ми виступаємо на боротьбу не за інтереси якоїсь класи чи верстви суспільства, бо не віримо, щоб та чи інша частина суспільства мала більші права, ніж інша». Такий підхід різко контрастував з позицією українських соціал–демократів, які відкрито демонстрували свої класові орієнтири, оголосивши себе партією українського пролетаріату.

У передовиці достатньо чітко сформульована тактика самостійників і форми їхньої боротьби в революції: «Ми йдемо до повстання, до оружного повстання за визволення українського народу з–під економічного та національного рабства… — говориться в ній, — Ми виходимо на боротьбу за інтереси всього народу українського… Повстання се єдина наша оборона і … ми тільки боронимось, а не нападаємо… бо ми підтоптані й поневолені, бо нашому життю, цілій будутчині нашого народу загрожує смерть… тоді, коли чужинці, пани наші аж тонуть у розкошах та в золоті». У нас «віднято право на працю, право на освіту на мові нашій, право на розвит культурний». Причини зневоленого становлення українців вони бачили в експлуатації чужинців, яким належали «всі добра на Україні». «Ціла купа народів: москалі, ляхи, німці, мадяри, — відзначала «Самостійна Україна», — сидять на нашому народові як паразити, їдять хліб, зароблений крівавим його потом, розкошують у країні, де тубольців повернуто в рабів — цілий нарід рабів — і не хочуть признати за українцями їхніх прав, крім права вмерти…

Так готуйтесь же до повстання!» — з таким закликом зверталися автори статті до своїх читачів. Разом із тим, це був заклик УНП до українського народу.

Над питанням про повстання самостійники думали всерйоз ще 1900 р., з часу виходу брошури «Самостійної України». Але ніде не говорилося, що повстання буде проведене негайно. Передбачався значний термін його підготовки і сприятлива внутрішня ситуація: «Коли ми говоримо про повстання, то передбачаємо довгий час для приготування до нього». Йшлося також про «часткові дрібні повстання», які, на думку самостійників, «неминучі і безпосередньо потрібні». Кожне дрібне повстання «мусить свідомо і виразно оголосити ідеал "Самостійної України"». Розуміючи, що в умовах революції недостатньо обмежуватись лише наголошенням на національному питанні, УНП мала чітко визначити соціальні моменти в цій боротьбі. «Повстання уявляється нам, як довгий ряд бійок та баталій з одного боку з пануючими народами, а з другого — з

усякими капіталістами… — зазначалося у передовій часопису, — ми уважаємо корисним страйк–змову, чи той страйк має на оці примушувати пана платити більшу ціну за робітний день, чи зменшити орендну платню, чи й зовсім віддати селянам землю…»[396]

Слід мати на увазі, що із закликом до повстання в 1905 р. виступали не лише українські самостійники. До насильницької ліквідації самодержавства тоді виступали всі національні і загальноросійські соціалістичні партії, особливо анархісти. До появи маніфесту 17 жовтня до насильницької ліквідації самодержавства схилялися навіть деякі представники ліберального табору. Відмінність полягає в тому, що самостійники мету повстання не зводили до ліквідації царизму і завоювання демократії. Для Міхновського знищення царизму мало означати національне самовизначення українського народу у формі автономії чи самостійності. Російські соціалісти і ліберали, у кращому разі, обіцяли обговорити національне питання в майбутньому, коли будуть вирішені питання демократизації Російської держави.

Найважливішим документом, опублікованим у «Самостійній Україні», був проект конституції України — «Основного Закону Самостійної України — Спілки народу українського», складений групою членів УНП. Усі автори зазначають, що він був складений Миколою Міхновським або при безпосередній участі і під його керівництвом. Андрій Жук, сучасник Міхновського, висловив думку, що проект зародився у так званій «лубенській групі»: «тою групою були […] брати Шемети при участі Миколи Міхновського, який у своїх починах у першій лінії притягав до участі свого найближчого товариша й однодумця, Володимира Шемета, з його меншими братами Сергієм і Миколою. Кому саме належало авторство «Основного закону» — трудно сказати. Приписується він Міхновському, але не треба виключати й Володимира Шемета»[397].

Від часів гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) проект УНП був першою спробою накреслити суспільні та політичні основи існування української незалежної держави.

Згідно з проектом, Україна мала стати «Всеукраїнською Спілкою вільних і самоправних земель», утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями. Принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізованої демократичної держави, який свого часу висунув М. Драгоманов, було відкинуто. В основу свого проекту УНП поклала принцип повної самостійності України, яка обіймала всі 10 українських земель: Чорноморську Україну,

Слобідську Україну, Степову Україну, Лівобережну Україну, або Гетьманщину, Північну Україну, Полісся, або Гайову Україну, Правобережну Україну, Підгірську Україну, Горову і Понадморську. Усі ці території на правах федерації мали увійти до складу Всеукраїнської Спілки. Слово «Україна» повторюється при назві окремих земель, що мало підкреслювати територіальну і державну цілісність країни.

Для України пропонувався президентський тип республіки, але влада президента обмежувалася виконавчими функціями. Президент міг призначати і усувати міністрів і відповідних урядовців, був головнокомандуючим армії і флоту. Але вся законодавча влада належала Раді представників і Сенату. Ідея створення двопалатного парламенту у федеративній державі найкраще відповідала б, на думку авторів, проекту, національно–економічним особливостям земель, враховуючи інтереси її громадян. Сенат мав складатися з однакової кількості депутатів, обраних від кожної землі незалежно від кількості населення, та з депутатів, обраних у рівних виборчих округах. Таким чином, члени двох законодавчих палат («хат») представляли б увесь народ український, а не тільки ту громаду чи землю, яка їх обрала. Засідання «хат» мали бути публічними, за винятком тих випадків, коли більшість зібраних депутатів ухвалить рішення проводити його в закритому режимі. Постанови «хат» вважаються ухваленими у разі прийняття їх більшістю голосів. При рівному поділі голосів пропозиція відхиляється. Засідання Сенату і засідання Ради представників мали проводитися одночасно, в іншому разі рішення не мало ваги.

Право обиратися й бути обраним мав, за цим проектом, кожен громадянин України, який вміє читати, писати і говорити українською мовою, віком від 25 до 70 років. Міністром міг бути лише той, хто був українцем за походженням. Вибори до «хат» відбуваються прямо й безпосередньо при рівному, таємному й обов'язковому голосуванні. Члени Ради обираються на три роки, а члени Сенату — на п'ять років. Президент через плебісцит обирався на шість років[398].

У 1905 р. громадськість України була ознайомлена ще з одним українським конституційним проектом, який належав Михайлу Грушевському, і тому його слід порівняти з проектом Міхновського.

Проект Грушевського, який він виклав у травні 1905 р. в статті «Конституційне питання і українство в Росії», складався з двох частин. Перша частина була присвячена аналізу політичного становища Російської імперії, місцю та ролі в ній українського руху. У другій було досить детально подано конституційні

положення. Погоджуючись із російськими ліберадами щодо необхідності сформувати уряд з виборних представників з вирішальним голосом, він заперечує потребу в утворенні двокамерної всеросійської палати. Грушевський вважав за необхідне, щоб українці й усі інші великі недержавні народи виступали за те, щоб обласне самоврядування не було привілеєм тільки деяких національностей, а щоб на цій основі була організована вся Росія. Бо тільки децентралізація зможе забезпечити успішний економічний і культурний розквіт провінцій, і тільки організація самоврядування на національній підставі, територіях національних може знейтралізувати чи зменшити національну боротьбу, зробити національність тим, чим вона має бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби[399]. За проектом М. Грушевського, управління кожної із самостійних областей мало відбуватися обраним Сеймом, повноваження якого цілком залежали від розмірів території. Більша територія має більші повноваження.

Таким чином, конституційний проект Грушевського ґрунтувався на двох основних принципах: репрезентативний уряд і національна територіальна децентралізація. На противагу йому, проект групи членів УНП передбачав, за висловом видатного українського правника С. Дністрянського, скинути із себе не тільки «кайдани абсолютизму», а й «кайдани москалізму»[400]. За цим проектом держава — «prios», а локальні самоуправи — «postprios», тобто спочатку треба створити самостійну державу із самостійною центральною владою, а «як вислід із того самоуправство земель і громад»[401].

Окремий розділ конституційного проекту УНП присвячений правовому статусу особи в Україні. Саме у ньому найбільше проявився націоналістичний світогляд творців конституції. У статтях 10, 11, 117 був закладений механізм «придбання, удержання і загублення українського громадянства». Передбачалося, як і в більшості сучасних цивілізованих країн, запровадити ценз осілості. Усі чужинці, що оселилися в Україні 10 і більше років тому, урівнювалися в правах з «природними українцями». Між тим, окремі статті передбачали захист прав саме етнічних українців. Вони стосувались власності та участі в управлінні державою. Ідея обмеження у правах деяких груп населення цілком зрозуміла, якщо підходити до з'ясування змісту цих статей з конкретно–історичних умов побудови незалежної держави.

У цьому самому розділі фіксувалися широкі загальнодемократичні права і свободи громадян, які враховували

досвід конституційного законодавства інших країн світу. Закріплювались такі особисті права, як недоторканність особи, її житла, таємниця листування, свобода віросповідання. Документ надавав деякі політичні права і свободи, зокрема свободу зборів і право об'єднання в спілки. Державною мовою проголошувалась українська мова, але «всі мови, вживані в Україні, вільні». У цьому ми бачимо прагнення авторів до цивілізованих міжнаціональних взаємин.

Разом із тим, у конституційному проекті УНП спеціалісти вбачають цілий ряд недоліків. Наприклад, не було визначено чіткої різниці між поняттями «громадянин України» і «українець». Не виключено, що автори не бачили відмінності у цих поняттях. Значна частина положень проекту основного закону «Самостійної України» містить досить передові ідеї і не втратила актуальності й донині, випередивши своїм баченням майбутнього всі інші політичні сили України початку XX ст.

Революція супроводжується бурхливою політизацією суспільства. Для політичних партій вона створює чудовий шанс завоювати авторитет у населення. Не були винятком і самостійники. З початком революції вони робили спроби завоювати вплив у масах. Одним із засобів досягнення цієї мети вони вважали поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Безумовно, ініціатором був М. Міхновський, який досить тісно спілкувався з членами РУП–УСДРП. У часописі «Самостійна Україна», поряд із націоналістичними, активно використовувалися соціалістичні гасла. Найближчий товариш М. Міхновського С. Шемет так згадував про захоплення лідера УНП соціалізмом: «Ця гра в соціалізм була досить несерйозною демагогією, якою М. Міхновський, доведений до страшної розпуки невдалими спробами захопити українською націоналістично–самостійницькою ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки осягнути»[402].

Дійсно, у публікаціях М. Міхновського початку XX ст. («Робітниче свято першого мая», «Робітнича справа в програмі УНП») його соціальний ідеал викристалізувався у словах «Україна без пана й холопа». Свого роду підсумок соціалістичним мріям було зроблено в надрукованій у 1906 р. «Програмі УНП». Програма узагальнила погляди УНП на соціально–економічний устрій самостійної України. Один із дослідників ідейної спадщини Д. Донцова М. Сосновський твердив, що програма Міхновського «приймає соціалістичні засади у питанні соціально–економічної організації нації»[403].

У програмі партії справді зазначалося, що Україна від Сяну

до Кавказу має бути державою «українців–робітників» і «українців–хліборобів». Послідовно була проведена думка про «Україну — Республіку вільних працюючих людей». Нічого дивного у використанні соціалістичних гасел членами УНП не було. Адже початок ХХ ст. позначений загальною фетишизацією соціалізму. Тому практично всі політичні партії, що виникли на Наддніпрянському ґрунті, орієнтувалися на той чи інший варіант соціалізму. Члени УСДРП прагнули до соціалізму західноєвропейського зразка з визнанням автономії України. Українські радикали–демократи, об'єднані в УРДП, оголосили своєю метою соціалізм і федеративну перебудову Росії. Якщо федерація вважалася управою недалекого майбутнього, то із соціалізмом все було інакше: «Соціалізм, — писав один з авторів програми УДП Є. Чикаленко, — я вважаю провідною зіркою, яка вказує путь, по якому людство повинно йти, але ніколи не досягне його»[404].

У тій ситуації звернення УНП до соціалізму було цілком зрозумілим. «УНП, — говорилося в програмі, — визнає соціалістичні ідеали, як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи знищити визиск, безправ'я, сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні». Відповідно до цього, Українська народна партія оголосила себе партією «робітницької маси українського народу… українського міського пролетаріату»[405].

Але соціалізм УНП разюче відрізнявся від соціалізму російських лівих партій і навіть українських соціал–демократів. По–перше, він не поривав з ідеєю самостійності України, був з нею органічно пов'язаний; по–друге, це був еволюційний соціалізм, який відкидав «необхідність соціально–економічного перевороту». «Помиляються ті, — пророкує програма УНП, — що вчать, ніби соціалістичний устрій може бути разом по усій землі. В соціалістичний устрій як ідеал устрою ступлять тільки народи надзвичайно високої культури. Ні один народ не жде другого, поки той наздогоне його по освіті, а старається пертися вище і вище по ступенях культурної драбини, незважаючи а ні на що. Наше завдання, аби український народ в цій справі… не був позад інших культурних народів»[406].

Необхідною передумовою глибоких соціально–економічних перетворень у суспільстві, а в остаточному підсумку і досягнення соціалістичного ідеалу, програма української народної партії вважала національну революцію — «здобуття вільної, непідлеглої, самостійної держави української — республіки українських робочих людей». Передбачалося, що під час рішучої і останньої боротьби Всеукраїнської революції з'єднана Рада робітників і

хліборобів обернеться в комітет, візьме диктаторську владу за згодою робітників і селян. Після революції передбачалося встановлення президентської республіки при обраному загальними зборами парламенті[407]. З метою уникнення бюрократичної централізації незалежну державу планувалося будувати як спілку вільних самоправних земель, які відрізняються умовами життя, тобто на федеративних засадах.

Про достатньо виважений і продуманий характер програми УНП свідчить той факт, що самостійність України вона уявляла як результат певної еволюції національного руху. На початковому етапі не відкидався і автономістський варіант української державності. Цим УНП відрізнялася від українських соціалістів і лібералів, для яких автономія — кінцева мета, а незалежність утопічна і шкідлива. «Йдучи до повної незалежності українського народу, до здобуття повного самовизначення, ми підпираємо й автономні права українських партій. Але аби та автономія не була фіктивною, а дійсною»[408], — відзначалося в програмі УНП.

У робітничому питанні програма Української народної партії передбачала встановлення 8–годинного робочого дня для робітників, скорочений робочий день на шкідливих виробництвах і для підлітків, охорону праці підлітків і жінок, встановлення мінімуму заробітної плати, безплатну медичну допомогу, інспекцію праці, третейські суди на виробництві, які будуть розглядати конфлікти між робітниками і підприємцями, організацію страхових кас тощо. Це — звичайні вимоги соціалістичних і демократичних партій.

У своїй програмі УНП вперше висловлювала власний погляд на вирішення аграрного питання. Як найближчі вимоги самостійники висунули: прийняття законів, які будуть сприяти переходу земель України до рук селян (примусовий викуп у поміщиків на вигідних для селян умовах); нормування орендної плати за землю, яку селяни виплачують поміщикам; перехід до орендного фермерства, що розкриє селянам очі на суть поміщицької експлуатації, дозволить наочно переконатися, що «клас земельної аристократії, що живе з оренди, є класом суспільних паразитів». Із часом планувалося утворення земельного фонду України, з якого землею наділялися сільськогосподарські робітники і малоземельні селяни. Утворення земельного фонду, а значить, і вирішення аграрного питання самостійники пов'язували з Всеукраїнською революцією, яка проведе «націоналізацію» земель. «Націоналізація земель, — зазначалося у програмі, — буде проведена на основі правил: від власників–українців — земля відбирається через державний викуп, від іноземців (тобто неукраїнців: росіян, поляків, німців та

інших поміщиків. — *Авт.)* - без викупу». Що ж стосується селян–українців, то кожен з них повинен дістати право «брати землі для користування стільки, скільки він може обробити її власноручно, без найманих робітників»[409].

Намагаючись поширити свою діяльність серед українських робітників, які найбільшою мірою відчували на собі вплив російських та українських соціал–демократів, УНП вирішила створити в містах Українські робітничі організації народної партії (УРОНП). Але робота ця не мала бажаного результату. Конкурентами самостійників у робітничому русі були не лише російські соціалісти, УСДРП, але й українська соціал–демократична «Спілка», яка оголосила своїм головним завданням об'єднання робітничого руху в масштабах всієї Росії та боротьбу з УНП: «пособити з'єднанню свідомого пролетаріату усієї Росії в єдине централізоване ціле, пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно–радикальної "Самостійної України", себто стати на перешкоді затемненню класової свідомості українського пролетаріату»[410]. Лише у Харкові було створено робітничу організацію УНП на чолі із С. Макаренком. У громадсько–політичній діяльності та самостійницьких виданнях він виступав під псевдонімом Микола Олександрович[411].

Діяльність цієї організації — маловідома сторінка історії робітничого руху України. Окрім складеної в 1906 р. програми, про неї майже нічого не відомо. Програма організації не була чимось оригінальним у порівнянні з програмою самої партії. Вона намагалась об'єднати українських міських робітників на засадах «Самостійної України», вимагала свободи українського слова і друку, загального безплатного навчання, впровадження рідної мови у школах, суді, адміністрації, проголошення демократичних свобод на Україні. Аби забезпечити ті свободи, Робітницька організація УНП пропонувала «…скликати Українську Народну Раду (парламент) у м. Києві» і передати до її відома просвіти, суди, адміністрацію. У розв'язанні соціально–економічних питань програма наголошувала на націоналізації фабрик і заводів на території України. Автономія визнавалася нею як перший щабель до повної свободи українського народу, яка надасть йому змогу швидше зрозуміти класове становище робочих, швидше зорганізуватись задля останньої та рішучої боротьби з капіталом[412]. Єдина відмінність цього документа полягала в тому, що тут «не видно, — як зазначала газета «Громадська думка», — ворогування до чужих народів, що живуть на нашій землі»[413]. У цій програмі навіть говориться, що «робітницька організація УНП бореться поперед за свободу українського

пролетаріату, піддержуючи в боротьбі пролетаріат знедолених націй і пролетаріат взагалі»[414].

Збереглися свідчення того, що самостійники прагнули створити і власну селянську організацію партійного типу. Наприкінці 1905 р. із закликом гуртуватися в Українську селянську партію зверталися до селянства найближчі соратники Міхновського Микола і Володимир Шемети. Мабуть, з цього приводу проводилася певна організаційна робота[415]. На Українську селянську партію покладалося завдання «будити національну і класову свідомість українського селянства». Наприкінці 1905 р. відбувся установчий з'їзд цієї партії, на якому була ухвалена програма, яка загальними рисами повторювала програму УНП. За переконанням А. Жука, автором програми партії був М. Міхновський[416]. Частина цієї програми, так звана «програма–мінімум», була опублікована в лютому 1906 р. в катеринославській газеті «Запоріжжє». Програма передбачала радикальну аграрну реформу, яка мала за мету такі положення: «а) усі землі — царські, удільні, монастирські, казенні переходять у власність українського народу; б) землі великих приватних власників… обертаються на національну власність українського народу; в) землі малих приватних власників зостаються і надалі в їх володінні»[417]. Таким чином, принцип приватної власності залишався. Мабуть, на цю організацію спирався Володимир Шемет, коли зробив спробу підняти лубенських селян на збройне повстання (так звана Лубенська республіка). Коли він із братом Миколою потрапив за це до тюрми, його адвокатом виступив Микола Міхновський.

Революція диктувала необхідність створити єдиний національний фронт. Як зазначалося вище, до цього прагнули й українські самостійники, і українські ліберали. Що ж стосується представників українських соціалістичних партій, то спроба пошуку компромісів з ними із самого початку була приречена на провал. Соціалісти виступали за створення єдиного революційного, а не національного фронту. Єдиний національний фронт затушовував, на їхню думку, класові суперечки, які, за теорією Маркса й Енгельса, становили основний зміст соціальної революції. Запекла ідейна боротьба соціалістів із самостійниками у роки революції ще більше загострилася. На сторінках періодичних видань часто друкувалися матеріали антисамостійницького спрямування.

Так, з різкою критикою самостійників на сторінках журналу «Україна» в 1907 р. виступив С. Петлюра — один з лідерів Української соціал–демократичної робітничої партії. Він звинуватив їх у «обмеженості і вузькості»; у членах партії

Петлюра вбачав «національну хворобливість», «психопатологічний елемент», а у практичній діяльності партії — сприятливий ґрунт для зростання таких явищ, як антисемітизм, русофобія, людожерство до інших національних елементів на Україні. Інший діяч УСДРП, відомий український письменник В.К. Винниченко, також піддавав жорсткій критиці самостійників. В одному з його ранніх оповідань, написаних у роки першої російської революції, виведено образ самостійника Данила Недоторканого, щирого українця, який за свою войовничу непримиренність у національному питанні опинився у в'язниці: «Високий здоровенний чолов'яга з довгими козацькими вусами… Ходить у вишиваній сорочці з стьожкою». Дізнавшись, що разом із ним у тюрмі сидять росіяни, пересварився з ними: «Геть, — кричить, — чортова кацапня з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди!»[418]

Данило Недоторканий — карикатурний і узагальнюючий образ. Без сумніву, у нього є прототипи. Ми схиляємося до висновку, що таким прототипом міг бути Микола Міхновський. Деякі факти з його біографії політичні противники Міхновського описували саме так, як це зробив В. Винниченко. Але Олександр Коваленко у споминах «На межі віків» вважає, що образ «Щирого» Винниченко списав з одного із харківських націоналістів — О. Бородая, який у 70–х роках XIX ст. емігрував до США, а на початку XX ст. повернувся додому, сподіваючись побачити «українізовану» батьківщину. Характерно, що Коваленко не бачить у описаній Винниченком ситуації підстав для сатири. Він цілком на боці «Щирого»: «Можна тільки уявити собі силу того розчарування, той біль його патріотичної душі, які він відчув, коли приїхавши до Києва, побачив, що не тільки вся "мерзость и запустение" в ньому залишилися, але що навіть те, що ще зосталося в ньому від української стихії колись, майже зовсім зникло; коли проходивши цілий день по вулицях, він не почув ані одного українського слова, коли на його запитання по–українськи до кого–небудь з перехожих люди витріщали очі на його бездоганне інтелігентне вбрання, а потім, пробелькотавши щось по–московськи, скоренько тікали від нього, немов від божевільного; коли по крамницях, по установах його по кілька разів перепитували: "Что, вам, собственно говоря, угодно?" — якщо він там звертався по–українськи. Навіть серед "свідомих" українців він зустрічав таких, хто говорив по–українськи тільки поза хатою, а в родині — по–російськи… Так, дійсно було з чого стати "ненормальним". Отже, чи не смішно? Чи було тут місце для здорового шляхетного гумору? Ні! Тут могло знайти поживу тільки зубоскальство гальорки, для якої "закони не писані".

І не можна не пошкодувати, що такий поважний письменник як Винниченко… на радість цій "гальорці" вчинив кривду не стільки пам'яті покійного Бородая, скільки своїй репутації одного з видатніших українських письменників»[419].

Свої спомини Олександр Коваленко написав уже в еміграції, але подібну реакцію оповідання Винниченка зустріло серед багатьох українців одразу після його публікації. Однак карикатурна фігура «щирого українця» Данила Недоторканого у соціалістичних колах української інтелігенції та на сторінках періодичної преси продовжувала використовуватися як узагальнений образ самостійника і в наступні роки. «Десять літ назад, — писав у 1917 р. М.С. Грушевський, — наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини»[420].

Незважаючи на жорстку конкуренцію з боку соціалістів, самостійникам вдалося завоювати певний авторитет серед студентів. Зокрема, у Харкові, за даними місцевого охоронного відділення, вони організували Академічне товариство «Січ — Самостійна Україна». Прямих указівок на участь у роботі цього товариства Миколи Міхновського в документах харківської поліції виявити не вдалося. Але відомо, що він завжди охоче працював у студентському середовищі і не міг залишити без уваги це об'єднання. З високою мірою ймовірності можна стверджувати, що до нього належала молода вчителька гімназії Христина Алчевська, з якою Міхновський був у дружніх стосунках. Христина брала активну участь в організації й проведенні мітингів і страйків учнів середніх шкіл Харкова. Судячи з того, що у неї збереглися списки деяких нелегальних об'єднань і листівка, написана від імені «Академічного товариства "Січ"», вона мала зв'язки і з підпіллям[421]. Детальних відомостей про цей бік її діяльності не знаходимо, але сама Х.О. Алчевська писала, що про її революційність ширилися плітки й легенди, їй навіть приписувано вислів: «Я б бажала бачити на вулицях нашого міста ріки крові»[422]. За нелояльне ставлення до існуючого ладу Х.О. Алчевську довго не затверджували на посаді, а в 1906 р. Їй було зроблено попередження, що коли надалі нею буде висловлюватися співчуття і підтримка вимог учнівської молоді, то вона буде негайно звільнена зі служби[423].

Досить конструктивні стосунки склалися в роки революції у Міхновського з представниками старої українофільської інтелігенції. Життєвий досвід і висока освіченість вдержували їх від спокуси вдатися до радикальних методів перебудови суспільства, до яких закликали РУП та УНП. Однак вони також не

стали членами українських партій ліберально–демократичного спрямування — УДП та РУП, які згодом об'єдналися в УДРП. Полем для співпраці з ними самостійники обрали культурно–освітню діяльність, ліквідацію заборон на українське друковане слово й організацію української преси. Особисто від свого імені з проханням про пом'якшення законів стосовно української преси звертається до члена Державної думи О.О. Коні харківська просвітителька Х.Д. Алчевська[424].

У січні 1905 р. міністр внутрішніх справ Вітте доручив Петербурзькій Академії наук розглянути питання щодо цензурних обмежень української мови і викласти з цього приводу свої міркування. Відповідні доручення дістали Київський і Харківський університети. У Харківському університеті була створена комісія, до складу якої увійшли: М.Ф. Сумцов (голова), М.П. Чубинський, Д.М. Овсянико–Куликовський, О.О. Раєвський, Т.І. Буткевич, М.О. Максимейко, С.В. Соловйов, О.К. Білоусов та інші. Рішення комісії Харківського університету солідаризувалися з вимогами української інтелігенції про скасування обмежень стосовно української мови і визнавали нагальну потребу допустити українську мову в школи, поповнити українськими книгами читальні та бібліотеки, дозволити вільні бесіди, читання й церковні проповіді українською мовою. Утім, усі ці пропозиції виявилися майже безрезультатними. Фактично царські укази 1876 р. і цензурні правила 1881 р. були скасовані під тиском революції, але свій внесок у це зробили представники УНП, зокрема Микола Міхновський.

17 жовтня царським маніфестом проголошувалися демократичні свободи. Відразу після оприлюднення маніфесту в Харкові українська інтелігенція провела акцію солідарності на підтримку скасування антиукраїнського закону 1876 р. Причому вона була активно підтримана не лише інтелігенцією, а й робітниками та селянами Слобожанщини. Ймовірно, ініціатива належала М. Міхновському та його прибічникам. Акція також була гаряче підтримана родиною Алчевських, Гнатом Хоткевичем, представниками різних політичних партій. Голові уряду графові С. Вітте з Харкова було направлено дві телеграми: від інтелігенції, першим у списку стояло прізвище М. Міхновського, та робітників, яку першим підписав Біляненко.

У телеграмі, надісланій від імені інтелігенції, зазначалося: «З почуттям глибокої гіркоти українська інтелігенція бачить, що печать мовчання не знята до сих пір з вуст українського народу і що свобода слова, яку дав маніфест 17 жовтня, не поширюється на українську мову, сковану Законом 18/30 травня 1876 р. Цей вбивчий для духовного розвитку нашої нації закон ще не

знищений. Ми просимо негайно урівняти нас з іншими народами Росії у природному праві говорити, друкувати й видавати газети рідною мовою і про скасування виняткового закону 1876 р.». Крім Міхновського, телеграму підписали інші харківські самостійники та близькі до них особи, зокрема М. Базькевич, О. Расторгуєв, Є. Любарський–Письменний, М. Пильчиків, А. Зайкевич, В. Міхновський та інші[425]. Загалом обидві телеграми підписали більше 300 чоловік (потім харківські газети друкували численні прізвища тих, хто просив приєднати й їхні підписи). Голова уряду телеграфом відповідав робітникові Біляненку, який був підписаний на протесті першим, що закон буде негайно анульований[426]. Пізніше історики УНП ставили скасування заборони української мови на заслугу виключно цій партії[427]. Це не зовсім справедливо. Анулювання закону 1876 р. було результатом спільних дій усіх верств українського суспільства, коли вдалося згуртувати навколо спільної мети практично все національно свідоме населення всіх регіонів України незалежно від партійних симпатій.

Цензурні послаблення, викликані революцією, самостійники прагнули використати для створення української преси. Створити власну газету, яка б обстоювала самостійницькі позиції, було давньою мрією Миколи Міхновського. Ще до революції він готував до виходу український часопис «Слобожанщина». За свідченням українського поета, на той час харківського земського службовця Олександра Олеся (Кандиби), уже у квітні 1904 р. майже все було підготовлене до публікації газети[428]. На жаль, з технічних причин і, головне, відсутності дозволу влади газета не вийшла. Але ідея і наміри залишилися. Зокрема, у вересні 1905 р. на з'їзді журналістів, який відбувся у Петербурзі, пролунала думка про необхідність створення української преси. До речі, як згадував член УДРП Євген Чикаленко, на з'їзд делегатом мав їхати М. Міхновський, якого він характеризував як «талановитого адвоката і промовця», який готувався виступити з протестом проти заборони українського слова. Міхновський вів переговори з Грушевським про свою позицію на майбутньому з'їзді[429]. Але ліберали виступили проти кандидатури Міхновського, і замість нього на з'їзд поїхав автор спогадів[430]. Навіть активна підтримка українських лібералів самостійниками та поступки останніх у бік автономії не привели до спільних дій. Крім того, як і раніше, спільній справі неодноразово шкодила й особистісна неприязнь.

У грудні 1905 р. видавничий комітет Харківського товариства поширення в народі грамотності, членом якого був М. Міхновський, зробив спробу видати в Харкові українську газету для масового читача.

У місті розгорнулися дебати з приводу політичного напрямку газети. Дмитро Багалій, принципово підтримуючи ідей) створення української газети, вважав, що цим не повинен займатися видавничий комітет Товариства грамотності, який він очолював. Занадто обережний Багалій виступав проти того, щоб це культурно–освітнє об'єднання стало ареною партійної боротьби[431]. Крім того, ідею видання газети було рішуче відкинуто русофільською частиною товариства. Голова товариства поширення у народі грамотності категорично відповів, що «ніяке офіційне видання газети неможливе»[432].

У цих умовах найближчі друзі й однодумці Міхновського Володимир і Микола Шемет при підтримці Лубенської української громади пішли на самочинний випуск української газети. Редактором газети значився Микола Шемет, фактичним редактором її був Володимир Шемет, але ідейно–політичний напрямок видання визначався Миколою Міхновським. Сергій Шемет писав, що часопис «Хлібороб» видавався «при діяльній співпраці Міхновського»[433]. М. Осадчий вважає, що першу на Наддніпрянщині україномовну газету «Хлібороб» почав видавати Міхновський «разом з Макаренком, братами Шеметами та іншими побратимами–самостійниками»[434].

«Хлібороб» почав виходити у листопаді 1905 р. «явочним порядком» у Лубнах. Ця газета стала «першою ластівкою» української преси на східних землях України. Саме в ній надруковано було вірш Х. Алчевської «До дітей мого краю», який став революційним гімном[435]. Цілком можливо, що у «Хліборобі» друкувалися і статті М. Міхновського, але точних даних щодо цього не збереглося. Як і раніше, Міхновський не підписував своїх публікацій.

Поява «Хлібороба» справила глибоке враження на суспільство. Газету в Києві продавали за спекулятивними цінами. Були приклади, коли її поширювачів арештовувала поліція. Проти Володимира Шемета була відкрита карна справа. Врешті–решт після виходу п'ятого номера на початку грудня газету було заборонено.

Якщо оцінювати за змістом «Хлібороба» погляди Миколи Міхновського, то можна констатувати, що в умовах загострення революції та наростання в суспільстві насильства вони переживали помітну еволюцію до поміркованості. Про соціалізм у газеті не було жодного слова. Газета не закликала до самовільного захоплення землі і насильства над поміщиками, а пропонувала селянам шлях до об'єднання в організації та консолідації національних сил, розбудови українського суспільства[436]. Про еволюцію поглядів Міхновського свідчить і

заклик газети «Хлібороб» до заснування селянської партії на засадах наділення землею селян–українців, у яких свого часу ця земля була відібрана поміщиками–іноземцями. Газета виходила з епіграфом: «Селяне усієї України, єднайтеся!» А. Жук у своїх спомина називає цей заклик «черговою спробою братів Шеметів і М. Міхновського покликати до життя політичну організацію під своїм проводом»[437].

Після припинення випуску «Хлібороба» Микола Міхновський і Микола Шемет (за іншими даними, М. Міхновський і С. Макаренко)[438] за допомогою катеринославського українофіла Володимира Хрінникова перенесли видання газети до Катеринослава, де під назвою «Запоріжжє» і під відповідальністю Дмитра Яворницького 23 лютого 1906 р. вийшов лише один номер[439]. Офіційним приводом для заборони газети був вірш Т. Шевченка «Розрита могила», опублікований на першій сторінці газети. Але у газеті були й інші матеріали, які могли викликати гостре незадоволення влади. Більшість із них, напевне, належали перу М. Міхновського. Зокрема, йому А. Жук приписує авторство статей «Наші завдання», «Чи брати участь у виборах» і «Справа Юрія Мазуренка, одного з братів Мазуренків — організаторів селянства на Донщині»[440]. До речі, стаття «Наші завдання» за змістом була програмою–мінімум Української селянської партії, яка в українських соціалістичних колах зустріла негативну оцінку. Її, зокрема, гостро критикував А. Жук у соціалістичному часописі «Вільна Україна». Підставою для критики була пропозиція УСП щодо збереження після аграрної реформи принципу дрібної приватної власності на землю[441].

Стаття про судовий процес над Ю. Мазуренком появилася в газеті також невипадково. Юрій Мазуренко був швагером Володимира Хрінникова і, напевне, Микола Міхновський взявся боронити Мазуренка на прохання Хрінникова[442].

У літературі висловлювалася думка, що перу Міхновського належить і найбільший за обсягом матеріал цієї газети — історико–пропагандистська стаття «Як вільних козаків зроблено кріпаками», яка містила огляд історії України XVI–XVIII ст.[443]

Невдача із «Запоріжжєм» не деморалізувала Міхновського. Він повернувся до старого проекту — видання в Харкові «Слобожанщини». Олександр Олесь у листі до Івана Липи (від 21 січня 1906 р.) писав: «Повертаючись з Волині, був у Харкові, бачився з Міхновським та іншими. Міркують видати "Слобожанщину"…»[444] Цікаво, що О. Олесь не вірив в успіх справи. Підстав для цього було достатньо. Українське слово залишалося забороненим. Лише 24 березня 1906 р. були затверджені тимчасові правила щодо друку, які надавали дозвіл і

на українські видання, чим Міхновський скористався негайно. Уже 25 березня 1906 р. вийшов без офіційного дозволу харківської влади перший номер «щоденної, політичної, економічної, літературної та громадської часописі» під назвою «Слобожанщина». Напевне, газета була відредагована раніше, і залишалося її лише видрукувати. Завданням часопису М. Міхновський вважав «оборону економічних, політичних і національних прав та інтересів українського народу» і збирався з часом подавати «щоденний огляд культурного, політичного та соціального життя на Україні».

У часописі подані портрети Івана Ґонти і Максима Залізняка і надрукована стаття «Листок з української історії XVII ст.», у якій розповідалося про боротьбу українського народу за своє визволення, зокрема про «Коліївщину» — велике селянське повстання на Правобережжі. По суті ця стаття є продовженням надрукованого в газеті «Запоріжжє» матеріалу «Як вільних козаків зроблено кріпаками». У статті досить точно, із знанням ситуації, описується трагічне становище українського селянства, важке соціальне і національне ярмо, які викликали повстання: «З одного боку, пан–поляк, з іншого — єврей–купець–орендарь, який стає раз у раз на боці дужчого. Кожен іншої нації, іншої віри, інших інтересів економічних та класових. Ся страшенна мішанина інтересів загострява боротьбу до нечуваного розміру, бо все, що йшло на користь або подобалося рабові українцеві, те шкодило і було бридке і панові–полякові і крамареві–євреєві. Про якусь рівність не могло бути й мови і нарід український щохвилини відчував своє принижене та поневолене становище». У статті не містилося заклику до нової «Коліївщини», але яскраві образи в описі звірячої розправи над повстанцями, сотником Іваном Ґонтою, зокрема, цілком могло бути сприйняте як заклик до боротьби за свої права.

Одна з публікацій М. Міхновського в «Слобожанщині» була присвячена питанню про співвідношення понять «націоналізм» і «космополітизм». По суті це була відповідь критикам Міхновського, які звинувачували самостійників у національному шовінізмі. У статті він пише про «страшну мішанину і плутанину розумінь», яка охопила ліберальні і ліві групи, які «завдяки особливим історичним умовам свого життя дуже часто надають багатьом розумінням (очевидно, поняттям. — *Авт.)* не те, або не зовсім те значіння, яке вони дійсно мають». Одне з таких понять — націоналізм. Міхновський намагається довести, що «ідея космополітизму й гуманізму не тільки не є противною ідеї націоналізму, навпаки — є тільки випливом її, тільки її продовженням, розвитком». Він вважав, що «космополітизм

розширює, розповсюджує ідеї вітчизни на цілий всесвіт» і є природним продовженням націоналізму. Останній, у свою чергу, надає особистості можливість з'єднатися із собі подібними у «національну спілку», де «індивідуальність кожної людини, кожної нації не затерта, а навпаки, набирає нової сили». Міхновський розвінчує заклики до «інтернаціоналізму», «під юшкою якого українському народу накидають обрусіння або полонізацію». «Ці чудернацькі інтернаціоналісти, — зазначає М. Міхновський, — не розуміють, що замість вселюдства вони пхають нам буржуазну та бюрократичну державу, до того ж ще й зовсім національну і не тямлять, що їх псевдокосмополітичні заклики проти «націоналізму» вимірені не проти тих, проти кого треба, себто не проти тих, хто давить чужі народи, а проти тих, хто тільки одбивається від гніту».

Слід зазначити, що ця думка вже була знайома українському суспільству. Міхновський запозичив її у М. Драгоманова, який у своїй відомій праці «Историческая Польша и великорусская демократия» писав: «Ці чудернацькі інтернаціоналісти не хочуть помічати, що замість людства… вони підсовують нам державу аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і при цьому, неминуче національну, і що їх псевдокосмополітична проповідь проти "націоналізму"… спрямована не на тих, що тиснуть чужі національності, а на тих, що відбиваються від тиску, і що підміна (термінів. — *Авт.)* міжнародності (інтернаціоналізму. — *Авт.)* винародовленням підтримує тільки монополію привілейованих»[445]. Стаття закінчується думкою, яка може бути сприйнята як програмна настанова: «…Уникаючи національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерело творчості, і тільки в тому заховуються зародки народної свободи і ясної будучності»[446].

Поліція уважно проаналізувала перший номер «Слобожанщини». У звіті харківського інспектора у справах друку за 1906 р. зазначалося: «Слобожанщина» ставила метою захист економічних, політичних та національних інтересів українського народу… газета з'ясовувала, що здоровий націоналізм, а не космополітизм є основою розвитку і творчості духовних сил народу». Однак урядові чиновники визнали напрям газети «націоналістичним», і після першого номеру її видання було заборонено[447].

Як пізніше повідомляла редакція, газета припинила своє існування «частково через репресивну політику уряду, частково через байдужість населення». Але Микола Міхновський не капітулював і цього разу. У 1907 р. він і професор Харківського університету М. Пильчиків дістали дозвіл на видання у Харкові

журналу «Початок»[448]. Та реалізувати цей дозвіл вони не зуміли. Справа вкотре вперлася у нестачу матеріальних засобів.

Радикалізація політичного життя населення, революційних настроїв у суспільстві викликали у Міхновського змішані почуття. Закликаючи до національно–визвольної боротьби революційними методами, у тому числі збройними, він разом із тим став свідком того, що антиурядові виступи нерідко набували деструктивного характеру, а національна ідея, залишаючись на периферії громадського життя, не цікавила протестантів. Від цієї ідеї в запалі революційного ентузіазму почали відхрещуватися навіть ті, хто ще недавно був її палким прихильником. Міхновський був очевидцем того, що навіть Дмитро Антонович, виступаючи від імені РУП, «розпинав на хресті націоналізм і буржуазію»[449]. В умовах наростання анархії перед перспективою кровопролиття і людських жертв Міхновський переживав складну внутрішню еволюцію. Про це, зокрема, свідчить його поводження під час жовтневих (1905 р.) днів у Харкові.

Страйки і мітинги, що не вщухали в Харкові протягом вересня 1905 р., призвели 10 жовтня до сутичок між робітниками підприємств, особливо ХПЗ, і «чорною сотнею». Були пограбовані крамниці, у тому числі з продажу зброї. Місцева влада, поліція, військове командування розгубилися. Ситуація в місті загрожувала вийти з–під контролю. Наступного дня на території університету зібралися студентська молодь і сторонні. Заняття припинилися. Стихійно і раптово почали будуватися барикади. Університетське містечко було захоплене страйкарями. Район Університетської гірки і вся Соборна площа були оточені військами. Назрівала кривава драма, адже зброя була в руках обох таборів.

Для врегулювання конфлікту в будинку Медичного товариства зібралися представники місцевої інтелігенції, міської думи, університетського керівництва, лідери деяких несоціалістичних політичних партій. Ними був утворений Комітет громадської безпеки, завданням якого, за свідченням одного із членів В. Бузескула, була «підтримка безпеки й охорони міста», по суті, функції влади. До складу комітету був включений також Микола Міхновський. Він був один із 25 членів цього впливового органу, до якого ввійшли: О. Погорілко — голова міської Думи в 1900–1912 рр., В. Бузескул — декан історико–філологічного факультету, М. Ґредескул — декан юридичного факультету університету, член кадетської партії, депутат першої Державної думи від Харкова, В. Стеклов — декан фізико–математичного факультету, популярний в Харкові адвокат П. Шидловський, а також інші діячі. З комітетом тісно співпрацював ректор

Харківського університету Л. Рейнгард[450].

У комітеті переважали особи кадетського спрямування, а запрошення до складу цієї структури Міхновського могло означати визнання його високого авторитету правника і громадського діяча, особа і самостійницькі політичні погляди якого були добре знайомі учасникам протистояння, зокрема студентам. Цей факт свідчить про те, що Микола Міхновський сприймався як достатньо гнучкий і прогнозований політик, здатний знаходити, у разі гострої громадської необхідності, спільну мову не лише з потенційними союзниками з українського табору, але й противниками з російського ліберального середовища.

Слід зазначити, що одночасно на паровозобудівному заводі за участю членів соціалістичних партій, зокрема більшовиків, був створений Комітет боротьби, який закликав до розширення масштабів протистояння, перетворення його в масове антиурядове повстання. Цей радикальний революційний орган прагнув втягнути у збройну боротьбу і студентів[451].

У цій критичній ситуації Комітет громадської безпеки став інтенсивно контактувати зі сторонами протистояння, щоб заспокоїти обидві і мирним шляхом розв'язати конфлікт. Він звернувся до військових з листівкою, у якій закликав утриматися від застосування зброї.

«Зупинити рух народних мас може тільки розум, а не сила», — вважали члени комітету. До такого висновку у тій конкретній ситуації схилявся і М. Міхновський. Мабуть, ці події спричинили у його свідомості певну еволюцію. При участі комітету вдалося умовити харківських студентів залишити барикади і таким чином уникнути кровопролиття. 12 жовтня 1905 р. молодь пішла з барикад, а вже 14 жовтня у місті було запроваджено військовий стан[452].

Оголошений через три дні, 17 жовтня 1905 р., царський маніфест відкрив нову сторінку в політичному житті України. Відкрилися можливості парламентської діяльності, але так звана «куца» конституція не заспокоїла суспільство, а навіть підклала дров до багаття, спровокувавши хвилю насильства як з боку революціонерів, так і з боку прихильників старого ладу — чорносотенців. У цій складній обстановці слід було обрати правильну власну політичну лінію тактики очолюваного ним руху. І, здається, Міхновський зумів визначити її.

У нових політичних умовах Микола Міхновський і очолювана ним УНП надавали великої уваги участі українських депутатів у роботі Державної думи. У 1906 р. лідер УНП М. Міхновський зробив спробу виставити свою кандидатуру в Думу від міста

Харкова. Тверезa й виважена позиція самостійників щодо виборів до першого всеросійського парламенту засвідчила відхід М. Міхновського від загального захоплення ідеями соціалізму і радикальними діями з революційного перетворення суспільства. У статті «Вибори до Думи Державної», надрукованій в «Слобожанщині», М. Міхновський змалював неприродну, з його точки зору, ситуацію: «…У Росії кожен народ вибере собі своїх до Думи: поляки — поляків, росіяни — росіян, вірмени — вірменів, але є такі два темні народи, неосвічені народи: українці й білоруси, які, мабуть, виберуть не своїх людей, а поляків та росіян». Так він сформулював своє бачення стратегії українських виборців. «Ми не маємо право забувати, що коли ми не підемо до Думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони, які нам потрібні… Через те українці мусять послати своїх виборців до Думи. Це буде перший раз, коли представники українського народу можуть сісти поруч і нарівні з представниками росіян і інших народів. Ще вчора вони гукали, що ніякого народу українського нема, а ось–ось завтра вони мусять зважати на цей народ. Ця зміна може статись тільки в Думі», — писав Міхновський. «Причому, обирати треба українців не за походженням, а за переконаннями», — продовжував він. Виборцям до Державної думи лідер самостійників рекомендував відмовлятися від оцінки кандидатів з точки зору їхньої класової належності і закликав обирати до парламенту «не тільки робітників і селян, але й інтелігентні сили української нації», тобто ті, що через Думу зможуть провести ряд реформ, націлених на одну мету — «добробут, освіта та щастя українського народу»[453].

Кандидатура М. Міхновського не пройшла, проте завдяки активній роботі УНП у передвиборчій кампанії вдалося провести до Державної Думи декількох національно зорієнтованих депутатів. Характерно, що До їхнього обрання Міхновський був причетний особисто. За даними Віктора Андрієвського, який брав участь в агітаційній кампанії на користь українських кандидатів, Микола Міхновський одного разу таємно прибув із Харкова до Полтави на збори виборщиків–селян і виступив перед ними із закликом обирати кандидатів української орієнтації. Йому довелося долати опір влади, яка прагнула ізолювати селян–виборщиків від сторонніх політичних впливів. Виступ Міхновського був яскравий, емоційний і зрозумілий селянам. Він був сприйнятий виборщиками з ентузіазмом і сприяв їхньому волевиявленню на користь кандидатів українсько–кадетського блоку[454]. Серед них колишній член партії та найближчий соратник Міхновського Володимир Шемет. Формально він

виступив як представник від новоствореної Української радикально–демократичної партії, хоча навіть орган цієї партії, газета «Громадська думка», зазначала, що Шемет «балотувався як представник українських партій»[455]. Насправді, членство його в УДРП — легальній політичній організації — використовувалося Шеметом для прикриття самостійницьких поглядів.

Про це свідчать, зокрема, виступи Володимира Шемета у Державній думі. Так, при обговоренні аграрного питання він наголошував, що «це питання у всій його повноті не може бути вирішене тут, в загальноімперському парламенті, а лише в представницьких автономних установах». У свідомості селянства України, — продовжував В. Шемет, — поняття «земля» нерозривно пов'язане з поняттям «воля» у розумінні «широкої демократичної автономії для України… Земля і автономія України тісно пов'язані з уявленнями про благо українського народу, і з цим слід рахуватися при вирішенні такого питання, як аграрне; слід мати на увазі, що Україна не лише частина держави, але і нація, *і у значно більшій мірі нація, ніж частина держав. Лише тоді український народ буде вважати його вимоги задоволеними, коли буде мати можливість самостійно розпоряджатися своєю долею»*[456].

Володимир Шемет був членом Української громади, яка сформувалася в Державній думі на платформі автономії та аграрної реформи. Основу цієї громади склали депутати від Полтавщини. Наведений виступ Шемета свідчить, що його національні вимоги були особливо радикальними: він сказав максимум того, що міг сказати в імперському парламенті представник бездержавного народу, один з однодумців Міхновського. До речі, у спогадах українського громадсько–політичного діяча Віктора Андрієвського ми знаходимо відомості про те, що газета Міхновського «Слобожанщина» поширювалася серед виборців українських міст і сприяла створенню Української громади в Державній думі першого скликання[457].

Після 72 днів роботи першу Думу було розпущено і призначено нові вибори. Серед українських виборців єдності і цього разу не було. Міхновський свою кандидатуру вирішив не висувати. Разом з УДРП в Харкові самостійники вирішили підтримати кадетів, які обіцяли врахувати культурні запити українців, а деякі — навіть їхні прагнення до національно–територіальної автономії.

Що стосується українських соціал–демократів, то вони змінили тактику бойкоту виборів і активно підтримували російських соціал–демократів і спілчан. У Харківській губернії члени УСДРП діяльно співпрацювали в інформативному

соціалістичному бюро, яке було створене для сприяння згоді у виборчій кампанії між соціалістичними партіями. Ініціаторами їхнього заснування були «Спілка» і Бунд. Значний успіх на виборах мала «Спілка». Усього вона отримала 6 депутатських місць, із них 2 — від Харківської губернії. Делегата від Харкова до Державної думи мали обирати 80 виборців. За списком безпартійних виборців пройшло 13 чоловік, серед них більшість — українці, у тому числі Ю. Коллард. Соціал–демократи отримали 15 мандатів, соціал–революціонери — 14, кадети — 20, «чорна сотня» — 18[458]. Перед українцями постало питання: за кого віддати голоси. У результаті переговорів, у яких брав участь М. Міхновський, було вирішено підтримати кандидата від російської партії кадетів М. Познанського, який демонстрував проукраїнські симпатії.

Обраних депутатів Державної думи щиро вітала українська молодь Харкова. 7 квітня 1907 р. на надзвичайних зборах Української студентської громади було прийнято і надіслано Українській громаді у Державній думі таке привітання: «Студентська Українська громада у Харкові засилає своє братнє привітання Українській Громаді Державної Думи, од щирого серця бажаючи їй щирого успіху. На Вас, борці за щастя України, покладаємо свої надії»[459].

Під час роботи Думи УНП надсилала їй свої накази і резолюції. Вони відповідали програмним настановам партії. Так, у наказі з приводу аграрного питання вона пропонувала Думі ухвалити законопроекти: «1. Про наділення України автономією. 2. Про примусове відчуження як казенних, так і приватновласницьких селянських участків землі і передачі їх до рук українського сейму для розподілу в довготривалу оренду селянами безземельними і малоземельними»[460].

На 1906 р. припадає ще одна ініціатива харківських самостійників за участю М. Міхновського. Навесні цього року при підтримці Х.Д. та Х.О. Алчевських, М.Ф. Сумцова та М.Д. Пильчиківа вони намагалися заснувати культурно–просвітню організацію під назвою «Родина», метою якого було об'єднання всіх місцевих українців, в «ім'я українського народу — цілком розбитого на Слобожанщині»[461]. Вони звернулися до Харківського губернського присутствія у справах товариств і союзів з проханням затвердити статут товариства взаємної допомоги «Родина», сподіваючись, що російські чиновники прочитають його як «Родіна». Однак відкрити товариство під такою назвою було заборонено, хоча деякий час воно нелегально діяло до початку січня 1908 р. Про це свідчать матеріали архіву професора Харківського університету М. Пильчиківа, у якому

збереглося повідомлення товариства про права його членів, датоване січнем 1908 р.[462]

Важливою подією в житті УНП став з'їзд партії, який розпочав свою роботу під час скликання II Державної думи влітку 1907 р. Серед найважливіших питань, які обговорювалися на з'їзді, були: перегляд програми партії, оцінка діяльності української парламентської фракції, національне виховання українських робітників і селян, ставлення УНП до інших українських партій — Української соціал–демократичної робітничої та Української радикал–демократичної партій, російських поступових партій та ін.[463] Особливу увагу було приділено аналізу роботи української думської фракції, зокрема її позиції в аграрній справі. УНП вимагала від української думської громади, щоб «вона поперед усього домагалася в Думі автономії України разом з поляками… бо без автономії не можна розв'язати як слід жодної справи й жодного питання… Автономія, — зазначалося в резолюції з'їзду, — зменшить, а незалежність знищить перевагу чужинців на нашій землі». В аграрній справі партія погоджувалася з вимогою української парламентської фракції про введення в Україні крайового земельного фонду. Але зовсім протилежну думку висловлювала вона щодо підстав, на яких земля мала перейти до українського селянина. Вони відверто відстоювали принцип приватної власності, пояснюючи свої позиції тим, «що український хлібороб до соціалізму не приготований». На цьому з'їзді самостійники конкретизували аграрну частину своєї програми, прийняту в загальному, не зовсім зрозумілому формулюванні у 1906 р.

У розробці тактики стосовно основних верств українського населення — селян і робітників — вони виходили з того, що «прибутці пануючої нації, до якої б класи вони не належали… служать елементом реакційним», «вони відбирають в українського робітника працю, випихають його з усіх професій». Тому першочерговим своїм завданням бачила УНП організацію міського пролетаріату проти конкуренції прибутців, головним чином росіян». Цю роботу взяла на себе незабаром створена нею Робітницька організація УНП. Для охорони інтересів сільського пролетаріату було вирішено з діяльних членів партії створити селянську фракцію партії.

Гострим дисонансом традиційно зневажливому, а іноді іронічному ставленню до самостійників лунали цього часу голоси застереження виважених політиків і партійних діячів, які вбачали в соціальній платформі програми і партійного з'їзду УНП певний ґрунт для українства, серед яких «УНП придбає собі багато адептів і прихильників». Відомий український публіцист і політик

Ф. Матушевський, аналізуючи розвиток національної свідомості в українському суспільстві під час першої російської революції, з цього приводу зазначав, що гострі націоналістичні гасла УНП завжди знайдуть для себе добрий ґрунт, на якому вони приймуться залюбки. А зміна в загальних обставинах, умовах і обопільних відносинах суспільно–політичного життя сама допоможе не те що утворити такий ґрунт, а ще й добре вигноїти його і дощем полити»[464].

Підставою для таких заяв було те, що на самостійницьких засадах стояли не тільки члени Української народної партії, а й деякі з тих, хто не входив до неї. Серед них — група українських соціал–демократів, очолювана Миколою Поршем (Чалим), українські есери, які у 1906 р. об'єдналися з колишніми членами терористичної групи УНП «Оборона України» в «Українську народну оборону», представники різних громадсько–політичних організацій Харкова, Полтави, Києва, зокрема письменники, науковці, діячі культури.

Вище зазначалося, що Міхновський не підтримував жовтневу (1905 р.) спробу повстання в Харкові. Ми висловлювали версію, що це було пов'язане з тим, що повстання було стихійне, позбавлене національного забарвлення і не мало шансів на успіх. Але це не означає, що Міхновський відмовлявся від повстання як методу досягнення суверенітету України. Під час революції УНП використовувала досить широкий спектр методів боротьби за самостійницькі ідеали, а окремі члени партії зверталися до силових методів проти царизму, якщо при цьому передбачалося відстоювання українських національних інтересів. У мемуарній літературі та архівних документах збереглися дані про один із таких виступів, який відбувся у Києві на початку червня 1907 р. і був відомий як «бунт саперів». Організатором і активним учасником виступу був член Української народної партії Михайло Шевченко, якого Міхновський знав особисто. Це дає підставу стверджувати, що до цієї події було причетне керівництво УНП, у тому числі й Міхновський. Адже окремі факти, що збереглися, свідчать, що повстання це готувалося досить довго і ретельно, що говорить про можливу участь у цьому процесі партійних верхів УНП.

Про цю маловідому сторінку історії УНП під час революції розповів прихильник партії Варфоломій Євтимович у статті «Революційно–мілітарна акція "Оборони України" у 1904–1907 рр.»[465]. Ця стаття є спробою відновити історію цього виступу за спогадами його учасників, з якими В. Євтимовичу в 1917–1920 рр. довелося співпрацювати на військовій роботі в армії УНР, а також із тими, з ким він спілкувався в еміграції. Серед них були

офіцери, досить обізнані з перебігом подій і долею їх учасників. Крім того, про характер подій можна судити і за архівними матеріалами, зокрема за матеріалами слідства у справах повстання.

Але ця подія і зараз залишається поза увагою дослідників, які вивчають проблеми першої російської революції в Україні. Традиційний компартійний підхід, який панував у радянській історичній науці, вимагав ретельного вивчення соціальних рухів, ініціаторами і керівниками яких були більшовики, і замовчування подій, пов'язаних із проявами національного протесту революційно налаштованих мас. Як приклад можна навести загальновідоме повстання у Києві саперної бригади, що розпочалося 18 листопада 1905 р. під керівництвом Б. Жаданівського, про якого в радянських книгах писали як про члена більшовицької партії. Цій події присвячено багато спеціальних досліджень, іменем Жаданівського названо вулицю. Разом із тим, в радянській історичній літературі не написано жодного слова про повстання саперів, описане В. Євтимовичем.

Як свідчать архівні матеріали і матеріали історичної розвідки В. Євтимовича, це повстання відбулося в Києві на початку червня 1907 р. (під час розпуску II Державної думи) серед солдатів 5–го понтонного і 41–го пішого Селенгінського полків на чолі з підпоручиком Ждановичем і членом Української народної партії (групи «Оборона України») рядовим М. Шевченком[466].

Виступ почали офіцери 5–го понтонного полку під проводом підпоручика Ждановича, який очолив військово–революційний штаб[467].

У зв'язку з тим, що участь в організації повстання брали виключно офіцери–українці, воно набуло виразно українського і протиімперського характеру. Жданович вивів сотню на Жидівський базар, де, згідно з попередньою домовленістю, вона мала об'єднатися із Селенгінським полком. Але Селенгінський полк не підтримав понтонерів, і повстання із цього моменту було, по суті, приречене на поразку.

Проти понтонерів, які укріпилися і забарикадувалися поміж рундуками Жидівського базару, командування Київського військового округу вислало учбову команду 168–го піхотного Миргородського полку.

Після бою, у результаті якого було більше десятка вбитих і стільки ж поранених, самі повстанці заарештували своїх керівників і видали командуванню. Відбувся суд, який засудив Ждановича до смертної кари через розстріл. Але здійснити вирок не вдалося. Коли засудженого перевозили з приміщення воєнно–польового суду до «Косого капоніру» Києво–Печерської фортеці,

його соратники, переодягнені у цивільне офіцери 5–го понтонного і 7–го саперного батальйонів, визволили арештованого. Через деякий час Жданович опинився в Харкові, де за допомогою Миколи Міхновського одержав закордонний паспорт, за яким йому вдалося виїхати до Австрії. Під час світової війни він воював у складі УСС, після важкого поранення потрапив у полон до росіян, де був розпізнаний і загинув від ран[468].

Іншим центром повстання, як зазначалося вище, був 41–й піхотний Селенгінський полк. Керівником виступу цього полку був Михайло Шевченко, член воєнізованої організації УНП «Оборона України». Першим завданням повстанців–піхотинців був марш в район Жидівського базару, де планувалося їхнє з'єднання з понтонерами і саперами.

Як свідчать матеріали слідства, яке проводив Київський військово–окружний суд, 4 червня, коли черговий по полку офіцер скомандував «бить зарю», раптом на середину строю 11–ї роти вибіг рядовий Шевченко. Він звернувся до присутніх із закликом «Товарищи, к оружию!» і пальнув з гвинтівки. Його підтримало ще декілька чоловік. Це був сигнал до повстання. Почалося самовільне озброєння солдат. Але це тривало недовго. Командир полку, який через зрадника був ознайомлений з планами повстанців, дав наказ заспокоїтися і розійтися по наметах. Шевченко спробував перехопити ініціативу. Та несподівано з'явився командир 11–ї роти Пазюрич зі зброєю в руках. Він намагався арештувати Шевченка. Останній змушений був тікати до свого намету, де передчасно були заготовлені три бомби. Скористатися ними він не встиг. Михайла Шевченка було заарештовано і передано до суду. Разом із ним до суду потрапили його товариші, ініціатори цих подій Д. Донцов, М. Калінін, В. Губанов, І. Сухаралідзе та інші[469].

На слідстві заарештовані поводилися мужньо. Прізвища учасників і цілі організації вони не назвали. Але слідчі все ж таки установили, що Шевченко належав до «партії військової організації», яка готувала повстання. У цьому місці дані Євтимовича та слідчої комісії розходяться. Як свідчить Євтимович, Шевченка, пораненого пострілами у груди командиром полку під час спроби підняти солдатів на повстання, було притягнуто до суду, але він помер від ран, не дочекавшись завершення процесу.

Київський воєнно–окружний суд, який розглядав цю справу, встановив «безперечне українсько–мазепинське» тло й мотиви справи і розцінював повстання як спробу відірвати Україну від Росії шляхом збройного повстання[470]. Судове слідство підтвердило, за словами В. Євтимовича, приналежність Шевченка

до «Оборони України», але зазначило, «що на виступ, по всіх даних, пішов на власну руку… не дочекавшись наказу від революційного штабу»[471].

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що революція 1905–1907 рр. стала новим етапом в еволюції світогляду Миколи Міхновського. Хоча вона не змінила його самостійницьких поглядів, але істотним чином вплинула на соціально–економічні ідеали. Міхновський пережив пік захоплення соціалізмом і став еволюціонізувати до лібералізму і навіть до консерватизму. Це був час, коли українські соціалістичні партії все більше схилялись до ліворадикальних соціалістичних гасел, віддаляючись на практиці від ідей західноєвропейської соціал–демократії. Лівіння українських соціалістів штовхало їх до співпраці з російськими соціал–демократами. Неминучим наслідком цього була втрата інтересу до національної ідеї та зменшення впливу на українське населення.

Ця еволюція українських соціалістів викликала крайнє занепокоєння Міхновського та його однодумців–самостійників. Провал спроб створення загальнонаціонального революційного фронту з українськими соціалістами змусив їх шукати союзників у центрі і на правому фланзі українського політичного спектра, сприяв зближенню з ліберальними колами. Криваві події грудня 1905 р. призвели до переходу певної частини членів УНП на позиції більшої поміркованості і навіть консерватизму. Міхновський і його прибічники прилучилися до участі у виборчих кампаніях до Державної думи, до легальної політичної і культурно–просвітницької роботи. Члени УНП виступали ініціаторами багатьох легальних заходів, спрямованих проти утисків українства з боку Російського уряду. Ці акції активно підтримувала українська еліта. Їхні зусилля були спрямовані на зняття заборон з української мови, створення національної преси, відкриття українських шкіл, кафедр українознавства, українських культурно–просвітніх товариств тощо.

Між двома революціями (1907–1917)

Після закінчення першої російської революції Микола Міхновський залишився в Україні, у Харкові. Йому, на відміну від багатьох радикальних українських соціалістичних лідерів, вдалося уникнути ув'язнення й еміграції. Не змінився і характер його професійної діяльності. Він продовжував працювати адвокатом, причому належав до еліти харківських правників. Але міжреволюційне десятиліття, якщо порівняти його з бурхливими попередніми й наступними роками життя Миколи Міхновського, може здатися малозмістовним і нецікавим. Саме таким воно і постає на сторінках нечисленних розвідок про Міхновського. Навіть С. Шемет, В. Андрієвський і П. Мірчук у своїх апологетичних статтях про Міхновського мало пишуть про його діяльність у 1907–1917 рр. У кращому разі, ці роки характеризуються декількома спробами активізувати самостійницький рух, а також складною внутрішньою еволюцією Міхновського й очікуванням ним кардинальних суспільно–політичних змін — своєрідний «перехід через пустелю» й підготовка до високої місії під час революції 1917 р.

Справді, найважливіше Міхновським вже було написане і публічно висловлене у попередні роки, а головні практичні дії, які стали можливими в умовах Української революції, були попереду. Однак з висновком про міжреволюційне десятиліття як малозмістовний період діяльності Міхновського не можна погодитися. У 1907 р., після закінчення першої російської революції, Микола Міхновський був уже цілком зрілим 34–річним політиком, а напередодні 1917 р. взагалі перебував у повному розквіті фізичних і духовних сил. Для самореалізації це найкращі роки. Але для політика важливо також мати і сприятливі суспільно–політичні умови. А таким міжреволюційне десятиліття назвати не можна.

Поразка революції звузила можливості пропаганди національної ідеї. Хоча повного повернення до дореволюційного становища не сталося, все ж помітно посилилося переслідування українських політичних діячів і всього, що навіть віддалено було пов'язане з українством. Особливо це відчувалося у зросійщеному Харкові. Коли, наприклад, у жовтні 1908 р. студенти Харківського університету звернулися за дозволом на проведення вечірки на користь бідних студентів–українців, генерал–губернатор відмовив, мотивуючи це тим, що українців як таких не існує, а є декілька губерній, де живуть «хохли». Коли ж студенти повторили своє прохання від імені жителів Полтавської губернії, дозволу на

вечір також не дістали, бо, за переконанням губернатора, полтавці складають занадто невеликий гурток «хохлов», щоб заради них проводити[472]. Невдовзі ці переслідування здобули правову базу: поза законом опинилися всі національні політичні партії та організації, які діяли в національних регіонах імперії. 20 січня 1910 р. з'явився обіжник П. Столипіна, який зарахував українців до «інородців» і заборонив будь–які українські організації. Мотиви цієї заборони пояснювалися тим, що «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення»[473]. Наступного року була опублікована урядова декларація, яка доповнювала циркуляр від 20 січня 1910 р. У ній зазначалося, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить в собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно–територіальних основах»[474]. Що ж стосується самостійницьких ідей, то імперським режимом вони вважалися чи не найбільшим злом. Усе, що було пов'язане з українською діяльністю, переміщалося у підпілля.

Звузивши сферу політичної діяльності, урядова реакція різко розширила поле професійної роботи Міхновського. Після революції 1905–1907 рр. влада не припинила репресій проти учасників революційного руху, захищати яких у судах він охоче погоджувався.

У серпні 1906 р. поліція провела в Києві обшуки й арешти осіб, які вважалися членами «Української соціал–демократичної робітничої партії "Спілка"». У справі цієї неіснуючої організації (насправді, арештовані були членами різних партій — УСДРП, УРДП і соціал–демократичної «Спілки») як підсудні притягалися 12 чол., у тому числі В. Винниченко, А. Жук, Ю. Квасницький, С. Завадський, В. Степанківський та ін. Підсудний Ю. Квасницький, звинувачений у зберіганні нелегальних відозв і літератури з метою їхнього розповсюдження, своїм захисником обрав харківського адвоката М. Міхновського, якого знав як «захисника українських позицій». Збереглося клопотання Міхновського, направлене до Київської судової палати, у якому захисник просить залучити як експертів за справою Квасницького Є. Чикаленка, Ф. Матушевського і С. Шемета. Суд відхилив клопотання Міхновського. Врешті–решт Ю. Квасницький у вересні 1908 р. був засуджений до ув'язнення на два роки[475].

У листопаді 1907 р. у Лубнах були заарештовані найближчі товариші Міхновського Володимир і Микола Шемети, а також український соціаліст Андрій Лівицький та інші. Поліція сфабрикувала гучну справу, відому під назвою «Лубенська

республіка». Арештовані — члени так званої «лубенської самооборони» (у документах її називають ще й «єврейською самообороною») - міжпартійного комітету з охорони міста, утвореного восени 1905 р. міською думою для запобігання чорносотенного погрому в місті. Звинуваченим інкримінували вбивство поліцейського й особи, яка виявилася провокатором (насправді вони були вбиті есерами). Серед адвокатів були Микола Міхновський і Арнольд Марголін. Важкі умови утримання призвели до того, що Володимир Шемет у Полтавській тюрмі тяжко захворів на тиф, кілька днів лежав у переповненій камері без медичної допомоги і мало не помер. Через адвоката М. Міхновського полтавська громадськість порушила клопотання про переведення В. Шемета до лікарні, що і було зроблено[476]. Більшість членів комітету за сфабрикованими звинувачуваннями були засуджені. Але адвокати подали апеляцію, й у вересні 1909 р. майже всі засуджені були виправдані. Не останньою була й заслуга Міхновського[477].

Досить часто М. Міхновський виступав захисником у процесах, на яких звинувачувалися українські селяни. Ще до революції він охоче надавав адвокатський захист селянам, не дуже сподіваючись на винагороду. Але ситуація після революції ускладнилася тим, що серед звинувачуваних селян було багато учасників нападів на поміщицькі маєтки, орендарями яких інколи були євреї, і на сільські єврейські крамниці. Серед адвокатури, значну частину якої становили євреї, вважалося не гідним честі правника захищати учасників єврейських погромів і тим самим підпирати антисемітську, недемократичну політику уряду. За захист же тих, хто брав участь у погромах поміщицьких маєтків, адвокати, особливо соціал–демократи і ліберали, бралися охоче, бо вважалося, що такі погроми йшли під «справедливими» економічними і соціальними гаслами. Що ж стосується Міхновського, то він боронив як тих, що руйнували дворянські маєтки, так і тих, хто громив єврейські крамниці. Анонімний автор газети «Лубенские отклики» гостро критикував Міхновського, вважаючи абсурдним і безпринципним одночасно обороняти і погромників єврейських крамниць (селян), і тих, хто цих погромів прагнув запобігти (учасників «лубенської самооборони»). Микола Міхновський так пояснює у листі до газети «Рада» від 14 листопада 1908 р. свою позицію: «Я співчуваю його (єврейського народу. — *Авт.)* стражданням, бажаю йому розвитку і шаную таких його синів, як Теодор Герцль. І так само я відношусь до інших народів. Але такі мої відносини не перешкоджають мені найдужче любити український народ, якого я син. Я уважаю найбільшим щастям йому служити і ділити

з ним радощі і горе. Нещасна доля сього народу викликає в душі моїй найглибші емоції. І через те, коли я дізнався, що деяка частина адвокатури постановила принципово відмовити правничої помочі тим синам мого народу, які обжалувані за єврейські погроми, моє серце обливається кров'ю. Я уважав, що та частина адвокатури необачно взяла на себе ролю суддів і без знання дійсного стану кожного обжалуваного вже наперед засудила всіх погромників…»

Ця думка заслуговує на особливу увагу, перш за все тим, що вона характеризує ставлення Міхновського до «єврейського питання». Міхновський черговий раз заявляє, що він солідаризується з тією частиною єврейського суспільства, яка втілюється в особі Т. Герцля, родоначальника сіонізму — вчення, яке відкидало асиміляцію євреїв як метод розв'язання всіх їхніх проблем. На цій позиції Міхновський стояв з початку своєї політичної діяльності, на ній він залишився і після першої російської революції.

Але ця думка цікава ще і тим, що в ній Міхновський звинувачує частину адвокатури, особливо євреїв, в упередженості щодо учасників селянських виступів, їхньому небажанні вникнути в мотиви, деталі й конкретні обставини справи — у те, що він називав «дійсним станом». Що ж стосується «дійсного стану справ», то він Міхновському уявляється таким: «Характер нападів на панський двір, і на єврейську крамницю був однаковісінький: Грицько Розбишаченко, розбивши пана, посунув далі і розбив "жида", національні причини не мали ніякого значення в розрухах. Мотиви і цілі були в обох випадках у Грицька Розбишаченка ті самісінькі. Я не бачу ніякої різниці між поміщиком Абрикосовим, в якого розбите дворище і спалене сіно, і крамарем Янкелем Рубиншпайзером, в якого розбито крамницю і спалене сіно». При цьому принципово важливо те, що Міхновський не бачив жодних підстав для виправдання, коли справа стосувалася людського життя — росіянина–поміщика чи єврея–крамаря. Він зазначав, що скрізь на Полтавщині, де він тільки й виступав оборонцем, «погромники не чинили насилля ані проти особи поміщика, ані проти особи єврея, а звертали увагу тільки на їх майно». Характерно, що він не лише захищав українських селян, але й намагався довести їм, що «шлях, який вони обрали для боротьби, непевний, що не такими засобами можуть вони досягти своєї цілі».

Лист Міхновського потрапив у поле зору Сергія Єфремова, який відгукнувся на нього статтею «Хистка позиція: з приводу листа д. Міхновського», опублікованою наприкінці жовтня 1908 р. у «Раді», а 1909 р. — у брошурі «Єврейська справа на Україні».

«Хисткість» позиції Міхновського, на думку Єфремова, полягає в тому, що той не стільки пояснює свою участь у процесах над погромниками, а «хоче дати підстави для такої оборони взагалі». Єфремов вважає, що такої підстави не може бути, і закидає Міхновському, що той не враховує «таку загальну схему погромів: аграрні розрухи йшли під економічним та соціальним гаслом, антиєврейські ж погроми — під політичними окликами; аграрні погроми справді були результатами темноти, несвідомості й невміння знайти для боротьби інших способів, антиєврейськими ж керували руки, яким до Рубиншпайзерового сіна не було ніякісенького діла… Антиєврейським погромам стимулом була політична реакція, тоді як аграрним розрухам — аполітична темнота… Погромники єврейські… скрізь свідомо йшли проти визвольного руху й у яких слова "жид" і "левоцюнер" були синонімами».

У цій дискусії Єфремов виступає як політик, чітко зорієнтований на ідею єдності демократичних сил різних національностей, на єдиний фронт з російською та єврейською демократією. Причому як політик він керується загальними принципами, а не конкретними обставинами. Якщо навіть стати на його точку зору, то з ним можна було б погодитися лише в тому разі, коли б у полтавському селі справді був чіткий розподіл між погромниками обох категорій: між тими, хто виступав проти поміщиків лише тому, *що вони поміщики,* і тими, хто виступав проти євреїв лише тому, *що вони євреї* та явні чи потенційні *революціонери.* Саме на існуванні цієї відмінності наполягає С. Єфремов, коли говорить, що погромники обох категорій лише «в окремих випадках змішувалися». У реальному житті, з яким зустрічався Міхновський, такого вододілу, особливо в селі (а його клієнтами були саме селяни, а не міські чорносотенці), не було. На наш погляд, Міхновський у цій дискусії виступає, перш за все, як адвокат, а потім уже як політик, а в остаточному рахунку, це виявилося і кращою політикою. Міхновський знав краще сільське життя, а з ним і специфіку антиєврейських виступів у сільській місцевості. У Єфремова таких знань не було. На такий висновок, до речі, наштовхує його опис підготовки до погромів: «хрестами наперед значили єврейські доми й чудово вміли орієнтуватися по мішаних кварталах, де поспіль, плутано живуть "жиди" і "нежиди"»[478]. Це — картинка з міського життя. Картинка цілком реалістична, бо єврейські погроми були, передовсім, міським явищем, а їхніми учасниками рідко були селяни. Згідно з висновком японського дослідника Гіроакі Куромія, учасниками погромів були «члени найнижчих прошарків середнього класу (міщани)» і «мігранти з внутрішніх російських губерній, куди

більшість євреїв не допускали»[479].

Міхновський, за свідченням Євгена Чикаленка, був глибоко обурений статтею Єфремова, яка створювала йому імідж антисеміта. Для такого обурення були підстави. Ситуація у селянському русі була значно складнішою, ніж та, яку описав Єфремов, а типовий сценарій селянських виступів, за версією Міхновського, нам здається ближчим до реальності, ніж опис його опонента. За свідченням Є. Чикаленка, Міхновський хотів відповісти Єфремову, але не зробив цього[480]. Чому саме не було публікації з відповіддю Міхновського, Чикаленко не пише. Напевне, Євген Чикаленко — видавець «Ради» — просто відмовився друкувати цю відповідь.

Але справа на цьому не закінчилася. У дискусії із С. Єфремовим і редакцією «Ради» М. Міхновський здобув несподівану підтримку відомого українського публіциста і політика С. Шелухіна. Критикуючи «Раду» за некоректне ставлення до опонентів, у брошурі «Літературні геростратиукраїнства» він зазначає: «Коли іноді "Рада" дає місце для статті "чужої" людини, то хіба для того, аби потім підняти на глум і на цім кінчити справу». Серед цих людей, «фактично позбавлених [можливості] відповідати в газеті», С. Шелухін називає М. Міхновського[481]. Але цим С. Шелухін не обмежується. У своїй брошурі він гостро критикує підходи «Ради» і, зокрема, одного з її постійних авторів С. Єфремова до висвітлення єврейської проблематики, висловлюючи думки, співзвучні з думками М. Міхновського.

Цікавий поворот цій дискусії надала та обставина, що в ній обидві сторони спробували опертися на авторитет М. Драгоманова, який свого часу глибоко вивчав українсько–єврейські стосунки. С. Єфремов у декількох листопадових номерах газети «Рада» (1908 р.) навіть написав статтю «Драгоманов і єврейська справа», де прагнув подати своє бачення «єврейської проблеми». С. Шелухін зробив текстологічний аналіз цитат із Драгоманова, які наводяться в тексті цієї статті, і виявив ряд неточностей, що істотно спотворили зміст першоджерела. С. Шелухін робить висновок: «Заявивши себе драгоманівцем і не мавши сили справитися чи зрозуміти думки Драгоманова, а разом з тим бажаючи прислужитися й догодити російським "лібералам", д. Єфремов зробив, напр., не що інше, як перекрутив думки Драгоманова на свій копил і видав свій фальсифікат за думки Драгоманова». Єфремов, доходить висновку С. Шелухін, *«робить перекручування слов і думок Драгоманова скрізь, де тільки йому це потрібно»* (виділено у тексті. — *Авт.)*[482]. У результаті перед читачем виникає однобока картина становища євреїв в Україні.

Ця картина відповідала настроям тодішньої ліберальної інтелігенції (як російської, так і української), яка охоче говорила про страждання євреїв, але не звертала уваги на їхній негативний вплив на українське суспільство. Зокрема, ліберали відмовлялися предметно аналізувати глибокі соціально–психологічні й економічні відмінності між українськими селянами і євреями України. Сучасний дослідник Ю. Присяжнюк корінь цих відмінностей бачить у суперечностях між традиційними (за світоглядом і способом життєдіяльності) українськими селянами і традиційно–прагматичними євреями[483]. На відміну від С. Єфремова, М. Драгоманов, прагнучи повноти й об'єктивності, писав і про українсько–єврейські стосунки всебічно. Він не зупинився перед констатацією очевидної для нього істини: «…Всі жиди на Україні вважають себе станом, вищим над мужиками–українцями. "Мужик (холоп або хохол) - дурак, хлоп — гадюка, свиня", — нам доводилося чути від найбідніших жидів, а також вислови, які засвідчують, що євреї себе відносять до панських класів, разом із дворянами»[484]. Відповідаючи С. Єфремову, С. Шелухін радить йому і своїм читачам «бути не юдофобом чи юдофілом, а "людофілом", щоб не стати як од юдофобства, так і од юдофільства людиноненависником і щоб мати змогу й світле око розглядати людське життя з призмою високогуманних і етичних вимог принципу рівного достоїнства людей. Без цього не можна бути справедливим»[485].

Брошура С. Шелухіна мала широкий розголос в українському суспільстві. Один з її примірників із своїм автографом автор 19 серпня 1909 р. відіслав М. Міхновському. (Нині цей екземпляр знаходиться у залі україніки ЦНБ НАН України.) Не викликає сумніву, що М. Міхновський читав брошуру С. Шелухіна з величезним інтересом. Він добре знав твори М. Драгоманова і, як свідчать його тексти, також використовував його думки для популяризації своїх поглядів[486]. У відповідь М. Міхновський надіслав 27 серпня 1909 р. листа С. Шелухіну, у якому, зокрема, говорилося: «Я одержав Вашу прегарну брошуру "Літературні герострати українства". Сердечно радую за брошуру, за ласкаву до мене увагу і за висловлені в брошурі знамениті думки, яких не може не поділяти кожен свідомий сучасних обставин українець»[487].

Сам М. Міхновський одержав змогу відповісти С. Єфремову лише в 1912 р., коли почав видавати часопис «Сніп». Приводом для нової дискусії стала реакція С. Єфремова на позицію «Снопа» щодо заклику П. Струве до «ідейної боротьби з українством» і необхідності єдиного фронту в цій боротьбі всіх росіян (і малоросів). З точки зору редакції «Снопа», відповіддю на цей

українофобський випад міг бути лише єдиний фронт українців. Однак цього, вважав «Сніп», не розуміють українські ліберали, зокрема С. Єфремов, проявляючи угодовство щодо позиції П. Струве: «Через що, коли пан Струве каже: "Українство — се справжнє державне й народне лихо", коли гукає: "Московська прогресивна думка повинна енергійно, без усяких двійчастостей та потурань, вступити до ідейної боротьби з українством", то пан Єфремов, критикуючи позицію "Снопа", йому відповідає: "Знайдуться… деякі пункти, на яких ми можемо з паном Струве однією мовою розмовляти"». Така позиція С. Єфремова була кваліфікована «Снопом», як «брак національної гідності». «Уявіть собі на хвилину, — продовжує «Сніп», — що пан Струве щось подібне сказав би про жидів, про потребу "ідейної боротьби з жидівством", яке, мовляв, "є справжнє державне й народне лихо".

Чи думає хто, що пан Єфремов не знайшов би слів, повних обурення та гніву, сильних виразних слів? Але коли мова йде про наш власний нарід, то замість обурення знаходимо ми рабське лизання кулака, що нас б'є в лице!

Це наша національна хвороба; рак, що роз'їдає наш організм; гангрена, що мертвить найдіяльніших наших людей»[488].

Не залишив М. Міхновський без відповіді Є. Чикаленка. Правда, відповідь ця була своєрідною. Видавець «Ради» у своєму «Щоденнику» писав, що він дістав від Міхновського публічний ляпас за те, що його газета зайняла в єврейському питанні неправильну, на його погляд, позицію[489].

Взагалі відносини Миколи Міхновського і Євгена Чикаленка були складними і напруженими завжди. Може, навіть не прагнучи цього, Чикаленко зробив багато для того, щоб Міхновський залишився в пам'яті сучасників і нащадків як український шовініст, позер і неврастенік. Зокрема, у його «Щоденнику» описується зустріч Міхновського з відомим російським письменником–демократом В. Короленком (українцем за походженням) під час судового процесу над сектантами в Сумах у березні 1912 р., де Міхновський виступав адвокатом. «В кулуарах суду, — пише Є. Чикаленко, — якийсь адвокат, не розпитався попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простяг руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним пафосом: "Я зрадникам мого народу руки не подаю"»[490].

Як і нерідко в інших випадках, Чикаленко не описує контекст події. Для розуміння цього контексту звернемося до нарису В. Андрієвського, який акцентує увагу на другому боці справи. «Цей вчинок обурив більшість його ліберальних земляків. Але меншість

– дуже маленька меншість, і то з молоді — була захоплена: це ж був гідний наслідування вчинок українця–націоналіста… Слід додати, що Міхновський і об'єктивно мав рацію. Короленко на пряме запитання "Яку батьківщину він уважає своєю?" — відказав просто: "Моя родіна — русская література!" Він для українського державницького руху нічого, крім шкоди, не зробив. Тому коли влітку 1918 р. ліберальна російська інтелігенція в Полтаві, де він жив, влаштувала для нього ювілейне свято, то всі українці вже без різниці партій і напрямків вшанували те свято демонстративною відсутністю»[491]. Напевне, В. Андрієвський у своїй оцінці В. Короленка — відомого російського письменника–демократа — надто суб'єктивний. Але ця його оцінка дає для розуміння вчинку М. Міхновського більше, ніж щоденниковий запис Є. Чикаленка.

Хоча сфера професійної діяльності М. Міхновського після поразки першої російської революції розширилася, можливості політичної діяльності стали вужчими і значно ускладнилися.

Це пов'язано з тим, що взагалі у роки столипінської реакції можливості для діяльності політичних партій, особливо національних, різко звузилися. Перш за все, жорстоких переслідувань зазнала Українська народна партія, яка була рупором ідей Міхновського. Приречена на підпілля, малочисельна, позбавлена можливості працювати серед населення, вона, як і інші політичні партії, втрачала зв'язок з життям. Після поразки революції і до початку Першої світової війни УНП майже не проявляла себе на політичній арені. У звітах і повідомленнях місцевих урядовців до департаменту поліції про діяльність політичних партій, що діяли в Україні в 1907–1914 рр., згадки про неї зустрічаються рідко. Об'єктом урядових гонінь стали й інші українські національні партії. У цих умовах українська діяльність набувала переважно позапартійних форм. Урядові репресії викликали прагнення об'єднатися на загальних засадах конституціоналізму і парламентаризму, незалежно від партійних програм. У вересні 1908 р. на зборах представників УДРП після тривалих дискусій було прийнято рішення відмовитися від партійної діяльності і спробувати налагодити спільну роботу у формі безпартійної організації за зразком Всеукраїнської, яка існувала до 1904 р. Нова організація дістала назву Товариство українських поступовців (ТУП). Назва делегатам сподобалася. Як згадував Є. Чикаленко, один з учасників зборів з полегшенням підтримав пропозицію назвати нову організацію Товариством українських поступовців: «От і добре, будемо помаленьку ***тупати,*** як і раніше»[492]. Програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: «парламентаризм, як основа державного ладу; федеративна перебудова Росії, як засіб забезпечення прав

нашої народності, яка живе в російських кордонах; національно–територіальна автономія України у складі Російської імперії»[493]. Нічого протизаконного в цих вимогах не було. Усі вони звучали з трибуни Державної думи. Ідея сподобалася не лише українським радикал–демократам. До ТУП стали приєднуватися представники інших українських організацій і позапартійні українські діячі. Співпрацювали в ТУП і самостійники на чолі з М. Міхновським, становлячи в ньому національно–радикальне крило. Але чи означає це, що вони відмовилися від намірів зберегти організаційну структуру і традиційні форми підпільної діяльності?

У деяких джерелах зустрічаються свідчення про існування у Харкові, принаймні з 1908 р., строго законспірованої організації самостійників на чолі з Миколою Міхновським. Її завданням, між іншим, було просувати своїх членів у всі легальні і напівлегальні українські організації, щоб проводити там самостійницьку лінію. Один із сучасників подій Володимир Доленко — до революції 1917 р. український громадський і церковний діяч, потім в'язень радянських тюрем, а після Другої світової війни в еміграції засновник Українського національно–демократичного союзу й Української селянської партії — Союзу Соборних земель України — залишив коротку згадку про неї. У листі від 28 серпня 1957 р., адресованому Зиновію Книшу, який збирав матеріали до біографії Миколи Міхновського, Володимир Доленко стверджував: у вересні 1908 р. він став членом на той час уже діючої організації самостійників під назвою «Перший курінь» і залишався в її лавах до лютого 1917 р. Керівником цієї організації автор листа називає М. Міхновського, а серед найактивніших діячів («права рука Миколи Івановича») - П. Дідусенка. Засідання «Першого куреня» відбувалося у помешканні купця М. Рикова, який також входив до організації[494].

Ці дані, звичайно, потребують перевірки. Ми намагалися це зробити, але архівних свідчень про самостійницьку організацію під назвою «Перший курінь» знайти не вдалося. Однак це не означає, що така організація не існувала взагалі. Поліція знала далеко не всі деталі, але у загальних рисах із ситуацією в українському визвольному русі була обізнана. За агентурними даними харківського жандармського управління, український гурток, який іменувався «міхновщина» (судячи з усього, за прізвищем керівника) діяв у Харкові у 1912 р.[495] Ще одну інформацію, яка свідчить про існування організаційної структури самостійників, залишив Є. Чикаленко. Українські ліберали, які досить насторожено ставилися до будь–яких акцій самостійників, інколи навіть краще, ніж поліція, були проінформовані про

процеси в середовищі своїх конкурентів — самостійників. Вони також зафіксували появу самостійницького гуртка в Харкові. Так, Є. Чикаленко у своєму щоденнику 25 листопада 1911 р. записав: «Насуваються знову над нами хмари. ЗАВ'ЯЗАЛИСЯ (так у тексті. — *Авт.)* знов на нас націоналісти, хіба вони не знають, що українці навіть у найфантастичнішій своїй програмі далі автономії не пішли. В Харкові з'явилася була коло М. Міхновського купка "самостійників", але їх свої ж засміяли»[496].

Наведені дані свідчать про існування в Харкові водночас декількох об'єднань з різною назвою: «Перший курінь», групи «міхновщина» і «купки самостійників біля Міхновського». Цілком можливо, що в усіх цих випадках мова йде про одну й ту саму групу людей, про одне об'єднання.

Версія про існування «Першого куреня» (чи групи під умовною назвою «міхновщина») як строго законспірованої самостійницької організації, створеної також і для роботи в українських позапартійних об'єднаннях, концептуально важлива для аналізу діяльності Міхновського в період між двома революціями. Саме тому вона потребує додаткової перевірки із залученням нових джерел. Наведених вище фактів недостатньо, щоб зробити остаточні висновки. З другого боку, ця версія добре вписується у зафіксовану в джерелах логіку тодішньої діяльності самостійників і самого Міхновського, що може бути додатковим (хоча й не остаточним) аргументом на користь існування цієї групи.

Для М. Міхновського співпраця в ТУП була важливою, перш за все, для демонстрації власної присутності, а значить, і репрезентованого ним руху на політичній арені, а також як трибуна для пропаганди своїх поглядів. Товариство українських поступовців було по суті єдиною національною всеукраїнською організацією, яка час від часу проводила з'їзди, де зустрічалися представники всіх регіонів України. Крім того, громади ТУП діяли в усіх губерніях України, а також у Москві та Петербурзі. Такої трибуни бракувало Міхновському, який прагнув вийти на загальноукраїнську і навіть загальноросійську аудиторію. Інформація про присутність Міхновського на всеукраїнських з'їздах ТУП і виступи на них збереглася в різних джерелах.

Про прагнення діяти на загальноукраїнському політико–культурному полі свідчить і його спроба організувати у 1909 р. видання збірника висловлювань видатних учених і громадських діячів з їхньою оцінкою щодо заборони української мови в школах. За зразок було вирішено взяти видану депутатом австрійського парламенту В. Яворським брошуру «Українська справа в Європейськім освітленні». Приводом для цього було

обговорення у шкільній підкомісії Державної думи питання про допуск у школи національних мов. М. Міхновський дістав від знайомого депутата Думи інформацію, що надії на введення української мови в школах примарні. Тому слід мобілізувати суспільну думку щодо необхідності прийняття закону й організувати тиск на депутатів. З пропозицією надати матеріал для такого збірника М. Міхновський звернувся до ряду політиків і відомих у науковому світі вчених. Зберігся його лист з цього приводу до М. Грушевського. Лист датований 10 грудня 1909 р. З нього видно, що, крім видатних учених і діячів, у збірнику планувалося вмістити колективні рішення з цього приводу Петербурзької академії наук, Київського та Харківського університетів. Певне, діючи від імені якоїсь групи, Міхновський пише: «Отже, ми хочемо вплинути на Думу Державну. Ми виробили план діяльності. Одним із способів впливу ми уважаємо видання збірничка, як вже згадано». Немовби заспокоюючи М. Грушевського, М. Міхновський пише: «Тон збірника лагідний, не бойовий, але спокійний об'єктивно–вчений»[497]. Але реалізувати цю ідею через незалежні від Міхновського причини не вдалося. Невідомо також, чи відповів М. Міхновському М. Грушевський.

У роки політичної реакції продовжився діалог самостійників з українськими радикал–демократами і соціал–демократами, який, однак, не часто був конструктивним, а інколи виливався у форму взаємних звинувачень. Як і раніше, Міхновського звинувачували у надмірному радикалізмі і навіть екстремізмі. Так, Є. Чикаленко закидав у 1911 р. М. Міхновському, що його «невиважена» політична лінія «відлякує» харків'ян від українства і що досі у Харкові немає жодної української книгарні, не кажучи вже про газету[498]. Саме Є. Чикаленко виявився чи не найжорсткішим опонентом Міхновського в міжреволюційні роки.

Це серйозне звинувачення звучало не лише з вуст Є. Чикаленка. Саме так продовжували оцінювати діяльність Міхновського деякі інші українські ліберали і соціалісти. Однак ці звинувачування не доводяться конкретними фактами. Навпаки, факти свідчать про те, що головним полем діяльності Міхновського після поразки революції стала саме культурно–просвітницька робота української спрямованості, яка межувала з політичною. Певні умови для цього створила революція. Навіть в умовах урядової реакції збереглися певні умови для самоорганізації українського суспільства. Після поразки революції, крім ТУП, виникли і цілком нові організації, які декларували, головним чином, культурно–просвітницькі цілі. Практично у кожній з цих організацій більш чи менш активно діяли самостійники.

Віктор Андрієвський був цілком правий, коли зазначав, що в умовах низького рівня національної свідомості населення Міхновський не лише поширював українську ідею, він разом із тим готував ґрунт для сприйняття цієї ідеї[499]. Саме цьому була присвячена його діяльність у різних громадських об'єднаннях.

Одним із таких об'єднань був український відділ при Харківській громадській бібліотеці, який був організований в умовах революції. З 1908 р. на чолі комісії, яка керувала роботою відділу, став Микола Міхновський[500]. Починаючи з 1909 р. у звітах бібліотеки з'являється окремий розділ, присвячений діяльності українського відділу. У комісії були близькі до Міхновського члени УНП: Г. Шевченко, О. Степаненко, О. Расторгуєв, а також Х.Д. і Х.О. Алчевські, небіж Міхновського Олександр, помічник присяжного повіреного М. Біленький, підприємець І. Бойко, дворянка Н. Німцевич та ін.[501] За даними Харківського жандармського управління, до складу українського відділу ХГБ входило близько 60 чоловік. Керівництво відділу підтримувало зв'язки із членами українофільського студентського гуртка університету, а також з навколишніми селами, куди надсилали українські книжки і журнали[502]. Голова комісії М. Міхновський прагнув збільшити фонди відділу, щоб задовольнити голод на українську книгу, який відчувався в університетському центрі Слобожанщини. Зокрема, він неодноразово виступав за придбання якомога більшої кількості періодичних видань українською мовою. Ця проблема неодноразово ставала темою дискусій із шовіністично налаштованою частиною керівництва бібліотеки.

Міхновський прагнув зробити фонди відділу більш доступними для широкого загалу. У зв'язку з цим відділом проводилася велика робота з бібліографування зібраних матеріалів, особливо монографій і статей з періодичних видань. Її результатом було створення у 1912 р. друкованого «Каталогу книжок українською мовою ХГБ». Це був перший і єдиний до 1917 р. бібліографічний покажчик українською мовою, присвячений українській книзі. У передмові до каталогу, написаній М. Міхновським, сказано, що це — результат праці декількох років, а головна мета видання — дати уявлення про книжкові багатства української науки і літератури, наявні в Харківській громадській бібліотеці[503].

А показати справді було що. Каталог містив близько 3000 описів українських книг. Це — прямий результат роботи комісії, адже за 20 років до створення комісії бібліотека спромоглася придбати лише 680 книг українською мовою[504]. Лише творів І. Франка в каталозі значилося 36 назв. З каталогу видно, що в

бібліотеці були твори В. Винниченка, М. Шаповала, Г. Чупринки. Багато було одержано перекладів зарубіжної літератури українською мовою, цінні роботи з філології, етнографії та фольклору, що належали перу І. Франка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Сумцова, А. Кримського, П. Єфименка, С. Єфремова та ін.

У 1912 р. Харківська міська дума надала українському відділу 300 рублів. Це — результат зусиль її гласних–українців, серед яких був і М. Міхновський[505].

У 1914 р. місцем голови комісії Міхновський поступився своєму товаришу Гнату Хоткевичу, який у 1913 р. повернувся з вимушеної еміграції до Харкова і продовжив справу свого попередника.

У 1909 р. М. Міхновський став ініціатором ще однієї важливої національно–патріотичної акції: з допомогою групи харків'ян, своїх найближчих однодумців, яких поліція характеризувала як «яскравих і енергійних місцевих українців», ним було засноване «Третє харківське товариство взаємного кредиту». По суті, це був український банк. Поєднання національно–культурної та економічної діяльності в умовах реакції було загальноукраїнською тенденцією. Багато представників ТУП активно працювали в кооперативних товариствах, використовуючи цю роботу і для фінансового забезпечення національного руху. Членами «Третього харківського товариства взаємного кредиту» були М. Базькевич, М. Біленький, В. Расторгуєв, О. Степаненко (усі члени УНП), П. Дідусенко (його називають родичем Міхновського), І. Бойко (один із спонсорів видання Каталогу українських книг ХГБ) та інші — усього більше 90 осіб[506]. «Головою Третього товариства взаємного кредиту» був П. Дідусенко. Згідно з наведеними вище даними В. Доленка, він був членом нелегальної групи «Перший курінь». Але «душею товариства» поліцейські чиновники називали Миколу Міхновського. Товариство проіснувало до 1914 р. Воно відіграло значну роль у національному вихованні харків'ян. На засідання товариства збиралися не тільки його члени, а й студенти, учителі, службовці — усі, хто підтримував український рух або брав у ньому активну участь. Поліція характеризувала товариство як «легальне місце єднання українських ідейних течій»[507].

З особою Миколи Міхновського пов'язана і діяльність «Харківського товариства ім. Г. Квітки–Основ'яненка».

З проханням до губернської влади дати дозвіл на відкриття українського культурно–освітнього товариства «Українське громадське зібрання» громадськість Харкова у 1909 р. зверталася двічі. Це був час переслідування українських «Просвіт», які після

короткого періоду відносно вільної діяльності влада почала закривати. Тому сподіватися на позитивне рішення було важко. Тим більше, що серед ініціаторів цієї акції був Міхновський і його найближче оточення. Кожного разу їх ретельно перевіряли на благонадійність. При перевірці виявилося, що М. Міхновський належить до «антиурядової партії», Х.Д. Алчевській нагадали її участь в антиурядовому банкеті 1904 р., А. Голубєв і Д. Ткаченко були зв'язані з українськими соціал–демократичними групами. Харківський поліцмейстер дійшов висновку, що «з відкриттям клубу ще більше розів'ється "сепаратизм", який і без того порушує спокій такого великого міста як Харків, а українофільська партія почне працювати майже легально»[508].

Чергове звернення до генерал–губернатора щодо дозволу заснувати організацію, якій дали назву «Товариство ім. Г. Квітки–Основ'яненка» підписали у жовтні 1911 р. особи, які, з точки зору влади, не належали до «неблагонадійних». Це були відомий художник С. Васильківський, інженер С. Тимошенко, дворянин Н. Попов, купець М. Риков[509]. Як бачимо, і назва товариства не викликала особливих заперечень, і М. Міхновського та інших «радикальних українців» серед засновників не було. Але чиновники не звернули увагу на М. Рикова. Як зазначалося вище, В. Доленко називає його членом нелегального «Першого куреня» самостійників. Якщо «Перший курінь» справді існував, то цілком можна припустити, що М. Риков дійсно був відряджений ним для роботи в «Товаристві ім. Г. Квітки–Основ'яненка».

Цього разу влада дала дозвіл на відкриття Товариства, сподіваючись на його лояльність. Але вже на установчих зборах, які відбулися 4 березня 1912 р., стало зрозумілим, що влада прорахувалася. До ради Товариства, обраного загальними зборами його членів, крім засновників, серед яких був М. Риков, було обрано М. Міхновського, а також дочку М. Рикова — випускницю юридичного факультету університету К. Рикову, згадуваного вже члена «Першого куреня» і голову «Третього товариства взаємного кредиту» П. Дідусенка, художника С. Васильківського. Серед членів товариства також зустрічаються прізвища багатьох прихильників самостійницької ідеї та друзів Міхновського: М. Білецького, К. Бич–Лубенського, О. Міхновського, Є. Любарського–Письменного, Г. Хоткевича, Х.О. і Х.Д. Алчевських, С. Паночіні та ін.[510]

Поліцейські нишпорки у своїх донесеннях за 1912–1913 рр. зафіксували активну участь М. Міхновського в роботі «Товариства ім. Г. Квітки–Основ'яненка» і не без підстав підозрювали самостійників у використанні його аудиторії для пропаганди своїх ідей. «Там часто читаються доповіді мазепинського

спрямування», — писав у своєму донесенні жандармський чиновник[511].

Товариство складалося з трьох відділів: літературного, який ставив за мету дослідження в галузі українського письменства; художнього, що повинен був займатися вивченням української історії, філософії, музики, живопису, скульптури, архітектури; відділу української етнографії. Пізніше у структурі Товариства появився науковий відділ, який очолив член правління Товариства Міхновський. В активі було багато цікавих ініціатив, у тому числі спроба заснування українського театру з участю корифеїв національної сцени (завершилася невдачею, бо не вдалося знайти необхідних коштів[512]), участь у кампанії зі збору коштів на спорудження в Харкові пам'ятника Тарасу Шевченку, організація виставок, заходи щодо вшанування пам'яті геніального українського композитора й активного громадського діяча М. Лисенка, створення української книгарні тощо.

Зокрема, питання про увічнення пам'яті М. Лисенка гласний (радний) Харківської міської думи адвокат М. Міхновський порушив у своїй заяві на ім'я міського голови негайно після смерті композитора в листопаді 1912 р. Міхновський запропонував надіслати телеграму співчуття родині М. Лисенка, встановити щорічну стипендію ім. М. Лисенка в сумі 100 руб. для вихованця Харківської мистецької школи Російського музичного товариства (представлення і рекомендації робить «Товариство ім. Г. Квітки–Основ'яненка»), асигнувати 3000 руб. на пам'ятник. Пропозиція М. Міхновського була ухвалена на засіданні думи, для реалізації пункту про пам'ятник композитору була обрана комісія із 4 гласних з участю М. Міхновського, І. Кулінича, В. Пономаренка (члени «Товариства ім. Г. Квітки–Основ'яненка») і М. Сумцова[513].

Українська книгарня була створена в 1912 р. зусиллями «Товариства ім. Г. Квітки–Основ'яненка» і «Третього харківського товариства взаємного кредиту», а також і майбутніх членів. Завідував книгарнею С. Луценко, член «Товариства взаємного кредиту». За повідомленням начальника харківського губернського жандармського управління, книгарня перетворилася в місце зібрання місцевих українців, де вони обмінювалися думками про політичне життя і літературу[514]. Книгарня мала зв'язок з університетським студентським гуртком, навколишніми селами, куди посилала книги і журнали. Як зазначалося у цитованому вище документі, «відвідувачі книгарні ділилися на два крила — меншість — українські націоналісти… та більшість — українські соціал–демократи»[515]. Під терміном «націоналісти» поліція мала на увазі представників самостійницької течії,

прихильників УНП. М. Міхновський надавав велику підтримку книгарні й був активним учасником її заходів.

Після революції М. Міхновський не залишив надію на видання в Харкові українського часопису. Це йому нарешті вдалося в 1912 р., коли читач одержав щотижневик «Сніп», який видавався протягом року. Це було чи не найбільше досягнення Міхновського в міжвоєнний період.

Перш за все йому довелося вирішити фінансові проблеми. Питання про фінансування часопису потребує спеціального дослідження. Напевне, джерел було декілька. Головним чином це були місцеві меценати і підприємці з українофільськими симпатіями. Але частину грошей він одержав від свого давнього товариша В. Хрінникова, з яким знався, принаймні, з 1906 р., коли вони в Катеринославі робили спроби видавати часопис «Запоріжжє». У 1910–1911 рр. Міхновський захищав його на судовому процесі. Хрінников знав про плани Міхновського і виділив йому на видання часопису 6000 рублів[516].

Нарешті наприкінці 1910 р. Микола Міхновський та його помічник Михайло Біленький звернулися за дозволом до харківської інспекції у справах друку[517]. На думку Міхновського, саме Харків, центр Слобідської України, мав стати колискою українського друкованого слова. У листі до І. Франка він писав: «Велика се країна — Слобідська Україна, але цілком не оброблена — чистий вовчий закуток. Маю сміливість розпочати діло для підготування справжньої української преси…»[518]

Дозвіл дістали 8 грудня 1911 р., тобто майже через рік. Видання здобуло назву «Сніп», його головним редактором став М. Біленький, а видавцем і редактором — М. Міхновський. Ще кілька місяців тому видавець київської «Ради» Є. Чикаленко звинувачував лідера самостійників у тому, що його не виважена політика «відлякує» харків'ян від українства і що досі в Харкові немає української газети. Немов у відповідь Є. Чикаленку Міхновський пише у листі до І. Франка: «Вийшло ще тільки 4 числа мого "Снопа", але вже маю ту втіху, що невеличке слобідське громадянство українське аж тепер не сміє сказати: "Ми такі нездарі, що навіть часописі дрібненької не маємо". Мені здається, пане Докторе, що часопись моя вже фактом свого існування впливатиме на підвищення бадьорості оспалого українства на Слобідській Україні…»[519]

Надаючи великого значення цій роботі, І. Франко виявив бажання співпрацювати зі «Снопом»[520].

Перший номер часопису вийшов 1 січня 1912 р. У ньому повідомлялося, що «Сніп» адресується українській інтелігенції і є єдиним українським часописом на Слобідській Україні [1 січня].

Газета відразу ж попала під пильну увагу поліції. Харківському інспектору у справах друку було наказано встановити особливий нагляд за цим виданням[521]. Після виходу кількох номерів «Снопа» поліція зробила висновок, що «напрямок часопису вузько націоналістичний, просякнутий прагненням до культурного відокремлення українського народу. У зв'язку з цим серед української інтелігенції міста спостерігається помітне пожвавлення»[522].

До співробітництва в часописі М. Міхновський намагався залучити найкращі сили української інтелігенції. З редакцією журналу активно співробітничали І. Франко, Х. Алчевська, М. Сумцов, С. Васильківський, К. Бич–Лубенський та інші відомі автори.

Розмаїта тематика, доступний і цікавий виклад матеріалу, фахова його обробка зробили «Сніп» популярним не лише в інтелігентській аудиторії, але й серед селянства і робітників. Про це свідчить досить великий наклад часопису — близько 1500 примірників. Швидко розширювалася і географія видання. Починаючи з лютого 1912 р. «Сніп» можна було придбати не тільки в Харкові, але й у Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Полтаві[523].

«Сніп» містив у собі статті з політичних і громадських питань, критичні огляди літератури та мистецтва, а також оповідання, фейлетони, вірші, хроніку подій, ілюстрації тощо. У березні 1912 р. з'явилася нова рубрика «З життя Слобідської України», у якій розповідалося про заснування і діяльність українського «Товариства ім. Г. Квітки–Основ'яненка, роботу українського відділу Харківської громадської бібліотеки, збирання коштів на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку та інше.

З великим інтересом читачі сприймали матеріали, що друкувалися у рубриці «Галерея сучасних діячів». Під цією рубрикою було опубліковано серію цікавих нарисів М. Міхновського, присвячених видатним діячам української культури, зокрема М. Лисенку, М. Грушевському, М. Садовському, М. Кропивницькому, О. Косач, І. Франку, М. Сумцову та іншим. М. Міхновський рідко підписувався під своїми матеріалами і визначити авторство його текстів іноді надто складно. Але тут він ставить підпис, який чітко вказує на авторство: «М. М–ський».

Міхновський вмів знайти слова, щоб виділити головне в героях своїх нарисів, підкреслити їхній внесок у національну культуру й український національний рух. У нарисі про М. Грушевського, наприклад, він акцентує увагу на величезному значенні його наукової роботи, зокрема зовсім по–сучасному оцінює значення «Історії України–Руси»: «Було б зайвим казати

про величезне значення тієї Історії. Адже знайдено великий тридцятимільйонний народ, націю з просторою культурою, хоч і зруйнованою, але здатною до відродження, до нового життя». До того ж підкреслюється непересічний талант Грушевського як «надзвичайно талановитого публіциста», який «рішуче не дозволяє сучасним українським крутіям збочити з простої стежки, яку він вирівнює для ходи цілого народу і яка йде до великого ідеалу»[524].

У березні 1912 р. М. Міхновський публікує статтю «Шевченкові роковини», у якій він виявляє безмежну любов до національного генія та закликає «скинути рабську мораль і пройнятися нескореною–націоналістичною».

У шостому номері «Снопа» були надруковані надіслана І. Франком «Притча про захланність» і портрет письменника, подарований Міхновському ще у 1900 р. Цікава історія цього портрета, яка певною мірою віддзеркалює стосунки між Іваном Франком і Миколою Міхновським. Міхновський розповідає цю історію у своєму листі Франку: «Хочу… надрукувати Вашого портрета, пане Докторе, якого Ви подарували мені років 12 назад. Тільки мені клопіт, що його трохи подерли жандарі, як арештували в мене мої папери. Я тоді Вас своїм рідним батьком назвав, тільки через те й визволив портрета, а то б іззїли»[525].

До «Снопа» виявляли інтерес й інші українські політичні діячі. Зокрема, С. Петлюра, відмовивши Д. Донцову в публікації в «Украинской жизни» його знаменитої роботи «Модерне москвофільство», рекомендував автору звернутися до «Снопа» або «Української хати», бо робота «цілком відповідає тому курсові, який ці органи держать»[526].

Редакція «Снопа» охоче підтримувала всі українські патріотичні ініціативи. Зокрема, вона закликала збирати кошти на побудову пам'ятника Шевченку і вела цю агітацію не лише в Харкові. Поліція не без підстав вважала, що за цією роботою стоїть М. Міхновський. Начальник губернського жандармського управління у рапорті до Петербурга писав з цього приводу: «В Харкові на чолі українського руху стоїть присяжний повірник Міхновський, який видає сепаратистський щотижневик "Сніп", що нині закликає до пожертвувань на пам'ятник Шевченку»[527].

Значна частина матеріалів часопису готувалася самим М. Міхновським. У них він продемонстрував непересічні здібності журналіста й публіциста. Петлюра, який був принциповим ідейним опонентом Міхновського, у листі до Д. Донцова хоч і писав, що «Сніп» «з дуже шовіністичним запахом і не без симпатії до церковності», але все ж таки визнавав, що «видається він куди краще, ніж решта українських видань, живо, з

темпераментом»[528]. Навіть член клубу російських націоналістів С. Щоголєв у своїй книзі «Український рух як сучасний стан південноросійського сепаратизму» змушений був визнати високий професіоналізм видавців газети: «Бадьорий та оптимістичний новий український тижневик "Сніп"… Кожний, хто знайомий з малоросійським наріччям, визнає чудову чистоту та мелодію малоросійської мови»[529].

Однак наприкінці 1912 р. редакція змушена була заявити про закриття часопису. Серед причин цього слід назвати постійні цензурні переслідування і штрафи, які супроводжували журнал з перших його номерів. Але найголовніше було навіть не це. В останньому номері, який вийшов 30 грудня 1912 р., М. Міхновський писав: «"Сніп" умирає смертельно ранений байдужістю нашого громадянства, а не дошкулянням з боку ворогів». Навіть сумний факт закриття часопису Міхновський використав, щоб нагадати українцям про їхні національні обов'язки.

Вихід «Снопа» засвідчив процес політизації та радикалізації українського національно–культурного руху в Харкові напередодні Першої світової війни. Даючи оцінку українському руху в цей період, начальник харківського жандармського управління відзначив особливу роль щотижневика, який «об'єднав біля себе найбільш опозиційні елементи… без сумніву сприяв піднесенню серед населення малоросійських губерній національної свідомості»[530]. Навіть після припинення виходу часопису в західноукраїнській періодиці можна було зустріти схвальні відгуки і посилання на харківський щотижневик.

Відкриття «Снопа» співпало з початком виборчої кампанії до IV Державної думи. Міхновський та його однодумці не мали ілюзій щодо можливості вирішити українські проблеми за допомогою царської Думи. Як і в попередні роки, вони прагнули використати вибори для пропаганди своїх ідей, демонстрації національно–політичних вимог українців і, разом з тим, національного виховання населення.

Виборчу кампанію Міхновський почав ще восени 1911 р. Саме тоді окремою листівкою було опубліковане звернення «До українського народу на Україні російській», у якому були викладені вимоги українців. Цю листівку надав для публікації З. Книшу А. Жук. За інформацією А. Жука, листівка була надрукована в друкарні львівської газети «Діло» і нелегально переправлена на Наддніпрянщину[531]. Звернення має підпис «Група виборців», хоча, за переконанням З. Книша, «не лише хід думок, але і стиль, і добір слів і понять свідчать про знане нам з інших текстів перо Міхновського»[532].

Звернення починається розвінчуванням безпідставних сподівань українських виборців на сприяння російської демократії. «Оці наївні думки наробили шкоди розвиткові української свідомості більше, ніж усі заборони правительства. Історія останніх років життя Державної Думи, в якій висловлюються впливові круги російської нації, дуже розчарувала сентименталістів, бо вони — хоч як пильно заплющують очі — мусили побачити, що всі без винятку російські партії розв'язують важкі для України питання не так, як корисно Україні, але так, як це корисно їм, тим чи іншим російським партіям з їх партійного погляду на інтерес московського народу»[533]. Виходячи з конкретно–історичної ситуації, у якій опинилася Україна («чужинці користуються на Україні більшими впливами, ніж самі українці»), Міхновський закликає обирати до Державної думи «українців, а не чужих, як досі робили… Обрання неукраїнців за представників української нації, це очевидне убожество її національно–політичної думки й організації».

У зверненні «Групи виборців» прописані вимоги, які мають обстоювати депутати від українських губерній в Державній думі:

> навчання у школах усіх рівнів українською мовою;
> заснування на державний кошт української Академії наук;
> загальна й обов'язкова початкова освіта;
> забезпечення громадянських і національних свобод законом;
> прогресивне робітниче законодавство;
> законодавче забезпечення рівноправності української та російської мов;
> зниження податків;
> справедлива щодо України економічна і фінансова політика центру;
> автокефалія української церкви;
> об'єднання всіх земств в Україні в єдину самоуправу українського народу.

Втілення цих вимог у життя по суті означало для України повноцінну автономію. За переконанням Міхновського, ці вимоги могли послідовно відстоювати лише українці. Але з тексту звернення видно, що говорячи «українці», він має на увазі членів українських політичних партій, громадських організацій або не зв'язаних з ними осіб, які декларували своє українство. Зрештою, на практиці це було одне й те саме. Він наводить приклад з роботи Третьої Думи, багато депутатів–кадетів якої були обрані голосами українських виборців (до речі, серед цих депутатів були

й українці за походженням), а потім виступали проти національних вимог українців. Зокрема, у зверненні наводиться фрагмент виступу в Думі при обговоренні питання про рідну мову в школах України кадета Родічева: «Дайте їм рідну школу, нехай вони самі побачать, якої нісенітниці домагаються».

Звернення залишало достатньо широке поле для тактичних маневрів і блоків з ліберальними партіями чи групами інших націй, «але при обов'язковій, конечній умові, щоб до списку були вписані й українські кандидати в такій кількості, яка відповідає місцевим комбінаціям».

Вказаною листівкою Міхновський і його прихильники готували українське суспільство до виборчої кампанії задовго до її початку. Коли ця кампанія розгорнулася, 27 травня 1912 р. у «Снопі» була опублікована «Українська платформа», яка повторювала практично всі положення звернення «Групи виборців». «Мабуть, кожному видно, — зазначалося в «Українській платформі», — що обороняти інтереси українського народу не можуть ані поляки, ані москалі, а змогли б це зробити тільки самі українці. Коли се так, то Україна повинна мати в Думі своїх послів».

Майже одночасно в кадетській газеті «Речь» була опублікована передвиборна платформа Товариства українських поступовців. Вона була значно поміркованіша, ніж «Українська платформа», зокрема не мала пунктів про автономію і автокефалію української церкви.

Публікація у «Снопі» «Української платформи», за оцінкою поліції, «викликала вороже ставлення до уряду». Реакція влади була досить жорсткою. До редактора часопису М. Біленького генерал–губернатор застосував арешт на 90 діб і штраф у розмірі 500 рублів[534]. Того самого часу «Речь» за публікацію платформи ТУГІ ніяких переслідувань з боку російської влади не зазнала. Але Міхновського та його оточення це не здивувало. Вразила реакція на «Українську платформу» української ліберальної газети «Рада», яку видавав Є. Чикаленко. Її анонімний автор, який підписався як «Виборець», виступив з критикою «Української платформи», яку він назвав «мішаниною без всякої провідної думки». Зокрема, особливо йому не сподобався заклик авторів платформи «не передовіряти оборону українських домагань у Думі кандидатам поступовців з інших націй». «Виборець» кваліфікує це як «вузькість». З його точки зору невиправдане також включення до програми про «самоуправу українського народу», автокефалію української церкви. «Виборець» вважав, що ці питання (особливо перше) не належать до виборчої платформи, а є частиною політичної програми. З другого боку, на думку «Виборця», у

платформі бракує пунктів, де йшла б мова про «дошкульні всім краям і народам хиби устрою держави» і національні права та потреби інших націй в Україні і в державі (тобто в Російській імперії).

У відповідь Микола Міхновський 15 червня 1912 р. опублікував у «Снопі» під псевдонімом «Другий виборець» велику статтю «Про українські виборчі платформи». Він кваліфікує свого опонента як «общеросса», який лише відповідно до духу часу вже пише по–українськи, а поняття «общерусские интересы» камуфлює терміном «загально–державні справи». Цей «Виборець», як і інші «поступові росіяни», замовчує справу автономії України (як і справу автокефалії української церкви) лише тому, що вона суперечить російським інтересам. Міхновський досить детально відповідає і на інші звинувачення. Зокрема, своє негативне ставлення до практики обрання від українських округів кадетських депутатів він пояснює не лише попереднім досвідом, але й тією зрозумілою для нього обставиною, що у реальному житті відбувається «боротьба не тільки поміж шарами однієї нації, але і між цілими націями, як колективними одиницями» і що «національні інтереси у важких хвилях об'єднують усі шари, усі класи даної нації». Потім він ставить питання, на яке сам і відповідає: «Хотів би я знати, чи поступові групи якої–небудь нації вже дали згоду йти з українськими поступовцями вкупі на основі рівноправності? Знаючи українські відносини, без помилки скажу, що з ніякою недержавною нацією поступовці навіть не перемовляли. Річ іде про те, що російські кадети хочуть українських голосів, а українці "премудро і велично" їм дають».

Точка зору Міхновського справді ґрунтується на фактах і відбиває домінуючу в суспільстві тенденцію. Звичайно, у цій тенденції були і винятки, які, однак, лише підтверджували правило. Ні до революції 1917 р., ні після неї загальноросійські політичні партії не підтримували прагнення українських партій до самовизначення України.

У своїй статті Міхновський знову торкається проблеми блокування з російськими політичним партіями. Відповідаючи «Виборцю», він називає неправдою його твердження, що «група» не дозволяє жодних блоків з чужинцями. «Група» виразно дозволяє *технічні* блоки з партіями чи групами інших націй. Але тільки технічні на підставі «я тобі, а ти — мені».

У літературі досить часто зустрічається твердження, що, відмовляючись від блокування з кадетами, Міхновський та його оточення були готові до зближення з російськими націоналістами на чолі з П. Столипіним. Тим самим робиться спроба представити Міхновського як безпринципного і неперебірливого політика,

здатного пожертвувати національною ідеєю в ім'я дрібних, другорядних поступок царському уряду. Як приклад наводиться витяг із «Щоденника» Чикаленка, де мова йде про перший з'їзд ТУП. Чикаленко пише, що на цьому з'їзді, який відбувся восени 1908 р. у його помешканні, Міхновський гаряче переконував тупівців, що їм «треба йти проти жидів та російської демократії разом з націоналістами на чолі зі Столипіном», доводячи, що «тільки такою тактикою можна добитися пільг для українського слова»[535]. Наводяться й інші приклади, які повинні були продемонструвати «роялістські» ухили Міхновського. Подібні твердження вимагають перевірки незалежними джерелами, зокрема документами царської поліції. Виявити такі документи нам не вдалося. Що ж стосується прагнення Міхновського дистанціюватися від російських ліберaлів, з одного боку, і від російських консерваторів — з другого, то така лінія простежується досить чітко. Зокрема, в одному з останніх номерів «Снопа» у статті С. Порубайміха (К. Бич–Лубенського) «Бажання українства» робиться такий прогноз на майбутнє: «Українство вступає в новий фазис життя. Є вже багато ознак, що йому прийдеться вести боротьбу за самоохорону не тільки з урядовою політикою і правими елементами других народностей, а з ліберaлами, і навіть демократичними колами інших національностей, особливо московської»[536]. Ці слова написані не М. Міхновським, але у його газеті, і, безсумнівно, не суперечать його поглядам.

Але найпереконливішими є не слова, а справи. У виборчій кампанії 1912 р. Микола Міхновський виступав незалежно як від російських ліберaлів, так і від російських консерваторів.

У Харкові Міхновський спробував реалізувати свій підхід про пріоритет українських інтересів на виборах до Думи на практиці. Коли розгорнулася передвиборна кампанія, Міхновський з допомогою «Третього харківського товариства взаємного кредиту» включився в боротьбу. Його дії зразу ж потрапили до поля зору поліції. За агентурним повідомленням Південно–Західного охоронного відділення, «харківські українці вирішили виступати самостійно, мотивуючи своє рішення тим, що у попередніх 3–х думах ніхто не відстоював інтереси України». Крім Міхновського, кандидатом у депутати виступив член указаного товариства робітник І. Кулінич і ще декілька харків'ян[537]. Поліція залишила і свою оцінку платформи, з якою виступали ці кандидати: їхні вимоги «схиляються в кінцевому результаті до повного культурного і економічного відірвання від Росії українських губерній та політичної автономії…»[538] Певно, ні сам Міхновський, ні його товариші не сподівалися на успіх, хоча

виборча кампанія велася за всіма правилами. Було обрано «Виборчий комітет», куди ввійшли однодумці Міхновського П. Плевако, В. Доленко і О. Курдіновський, проводилася агітаційна робота. Було виставлено два списки — від «домовласників» і «квартиронаймачів». За перший було подано лише 37 голосів, за другий — 1157. З цієї нагоди Міхновський писав у «Снопі»: «Тепер ми знаємо, що на 5000 українських домовласників у Харкові тільки 37 не є зрадниками»[539]. Таким чином, представники українського списку до Державної думи не були обрані, але їхня агітація була успішною та залишилася у пам'яті виборців. Що ж стосується українських ліберальних, прихильників передвиборної платформи ТУП, які орієнтувалися на блок з російськими кадетами (їх Міхновський називав «сентименталістами»), то вони черговий раз розчарувалися. їм залишилися крихти з кадетського столу. Як прихильники парламентаризму і демократичних свобод, російські конституційні демократи визнавали право українців на рідну культуру і говорили про абсурдність урядових заборон і поліцейських гонінь. Однак при цьому у своїй абсолютній більшості вони рішуче відмежовувалися від того, що лідер кадетів П. Мілюков називав «прагненням автономістів–федералістів». Окремі винятки, коли кадети погоджувалися на автономію України (а вони мали місце, і про кожен з них дослідники писали охоче й багато), не змінюють суті справи. У своєму виступі у Державній думі з приводу заборони святкування 100–річчя від дня народження Тараса Шевченка П. Мілюков заявив, що здійснення політичної програми автономістів–федералістів для Росії «шкідливе і небезпечне»[540]. Цей виступ справив на лідерів ТУП, які вважали, що їм вдалося нарешті прищепити лідеру кадетів «начала автономізму», гнітюче враження[541]. Таких розчарувань Міхновський не пережив, бо у нього не було жодних ілюзій щодо російських кадетів.

Позиція Міхновського щодо російських кадетів віддзеркалює еволюцію його світогляду, яка інтенсивно відбувалася в передвоєнні роки. М. Сосновський пише, що «Міхновський та його товариші були демократами, стояли на народницьких позиціях, вважаючи, як усе національно свідоме українське суспільство, що рушійною силою історичних процесів є "народ", ідентифікуючи цей "народ" з селянською масою»[542]. Але він не звертає уваги на те, що це було на початку його політичної діяльності. Напередодні Першої світової війни Міхновський остаточно пориває з народницькою ідеологією з її милуванням «безбуржуазністю», «безкласовістю» української нації, орієнтацією на соціалістичній лад. Особливо яскраво ця еволюція відбилася на сторінках «Снопа». «Нація, в новочасному розумінні слова, —

зазначалося в передовій часопису, — складається з багатьох соціальних шарів і, коли в якогось народу нема одного або декількох шарів, він є не народ, а етнографічна маса»[543]. Аналізуючи уроки виборів до Державної думи, Міхновський робить висновок, що однією з причин її був недостатній розвиток національної буржуазії. Звідси висновок: «слід українізувати буржуазію»[544].

Нічого подібного Міхновський не писав наприкінці XIX — на поч. XX ст., у перші роки своєї політичної діяльності. Це був новий момент не лише в його світогляді, але й способі життя. Слобожанщина і Донбас з їхнім інтенсивним економічним життям справляють на Міхновського глибоке враження. Після поразки першої російської революції Міхновський зробив спробу прилучитися до підприємництва. Разом із М. Біленьким купують вони маєток, а спільно з промисловцем Ільєнком Міхновський взяв участь в організації соляного промислу в Донбасі. Під впливом Міхновського обидва компаньйони включаються в український національний рух[545]. Але досягти успіхів у підприємництві йому не вдалося: занадто багатоплановою була його діяльність і занадто мало часу залишалося для підприємництва.

Характерно, що ця світоглядна еволюція не залишилася поза увагою противників українського визвольного руху. С. Щоголєв у своїй книзі цитує одну з редакційних статей «Снопа»: «Українці повинні пам'ятати, що сучасна нація складається з багатьох шарів суспільства. Коли ми хочемо, щоб українці були нацією в новочасному розумінні слова, ми повинні мати національну, патріотичну ліберальну, багату буржуазію»[546].

Певно, еволюція світогляду Міхновського спричинила його конфлікт з керівництвом Української народної партії — його дітища, що врешті–решт призвело до розриву з УНП. Жодних документів, які б свідчили про це, не збереглося. Сучасники Міхновського про це не писали. Виняток — А. Жук, який у листі до З. Книша у 1957 р. зазначив, що 1906 р. М. Міхновський «вже перестав бути членом УНП»[547]. Цілком можливо, хоча, на нашу думку, контакти з новими лідерами УНП Міхновський продовжував підтримувати. Мабуть, Міхновський не увійшов до керівництва партії, коли вона відновила свою діяльність в 1912–1913 рр. Зиновій Книш робить припущення, що Міхновський на момент виборчої кампанії 1912 р. «уже не стояв у проводі, правдоподібно не був уже членом» Української народної партії, «імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю»[548]. На наш погляд, справа не в характері Міхновського, а в його світогляді, еволюцію якого З. Книш не

помітив. Партія відроджувалася на ідейно–політичній базі, закладеній у програмі УНП 1906 р. Ця програма, написана Міхновським (А. Жук вважає, що співавтором програми міг бути один з братів Макаренків, Олександр, до якого після розриву Міхновського з УНП перейшло керівництво партії[549]), тепер не влаштовувала самого автора. Але остаточний, повний розрив з УНП, на наш погляд, відбувся пізніше — у роки Першої світової війни. У передвоєнні роки погляди Міхновського на майбутнє України не суперечили офіційним документам УНП.

Це майбутнє все більше і більше пов'язувалося із зовнішньополітичною ситуацією. Національна революція, яка повинна повернути Україні державність, впліталася Міхновським у загальний контекст європейських і світових подій. З величезною увагою Міхновський слідкував за загостренням міжнародної обстановки в Європі, наближенням великої війни між головними державами континенту, у тому числі між Росією та Австро–Угорщиною, до складу яких входили українські землі. Міхновський ще у своїй брошурі «Самостійна Україна» 1900 р. передрікав неминучі конфлікти між європейськими імперіями, які змінять політичну карту світу і спричинять появу нових незалежних держав на континенті. Постала проблема вибору: на боці кого виступати українцям у майбутньому конфлікті між Російською імперією, з одного боку, і Австро–Угорщиною та Німеччиною — з другого. Частина українських політиків орієнтувалася на противників Росії. Вони вважали, що Австро–Угорщина з її конституційним ладом і началами парламентаризму створить для українців кращі умови, ніж деспотична Росія. Царська поліція підозрювала у симпатіях до Австро–Угорщини й Міхновського. У документі Київського губернського жандармського управління є інформація, згідно з якою в 1910 р. у резиденції австрійського ерцгерцога відбулася нарада з участю Є. Чикаленка, М. Лисенка і М. Міхновського. Йшлося про сприяння українських політиків Австро–Угорщині у разі її війни з Росією. Інформація ця міститься в аналітичній записці поліції, опублікованій у 1925 р. Й. Гермайзе в журналі «Україна». У достовірність цієї інформації важко повірити. По–перше, Є. Чикаленко, якщо взяти до уваги його політичні погляди, не міг собі цього дозволити. По–друге, важко уявити собі М. Міхновського та Є. Чикаленка, які б разом, в одній компанії вирішували такі серйозні питання. Сам Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» спростовує цю інформацію. Ніякої наради в резиденції ерцгерцога з участю вказаних осіб ніколи не було[550]. Навпаки, є підстави стверджувати, що у майбутній війні Міхновський був схильний виступити з підтримкою Росії, що, за

його розрахунками, створить кращі умови для вирішення «українського питання».

Цей курс набув прояву вже на початку весни 1911 р. під час Балканської війни. УНП виступила з відозвою, у якій гостро критикувала Австро–Угорщину і Німеччину за їхню підтримку Туреччини[551].

У 1912 р. свої антиавстрійські й антинімецькі настрої Міхновський став демонструвати ще сильніше. Зокрема, публікації в «Снопі» свідчать, що напередодні Першої світової війни Міхновський, який добре знав Західну Україну і становище там корінного населення, не мав ілюзій щодо політики Австро–Угорщини і Німеччини стосовно України. У квітні 1912 р. у «Снопі» була опублікована стаття з приводу питання про заснування в Галичині українського університету, у якій говорилося: «Від пари десятків літ ми звикли дивитися на Східну Галичину, як на український П'ємонт. Ми бачили, що в Німецькій державі український народ є в меншім приниженні, ніж в слов'янській Росії». Але ця обставина породжувала для загальноукраїнського руху, соборного майбутнього України певні труднощі, на які прагнув звернути увагу «Сніп». «Хто знає, що для українства гірше, чи солодкі слова австрійського правительства, чи груба, брутальна мова — російського». Незважаючи на різні форми заборон, зміст і спрямованість імперської політики щодо українства по обидва береги Збруча залишалися однаковими. «Коли груба мова столипінського циркуляра має на думці не дозволяти прокидатися українській національній енергії, то солодкі слова австрійського мають на думці приспати розбуджену українську енергію. Мета одна й та сама. Різниця тільки в тім, що австрійське правительство віддає нашу націю на поталу полякам, а російське — росіянам»[552].

Однак у цих умовах Міхновський продовжував досить інтенсивно контактувати з політичними діячами, які були перейняті майбутньою долею України, зокрема тими, що напередодні війни створили в Галичині Український інформаційний комітет — організацію, яка з початком світової війни трансформувалася в Союз визволення України (СВУ). Інформаційний комітет складався з політичних діячів Галичини і Наддніпрянщини, а його секретарем був добре знайомий Міхновському Андрій Жук, колишній його співробітник. Інформаційний комітет прагнув до створення міжпартійної загальноукраїнської самостійницької організації та з цією метою робив спроби встановити контакти з наддніпрянськими самостійниками. У січні 1913 р. галицькі діячі М. Струтицький і В. Панейко виїхали зі Львова, щоб домовитися про єдність дій з

наддніпрянськими самостійниками, керівниками яких вони цілком слушно вважали М. Міхновського і В. Шемета. Місія закінчилася невдачею, оскільки ні Міхновського, ні Шемета вдома не було. Зате влітку 1913 р., коли М. Міхновський і О. Степаненко поверталися із західноєвропейської поїздки, вони зустрілися у Львові з представником Інформаційного комітету А. Жуком. Мова йшла про співпрацю. Як писав пізніше А. Жук, нікого більше з наддніпрянців Український інформаційний комітет не наважувався втаємничувати у свої плани, оскільки «все це була публіка дуже далека від таких "авантюрницьких планів", які ми тут снували… Отже, коли вибухнула війна, то на Україні про можливість якоїсь політичної акції серед російських українців по цей бік фронту знали тільки М. Міхновський, В. Степанківський і В. Липинський, що виїхав на Україну десь на початку 1913 р.»[553]

Про зміст і результати переговорів нічого не відомо. Але, коли судити з дальших подій, до згоди дійти не вдалося. Якщо члени Українського інформаційного комітету вважали необхідним етапом української революції приєднання Наддніпрянщини до Австро–Угорщини, то Міхновський, схоже, орієнтувався на розгром Австро–Угорщини і приєднання до Росії західноукраїнських земель. Міхновський побоювався польського впливу в Україні, який обов'язково посилиться, якщо Австро–Угорщина переможе у війні. Якщо Д. Донцов був переконаний, що, «коли Росія буде побита, обидві середньо–європейські імперії будуть змушені нарешті вирішити українське питання»[554], то Міхновський мав зовсім іншу точку зору: розгром Росії лише загострить «українське питання». Схоже, що такі погляди домінували серед більшості українських самостійників, принаймні членів Української народної партії. Особливо яскраво засвідчив це «Універсал до народу українського усієї Соборної України», прийнятий на з'їзді УНП 21 січня 1913 р. Важко сказати, чи мав безпосереднє відношення до створення цього документа Міхновський. Але привертає увагу та обставина, що його зміст близький за духом до цитованої вище статті про становище в Галичині, надрукованої в «Снопі» К. Бич–Лубенським, співробітником М. Міхновського. Сергій Квіт у монографії про Дмитра Донцова називає автором Універсалу УНП від 21 січня 1913 р. саме Міхновського[555]. Це дуже важливий документ, який яскраво демонструє суперечливість ситуації, у якій опинилася Україна напередодні світової війни.

Перш за все, Універсал ставить національні інтереси України на вістря політики українських національних партій. Російська політика стосовно України відкидається, як абсолютно неприйнятна: «В Росії безоглядні переслідування народу

українського Правительством при щирій допомозі усього народу московського, як поступових, так і реакційних верств, сьогочасні канібальські оргії реакціонерів–росіян, урядові утиски нейневинніших проявів української індивідуальності». Документ виходить з необхідності відновлення єдності, соборності українських земель. Це одне з головних завдань майбутньої української революції, її необхідний історичний етап. Саме з цього завдання повинні виходити політики, плануючи стратегію українського визвольного руху в умовах майбутнього міжнародного воєнного конфлікту. З другого боку, в Універсалі цілком справедливо стверджується, що перемога у війні «буде на тім боці, на якому стане великий 30–міліонний український народ». Цим самим українське питання підноситься до рівня найважливіших питань європейської політики.

У документі аналізуються можливі наслідки перемоги у війні Австро–Угорщини, яка при тодішньому співвідношенні сил у Європі не буде повною, але супроводжуватиметься кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів, бо відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Ця перемога, зазначається в Універсалі, «скінчиться приєднанням до неї (Австро–Угорщини. — *Авт.)* максимум Правобережної України, мінімум — приєднанням Поділля і Волині. Ці землі приєднаються до Галичини, поділять її долю. Австрія стане Австро–Угро–Польською державою; відновиться наш історичний ворог — історична Польща — Річ Посполита».

Таку перспективу Міхновський вважав для України особливо небезпечною, бо вона посилить розкол між її Сходом і Заходом. Він виходив з переконання, що «українське питання» матиме більше шансів для розв'язання, якщо всі українські землі будуть об'єднані в рамках однієї держави. На його погляд, у конкретно–історичних умовах того часу більше шансів було у Російської імперії. В Універсалі ця думка має характер чіткої формули: «Стоячи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв'яжуться раз на завжди питання: українсько–австрійське, українсько–угорське, українсько–польське, лишиться єдине питання — українсько–російське, яке розв'язане буде легко»[556].

Невідомо, чи могло б істотно вплинути на перебіг світової війни і на вирішення «українського питання» загальноукраїнське міжпартійне утворення, до якого запрошували М. Міхновського члени Центрального інформаційного комітету у Львові (і яке, зрештою, втілилося в Союзі визволення України), коли б

Міхновський і його однодумці погодилися на співпрацю з ним. Це питання залишається у сфері передбачень. Але якщо абстрагуватися від деталей, то реальна історія утвердження соборності України і відродження української державності, виявилася значно ближчою до тієї схеми, яка представлена в Універсалі УНП від 21 січня 1913 р., ніж у планах Союзу визволення України. Правда, ця історія виявилася надзвичайно важкою і розтягнулася на багато десятиліть.

Початок Першої світової війни застав М. Міхновського в Німеччині, де він перебував в останній у своєму житті закордонній поїздці. Він мав прекрасні можливості залишитися на території однієї з воюючих з Російською імперією держав. Але він зробив усе, щоб повернутися в Україну. Цю обставину можна розглядати як додатковий аргумент на користь стійкості виробленої раніше позиції Міхновського щодо воюючих держав. Оскільки східний кордон Німеччини й Австро–Угорщини перетворився в лінію фронту, довелося їхати на Північ, сподіваючись через острів Рюген перебратися до нейтральної Швеції, а вже звідти через Фінляндію та Росію — в Україну. З групою подорожніх, серед яких випадково виявилися і знайомі — Д. Дорошенко, Є. Тимченко, І. Фещенко–Чопівський, — він пароплавом прибув до Швеції. Через Стокгольм, Торнео і Фінляндію група дісталася до Петрограда. Подорож була важка і продовжувалася два тижні[557]. Далі — Харків, де М. Міхновський залишався до грудня 1914 р.

Про його діяльність цього часу майже нічого не відомо. Але скупа інформація, яку можна почерпнути з поліцейських донесень, свідчить, що з початком війни в місті продовжувалася українська діяльність, до якої, ймовірно, був причетний і Міхновський. Восени 1914 р. УНП спробувала налагодити видання періодичного видання й утворити міжпартійне об'єднання, зорієнтоване на вирішення «українського питання» в результаті переможного завершення війни й об'єднання у складі Російської держави всіх українських земель[558].

Напевне, у грудні 1914 р. М. Міхновський був мобілізований і служив на Північному фронті, а через деякий час, як військовий юрист був переведений до Києва, де знаходився центр українського політичного життя[559]. Саме в Києві було зосереджене керівництво ТУП, яке координувало загальноукраїнські акції. Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» описує грудневий візит до нього як одного з лідерів українських поступовців М. Міхновського і В. Шемета. Міхновський став докоряти Чикаленку, що керівництво ТУП з початком війни не спромоглося послати депутацію до царя, якою б заявили про

лояльність українців щодо Росії та звернулися б до нього з проханням надати населенню Наддніпрянщини такі самі права, якими користувалися галичани в Австрії. «Якби це було зроблено, то правительство не вважало б усіх українців зрадниками, не закривало б преси, й можна було б ждать полегшення». Цю розмову, а також збір підписів під петицією царю з проханням про надання національних прав українцям, який проводився у перші дні війни у Харкові, Чикаленко характеризував як «роялістичні заходи» Міхновського[560]. Про «лояльні ухили» Міхновського під час війни «говорив у розмові з М. Грушевським В. Винниченко»[561].

Важко сказати, що було насправді. Інших джерел, які б підтвердили, чи спростували, що саме Міхновський говорив Є. Чикаленку під час тієї зустрічі, не збереглося. Що ж стосується М. Грушевського і В. Винниченка, то їх у цей час не було в Києві і свої судження вони черпали з розмов, можливо, з тим же Є. Чикаленком. З іншого боку, в орієнтації Міхновського на перемогу Росії на початку війни не було нічого незвичайного. На подібних позиціях стояли цього часу українські ліберали з ТУП і українські соціал–демократи. Вони вважали, що українство в результаті перемоги Росії буде при виграші. Зокрема, як і самостійники, члени ТУП чекали, що «ті культурні надбання, які здобуті шляхом важкої боротьби і багаторічних народних зусиль у чужій державі австрійськими українцями, не будуть втрачені в Російській». Що ж стосується Російської держави, то вона оголошувалася для українця «власним домом, поза яким немає ні затишку, ні щастя»[562]. Соціал–демократ С. Петлюра у статті «Війна і українці», написаній на початку війни, гостро критикував СВУ з його «авантюрницькими побудовами». Він запевняв, що «українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час не тільки на полі бою в шеренгах війська, але як громадяни…»[563] Союз визволення України на Наддніпрянщині не мав помітного впливу. Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Винниченко свідомо спрощували позицію Міхновського, яка жодним чином не зводилася до вульгарної підтримки царату в загарбницькій війні, яку вів царизм. Про ставлення УНП до війни українська інтелігенція добре знала з Універсалу до народу українського всієї Соборної України від 21 січня 1913 р. Зміст цього Універсалу яскраво ілюструє ту беззаперечну істину, що під час війни можливості вибору союзників різко звужувалися і нерідко з двох лих вибирають менше. Міхновський вибрав перемогу Росії, вважаючи, що це приблизить їх до вирішення стратегічного завдання, яке залишилося незмінним, — незалежна, соборна Україна. Що ж

стосується тактики, то вона під впливом обставин могла і змінитися. Це незабаром довели самостійники. Після захоплення Галичини російськими військами і знищення там української преси й усіх національних інститутів на засіданні ЦК УНП на Східних землях було вирішено відмовитися від підтримки Росії й проводити політику сепарації від Росії аж до досягнення мети[564]. Зокрема, пропонувалося надавати активну допомогу Німеччині й Австро–Угорщині, у тому числі методами партизанської війни — висадженням мостів, фабрик і заводів, руйнуванням залізниць тощо[565].

Але участь Міхновського у цих процесах була мінімальною. Судячи з окремих розрізнених фактів, під час війни він остаточно пориває зі своїм дітищем — Українською народною партією. У Києві Міхновський служив у Київському окружному військовому суді у ранзі поручика. Йому довелося брати участь у роботі вищого воєнного суду, де він виконував звичну для себе роль оборонця. Як і попередні роки, на судових засіданнях говорив він, за свідченням очевидця, «ясно й імпонуюче»[566]. Міхновський зумів налагодити добрі стосунки з київським генералітетом, вищими судовими інстанціями, і йому вдалося зберегти життя не одному солдату, звинуваченому в дезертирстві, саботажі чи порушенні військової субординації[567].

Разом із тим, у літературі залишилася інформація, яка свідчить про його нелегальну українську діяльність під час війни. Міхновський тісно співпрацював з національно зорієнтованими офіцерами російської армії, у тому числі з полковником О. Пилькевичем і поручиком Л. Ганом, які у 1917 р. брали активну участь у створенні українізованих військових частин. Інформацію про це залишив у своїх спогадах учасник подій М. Єреміїв, який у роки війни служив у Києві при Генеральному штабі, а в 1917 р. став секретарем Центральної Ради. Єреміїв добре знав Міхновського по Києву особисто, і незважаючи на різницю в політичних поглядах (М. Єреміїв був українським соціал-демократом), високо його цінував. Він описав свою зустріч з Міхновським в Українському клубі, яка відбулася наприкінці 1916 р. На зустрічі були також поручик Л. Ган, кооператор О. Степаненко, інженер В. Коваль, адвокат Ф. Крижанівський (у майбутньому — заступник голови Центральної Ради). «Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою аудиторією, — писав М. Єреміїв, — М. Міхновський виклав свій план утворення українського війська, який полягав у тому, що кожний вояк російської армії — українець за походженням, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії»[568]. Інших деталей цієї зустрічі М. Єреміїв не залишив, і тому важко судити, якою,

власне, була мета цієї зустрічі і як сприйняла аудиторія пропозицію Міхновського. Але важко припустити, що Міхновський прагнув до негайної організації української армії в умовах, коли ще існував царський режим. Це було абсолютно нереально. Певно, мова йшла про плани на майбутнє. Міхновський, як і багато його сучасників, очевидно, відчував наближення краху Російської імперії. Гостра потреба у змінах і їхньому очікуванні «висіли» тоді у повітрі. Це відчували багато сучасників тих подій. Радикалізація охопила національний рух, представники якого все частіше виступали із самостійницькими гаслами. Київський філософ Б. Кістяківський навіть стверджує, що самостійництво в Україні з 1915 р. стало поширюватися «у вигляді масової течії»[569]. Якщо навіть це і перебільшення, не викликає сумніву, що тенденція до швидкого поширення самостійницької ідеї в умовах світової війни справді існувала. Цілком можливо також, що в цих умовах Міхновський прагнув створити певну організаційну структуру, яка б очолила процес формування української національної армії, коли для цього плином подій будуть створені сприятливі умови.

Після Лютневої революції ці умови склалися.

Микола Міхновський і створення Української Центральної Ради

Лютнева революція і крах Російської імперії корінним чином змінили обстановку в Україні і поставили перед її політичними силами завдання визначити свої плани на найближче майбутнє і подальшу перспективу. Яким це майбутнє уявлялося Миколі Міхновському та його оточенню, а зрештою, всім тим, хто характеризувався узагальнюючим терміном «самостійники»? У сучасній українській історіографії це питання залишається невирішеним. У багатьох дослідженнях Української революції, опублікованих в останнє десятиліття, проводиться думка, що самостійників як помітної політичної сили у 1917 р. в Україні взагалі не існувало. Ця точка зору була сформульована в українській зарубіжній історіографії на початку 20–х рр. XX ст. і домінує вже понад 80 років. Ще у 1920 р. В. Винниченко у своїй праці «Відродження нації» так змалював становище в українському національному таборі після Лютневої революції 1917 р.: «…Український сепаратизм тоді помер… українство почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цеї колишньої в'язниці стали близькими, своїми… Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників», або людей, занадто вже пройнятих національним чуттям»[570].

На цю думку В. Винниченка часто посилаються, щоб проілюструвати стан українського національного руху після Лютневої революції 1917 р. Конкретизуючи думку Винниченка, дослідники пишуть, що після перемоги в Росії Лютневої революціїї самостійницький рух на Наддніпрянщині, який різко посилився в 1915–1916 рр., швидко пішов на спад. Есерівські та інші гуртки самостійницької орієнтації, що у розпал імперіалістичної війни стали орієнтуватися на загальнонаціональне повстання з метою досягнення незалежності України чи схилялися до підтримки Австро–Угорщини, швидко перейшли на позиції федералізації Росії та автономії України. Але залишалася невелика група тих, яких В. Винниченко характеризував як політичних маргіналів — «занадто вже пройнятих національним чуттям». До цих маргіналів («запеклих самостійників») зараховували і Миколу Міхновського. У передмові до фундаментального збірника документів «Український національно–визвольний рух. Березень — листопад

1917 року», виданого в 2003 р., зазначається: «Укладачі збірника прагли виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів, щоб на їх підставі можна було відтворити реальний образ самостійницької течії, конкретизувати її програму. Досягти помітних успіхів у цьому напрямі практично не вдалося. Це схиляє до думки про спонтанність дій та неорганізованість самостійників, відсутність у них будь–якої конкретної ідеологічно виваженої програми, як і про відсутність реальних організацій та широкої соціальної бази»[571]. На наш погляд, це — передчасний висновок. Адже спеціального дослідження стану самостійницького руху в 1917 р. укладачі цього збірника, як, до речі, й інші сучасні автори, ще не проводили, а наведені ними документи — це лише частина документального комплексу з даної проблеми. У нашій книзі така мета також не ставиться. Але наведені нижче матеріали про діяльність Міхновського та його однодумців у 1917 р. дають змогу кинути світло і на стан самостійницького руху в Україні 1917 р.

Лютневу революцію 1917 р. Міхновський зустрів у Києві — центрі національно–політичного життя України. Тут про події в Петрограді стало відомо ще 28 лютого (13 березня за н. ст.), а друкувати матеріали про них військова цензура дала дозвіл 2 (15) березня 1917 р. Міхновський перебував на військовій службі в Києві і, знаючи його вдачу, можна погодитися з тими авторами, які пишуть, що він кинувся у вир політичної діяльності, прагнучи об'єднати своїх однодумців, виробити стратегію і тактику самостійників у революції.

З особою Міхновського його нечисленні біографи пов'язують ряд важливих, ключових подій 1917 р. в Україні. Зокрема, П. Мірчук і ряд інших авторів стверджують, що Миколі Міхновському належить історична ініціатива створення Української Центральної Ради.

Роль Центральної Ради в історії Української революції загальновідома. Тому будь–яка інформація про обставини її виникнення надзвичайно цінна і потребує ретельної перевірки. За версією П. Мірчук, 3 (16) березня 1917 р. М.І. Міхновський утворив організаційний центр самостійницьких сил — «Українську Центральну Раду, як орган тимчасового державного правління самостійної України, який виступить з ініціативою й подбає про сформування українського парламенту та відповідального перед парламентом уряду самостійної Української Держави»[572]. У цих словах П. Мірчука — ціла програма українського державотворення. Але чи справді все було саме так? Адже в історичній літературі домінує точка зору, що на початку березня з ініціативою створення власного національного

центру виступило Товариство українських поступовців (ТУП) і йому належить пріоритет у цій справі. Цієї точки зору дотримуються, зокрема, відомі дослідники Української революції В. Верстюк і В. Солдатенко. Потім, за їхньою оцінкою, до процесу творення Центральної Ради приєдналися українські соціал–демократи, які переконали поступовців будувати цю організацію як міжпартійне об'єднання. У результаті вплив тупівців мінімізувався і в УЦР почали домінувати соціалісти. Про самостійників як окремий, незалежний від ТУП фактор в організації УЦР названі вище автори не пишуть[573].

За словами П. Мірчука, українські поступовці взялися за справу днем–двома пізніше ніж Міхновський, коли в Києві стало відомо про ініціативу самостійників. Вони ухвалили «проголосити себе "Центральною Радою" з метою "репрезентувати український народ перед новим російським правительством"». Потім до тупівської Ради приєдналися соціалісти. Перед Міхновським, продовжує П. Мірчук, постала дилема: «або йти далі своїм шляхом, завершуючи свою ініціативу і творити "Українську Центральну Раду" з самих тільки самостійників–націоналістів… або — змагати до консолідації усіх українських сил, об'єднуючи власну ініціативу з ініціативою ТУП та з готовністю українських соціалістів співпрацювати з ініційованою ТУПом "Центральною Радою"»[574]. Міхновський вирішив піти на консолідацію з тупівцями і соціалістами, бо, за словами П. Мірчука, розумів очевидну річ – державне будівництво силами невеликої групи самостійників вести неможливо. Що ж стосується українських соціалістів і лібералів із ТУП, то, за переконанням Міхновського, життя неминуче буде схиляти їх до створення суверенної України. Як наслідок, стверджує П. Мірчук, Міхновський порозумівся «з членами ТУП та з представниками соціалістичних кругів і 17 березня 1917 р. (через два тижні після утворення. — *Авт.)* з самостійницької "Української Центральної Ради" і ТУПівської "Центральної Ради" оформляється єдина "Українська Центральна Рада"»[575]. Таким чином, версія П. Мірчука полягає в тому, що М. Міхновський зі своєю групою діяв цілком самостійно й Українська Центральна Рада стала результатом злиття тупівсько–соціалістичної та самостійницької організацій.

Але точка зору П. Мірчука не здобула підтримки істориків. Їй протистоять принаймні дві інші версії утворення Центральної Ради.

Одна з них сформульована Романом Млиновецьким, який гостро критикує позицію П. Мірчука, вважаючи, що він «заплутався в тенденційних публікаціях Винниченка і Шемета»[576]. Млиновецький стверджує, що організацію під

назвою «Українська Центральна Рада» створило 2 (15) березня «Братство самостійників» — нелегальна і строго законспірована організація прихильників державної незалежності України, яка виникла ще в 1914 р. До складу УЦР увійшли як члени «Братства самостійників», так і особи, які не були до нього прямо причетні. Млиновецький пише: «Самостійники створили цю *першу* Українську Центральну Раду не з "братчиків", а притягнули до неї всіх, хто лише годився на конечність боротьби за здобуття цілковитої самостійності. Звичайно і "братчики" до неї входили також»[577]. Через декілька днів після сформування самостійницької Української Центральної Ради, зазначає Р. Млиновецький, була утворена тупівська Центральна Рада, а вже потім відбулося об'єднання обох організацій. Про участь соціалістів як цілком обособленої партійної сили (а не окремих осіб) у формуванні Ради Млиновецький не говорить нічого. Що ж стосується М. Міхновського, то до «Братства самостійників» він, як стверджує історик, вступив лише в червні 1917 р. Чи брав він участь у створенні Української Центральної Ради як приватна особа, Р. Млиновецький не пише.

При аналізі цієї версії виникає насамперед питання: чи існувало взагалі «Братство самостійників», якому Млиновецький приписує ініціативу створення УЦР, і чим воно було насправді? В історичній літературі про це об'єднання відомо мало, і, головним чином, від того самого Р. Млиновецького. Деякі з істориків взагалі ставлять під сумнів його існування до 1917 р. Але доступні нам архівні документи дозволяють відкинути ці сумніви. Зокрема, у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. знайдено копію «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Цей документ складається з 21 параграфа, перший з яких гласить: «Остаточною метою всієї діяльності Братства є здобуття незалежної української держави, що має включати в собі всю етнографічну територію України»[578]. Документ під назвою «Програма Братства самостійників» і аналогічним змістом виявлено нами і в Державному архіві Київської області[579].

Про географію поширення «Братства самостійників» свідчить той факт, що його програма була виявлена поліцією в Катеринославській губернії восени 1915 р. Його авторство поліція приписувала організації, що діяла в краї та (в перекладі російською) називалася «Инициативным комитетом Украинского независимого союза». Цей документ дещо відрізняється від виявлених у московському і київському архівах. Зокрема, він містить не 21, а 22 пункти, а додатковий пункт передбачає завдання організації у випадку, якщо «вся Україна чи її частина

залишаться після війни за Росією»: «Союз буде боротися… за здобуття національно–територіальної автономії… щоб досягши чи не досягши автономії в процесі боротьби за неї, широкі маси мали б можливість виховати, організувати і загартувати себе для здобуття в майбутньому незалежної Української держави». Цей документ міститься в «Записке об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско–революционного течения среди населення Малороссии», підготовленій поліцією в 1916 р. і опублікованій Й. Гермайзе в 1926 р.[580], а у 1983 р. передрукованій Т. Гунчаком і Р. Сокальчиком у збірнику документів і матеріалів «Українська суспільно–політична думка в 20 столітті»[581].

Наявність цих документів свідчить про те, що організація (чи окремі ізольовані групи) з чіткою самостійницькою орієнтацією в роки світової війни в Україні справді існували. Без сумніву, були її члени і в Києві. Зокрема, М. Грушевський у своїх «Споминах» пише, що наприкінці 1916 р. до нього в Москву занадилася молодь з України, яка бажала бачити його вождем національного руху: «Ясно оповідано мені про організацію молодіжі, котра входила і в військові фронтові формації і випускала свої прокламації… Серед молодіжі стрічалися очевидно течії австрофільські з противними: самостійницькі […] з федералістичними»[582].

З початком революції діяльність самостійницьких елементів, як і політичних течій іншої орієнтації, різко активізувалася. Раптова зміна соціально–політичної ситуації поставила перед ними питання визначення своїх завдань. Реакцією на цей виклик часу, однією з акцій самостійницького Братства Млиновецький вважає створення Української Центральної Ради. Розміщалася ця, *перша,* за словами Р. Млиновецького, Українська Центральна Рада в будинку Дмитра Антоновича, відомого соціал–демократа[583].

За версією Р. Млиновецького, довідавшись про створення УЦР «Братством самостійників», автономісти–тупівці кинулися творити власний національний центр, який було сформовано 6 (19 за н. ст.) березня. Далі почалася боротьба двох організацій за вплив на українське середовище, у ході якої частина самостійницької Української Центральної Ради (зокрема, соціалісти, у тому числі ті з них, що в ході світової війни перейшли на позиції самостійництва) почала схилятися до об'єднання з ліберадами на автономістській платформі. Врешті–решт, 16 березня (29 за н. ст.) дві організації об'єдналися під назвою «Українська Центральна Рада». В об'єднаній організації самостійники та їхні прибічники залишилися у меншості[584].

Такою в загальних рисах є точка зору на утворення

Української Центральної Ради Р. Млиновецького.

Але цю версію, як і точку зору П. Мірчука, відкидають авторитетні академічні дослідники Української революції, зокрема В. Верстюк і В. Солдатенко. Вони вважають обидві ці історичні конструкції документально необгрунтованими, надуманими і безпідставними[585].

Однак, відкинувши судження П. Мірчука і Р. Млиновецького, їхні опоненти просто зобов'язані були у деталях, спираючись на більш–менш переконливі факти, обґрунтувати свої. Але в тому і справа, що процес формування Центральної Ради жоден із них у деталях не досліджував. Особливо мало писали вони про перші її дні, про ініціаторів — тих, хто, власне, висунув ідею цієї організації та зробив перший крок до її створення. «Лише у *загальному плані* (виділено нами. — *Авт.)* відомо, що це зробило Товариство українських поступовців»[586], — зазначає автор передмови до двотомного збірника документів про Центральну Раду В. Верстюк. Але що означає цей *«загальний план»?* На підставі яких історичних джерел він склався? Хто з наявних тоді у Києві членів ТУП входив до первинного ядра організації? У яких спогадах чи інших документах вони говорять про свою участь у формуванні Центральної Ради? Хотілося б мати переконливі документальні докази пріоритету ТУП у створенні Центральної Ради. Однак повторюємо, таких документів жоден із сучасних дослідників не наводить. Схоже, що таких документів у їхньому розпорядженні немає, а історична традиція, так званий *«загальний план»,* склалася в літературі на підставі досить обмеженого кола джерел, зокрема двох публікацій в «Киевской мысли» на початку березня 1917 р. і спогадів Д. Дорошенка, М. Грушевського, Б. Мартоса та деяких інших діячів революції.

Яку ж інформацію можна почерпнути з цих джерел?

Звернемося спочатку до газети «Киевская мысль», яку сучасні автори називають «добре поінформованою» і на яку найчастіше посилаються, коли мова йде про процес створення УЦР. У замітці «Среди украинцев», надрукованій у суботу 4 березня (17 березня за н. ст.), повідомляється, що 3 березня ввечері відбулися багатолюдні збори (понад 100 чол.) «представників українських організацій і груп. Збори вітали Тимчасовий уряд». У цій статті вперше згадується про *існування* Центральної Ради. Але точно *не вказано,* що Центральна Рада була створена *саме* на зборах 3 березня і що це — результат ініціативи діячів ТУП. Щоб переконатися у цьому, відтворимо фрагмент замітки мовою оригіналу: *«По прочтению телеграмм и личных сообщений представителей собрание единогласно приветствовало образование нового правительства и постановило оказывать ему всяческое*

содействие. Были вибраны представители в числе 10 человек для участия в городском и других комитетах, где потребуется представительство украинских организаций. Собрание очень горячо приняло предложение "Центральной Рады" о посылке депутации в Петроград для заявления новому правительству о неотложных нуждах украинского народа».

Цей фрагмент не дає підстав для однозначних висновків. На його основі з однаковою впевненістю можна зробити висновок, що *а)* Центральна Рада була створена 3 березня на зазначених зборах і *б)* на цих зборах Центральна Рада вже виступила як діюча структура, тобто вона була створена раніше, можливо, поза цими зборами.

Наступного дня, 5 березня, та сама «Киевская мысль» повідомила, що «вчора», тобто 4 березня, відбулися досить багатолюдні збори членів різноманітних українських організацій, на яких «всі організації об'єдналися і увійшли до складу комітету "Центральна Рада". До цього комітету приєдналася також українська молодь».

Таким чином, жодна з цих заміток в «Киевской мысли» не дає чіткої відповіді на запитання: *коли* і *хто* утворив організацію, яка в газеті називається «Центральною Радою». Ясно лише, що 3 березня організація з такою назвою вже існувала (не виключаємо можливості, що саме цього дня вона і була утворена) і, як свідчить замітка, виступала з конкретними пропозиціями (про відрядження депутації до Петрограда), а 4 березня до Центральної Ради приєдналася молодь, яку можна ототожнювати як зі студентами київських вузів, так і з соціалістами.

Але у передмові до згаданого вище двотомника документів «Українська Центральна Рада» подається зовсім інша інтерпретація подій, які відбулися на зборах 3 березня: «Було вирішено заснувати загальноукраїнську організацію, в *майбутньому Центральну Раду,* до ініціативного ядра якої обрали десять осіб»[587]. У монографії іншого дослідника Української революції В. Солдатенка з посиланням на «Киевскую мысль» про збори 3 березня у київському Українському клубі «Родина» зазначено: «Саме тоді народилася ідея створення спеціальної організації для координування українського руху. Логічною була й пропозиція назвати її Центральною Радою»[588]. Привертає увагу той факт, що обидві ці інтерпретації подаються без тіні сумніву, як доведена істина, хоча газетна публікація не дає підстав для такої впевненості.

Не дають таких підстав й інші джерела. Їх мало, тому можна прокоментувати всі. По слідах подій 19 березня (за ст. ст.) у першому номері «Вістей з Української Центральної Ради»

зазначено, що УЦР організувалася 4 березня 1917 р. Указано і які представники увійшли до Ради: «Українське технічне т–во, Українське педагогічне т–во, Національний український союз, кооперативи, студентство усіх вищих шкіл м. Києва, Союз міст (городів), робітників, війська, соціал–демократичних груп і ін.»[589]. Як бачимо, про участь у створенні Української Центральної Ради Товариства українських поступовців як окремої організації навіть не згадується, хоча про студентів (молодь) і соціал–демократичні групи мова все–таки йде.

Звернемося до мемуарів учасників чи свідків подій. Так, Дмитро Дорошенко, який під час Лютневої революції жив у Києві і брав участь у перших післяреволюційних зборах Товариства Українських Поступовців, писав, що ініціатива утворення Центральної Ради належала ТУП і що «як формальну дату заснування Української Ради приймають 17 березня за новим стилем» (4 березня за ст. ст.)[590]. Будь–якої іншої інформації про обставини утворення Центральної Ради Д. Дорошенко, на жаль, не залишив. Михайло Грушевський у своїх «Споминах», написаних в 1920–ті рр., також описав початковий етап організації Центральної Ради, хоча в цьому процесі не брав участі, бо перебував у Москві, а в Київ повернувся лише в середині березня, коли УЦР уже була створена. Датою створення УЦР він називає 7 березня[591].

Борис Мартос, який також не був в перші дні революції в Києві, вважав, що Центральна Рада була створена 7 березня, і критикував тих, хто вважає днем її організації 4 березня: «Дехто вважає днем організації Центральної Ради 4 березня ст. ст., але в цей день […] були лише засідання окремих політичних партій, а днем організації Центральної Ради слід уважати 7 березня ст. ст., коли зібрались представники різних українських організацій, і коли вони заснували Центральну Раду й обрали її президію…»[592]

Таким чином, навіть серед свідків подій і активних учасників Української революції немає єдиної точки зору щодо дати створення УЦР. Крім того, жоден із названих вище авторів нічого не говорить про перші дні існування Центральної Ради, а також не наводить переконливих доказів на користь того, що саме ТУП ініціював створення УЦР.

Але, з іншого боку, ні Мірчук, ні Млиновецький також не наводять прямих, неспростовних доказів на користь пріоритету самостійників (М. Міхновського чи «Братства самостійників») у створенні УЦР. Тож залишається відкритим питання: чи справді на початку березня 1917 р. у Києві співіснували два центри національних сил (автономістський і самостійницький) чи

Українська Центральна Рада творилася за якоюсь іншою схемою? На наш погляд, питання можна дещо прояснити, якщо проаналізувати склад тієї частини Центральної Ради, яка в літературі називається «групою соціалістів», що з'явилася на засіданні тупівців і примусила їх будувати Раду за партійним принципом.

Орієнтовно це відбулося 3–4 березня. Про склад цієї групи написано мало. Вказується лише, що її очолював Д. Антонович, а серед членів Б. Мартос у своїй статті про початок діяльності УЦР називає також І. Стешенка й О. Степаненка. Наведемо інформацію Б. Мартоса повністю: *«4/17 березня відбулися в Києві засідання деяких українських організацій, у т. ч. й Товариства Українських Поступовців (ТУП), яке намітило було план культурно–просвітної діяльності. Як видно з відозви ТУПу з дня 7/20 березня, справу автономії України ТУП відкладав до Всерос. Установчих Зборів. Але на це засідання з'явилися представники Української Соц. — Демокр. Партії (Ів. Стешенко й Дм. Антонович) і кооперативів (Ол. Степаненко) з пропозицією організувати спільний політичний центр і поставити домагання автономії України»*[593].

Хоча ця інформація Б. Мартоса містить неточності, у ній для нас цікавою є ідея, що Д. Антонович, О. Степаненко і І. Стешенко діяли узгоджено й поставили завдання організувати *спільний* політичний центр із членами ТУП. Але інформація про узгодженість дій цих політиків може завести недостатньо поінформованого читача в глухий кут. Адже Д. Антоновича й І. Стешенка вважають послідовними противниками самостійництва і прибічниками автономістсько–федералістичної перспективи України. Що ж стосується О. Степаненка, то він увійшов в історію як послідовний самостійник, один з організаторів Української народної партії, соратник М. Міхновського, учасник ІІ Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові (1913 р.), який пройшов під гаслами сепаратизму від Росії[594]. Якщо Б. Мартос не помилився, то у складі соціалістичної групи, яка поряд із ТУП була співзасновницею Української Центральної Ради, були і самостійники. Указана обставина дозволяє з більшим довір'ям поставитися, зокрема, і до заяви Р. Млиновецького, що саме у будинку Д. Антоновича відбувалися засідання Української Центральної Ради, організованої «Братством самостійників»[595].

Усе це, у свою чергу, дає підстави для припущення, що в обох випадках — і коли мова йде про участь *соціалістів* у створенні Центральної Ради, і коли мовиться про роль у цьому процесі *самостійників* – ***йдеться про одне й те саме коло людей***. Інакше кажучи, у процесі створення Центральної Ради в перші дні революції брали участь **дві групи** — *самостійники* різної

соціально–економічної орієнтації (у т. ч. соціалістичної) і *автономісти* (головним чином ліберали з ТУП).

З погляду на дальший перебіг подій Української революції альянс соціалістів і самостійників може здатися неприродним. У свідомості істориків українські соціалісти 1917 р. ототожнювалися з автономістськофедералістичною, а не самостійницькою перспективою. Відповідь на запитання: як і чому вони опинилися в одній організації із самостійниками — можуть підказати обставини Першої світової війни, яка показала безперспективність надій на вирішення «українського питання» в умовах царської Росії. Українські соціалістичні групи тоді переживали складну еволюцію. У літературі вона як слід не описана. Але з уже надрукованих і доступних джерел можна зробити висновок, що частина українських соціалістів (головним чином есерів і частково соціал–демократів) стояли на самостійницьких позиціях. Вони цілком могли підпасти під вплив «Братства самостійників». Соціально–політичний блок програми «Братства самостійників» міг їх цілком задовольнити. Четвертий параграф «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства», виявленої в ЦАРФ, був присвячений характеристиці соціального ладу майбутньої незалежної України: «Братство визнає своїм кінцевим ідеалом ***соціалістичну*** (виділено нами. — *Авт.)* організацію суспільства й всю свою роботу проводить під знаком цього ідеалу». Передбачалося, що «Братство складається з організацій, що в своїй соціальній ідеології можуть бути в де–чому відмінними одна від одної…»[596] Цілком можливо, що цей параграф був включений до документа з розрахунком на приєднання до Союзу радикально налаштованої соціалістичної молоді.

У літературі наводиться чимало фактів стосовно того, що у роки війни на самостійницькі позиції переходили окремі комітети і групи українських есерів, соціал–демократів і студентські об'єднання[597]. Висновок про те, що «в роки світової війни відбувається поступова ідеологічна переорієнтація українського політичного руху з концепції територіальної автономії обох частин України на концепцію незалежної української держави на уламках зруйнованої Російської імперії» зробив у своїй дисертації на підставі значної кількості документів різного походження С.О. Телешун[598]. Ця тенденція за інерцією деякий час продовжувала діяти і після Лютневої революції. Лише через декілька тижнів, протягом яких відбулися партійні з'їзди українських соціал–демократів і українських есерів, більша частина соціалістів самостійницької орієнтації перейшла на автономістсько–федералістичні позиції. Таким чином, є всі підстави припустити,

що «самостійницьку» УЦР могли створити соціалісти, пов'язані з «Братством самостійників», або ж вони діяли спільно із самостійниками есерівської, соціал–демократичної орієнтації або з безпартійними. Тому співробітництво Д. Антоновича та інших соціалістів, що пізніше проявили себе як автономісти–федералісти, з послідовними самостійниками в перші дні революції нам здається цілком можливим.

До запропонованої історичної конструкції цілком вписується й Микола Міхновський. Як військовий, що служив у Київському окружному воєнному суді, він без сумніву був добре поінформований про події напередодні й у перші дні Лютневої революції в Петрограді та про становище того часу в Києві. Міхновський особисто знав як діячів українського руху, які легально діяли на громадсько–політичній арені столиці України до революції, так і тих, хто перебував у підпіллі та зайняв авансцену політичного життя після лютого 1917 р. А якщо це так (а щось інше важко собі уявити), то цілком можна припустити, що до справи створення Української Центральної Ради він цілком міг бути причетним негайно після одержання інформації про крах царизму.

Цікаву інформацію у зв'язку з цим подає у своїх споминах Д. Дорошенко. Він пише, що «як тільки розійшлися чутки про переворот в Петрограді, зійшлася рада "Товариства Українських Поступовців"… Було вирішено сходитися щодня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по змозі впливові позиції. На другий чи третій день засідання Ради прийшло два священики… Прийшли представники від робітників, явилось кілька солдатів… Присутні на наших зборах капітан Ган і поручик Микола Міхновський заявили, що вони ведуть роботу по влаштуванню українського військового клубу»[599].

Незважаючи на те, що Д. Дорошенко був безпосереднім учасником перших засідань ТУП, ця його інформація подана недостатньо чітко і з неї можна зробити принаймні два висновки, що суперечать один одному: 1) Міхновський разом із капітаном Ганом як представники військових був у колі тупівців на «другий чи третій день» безперервних засідань *ради ТУП,* на яких *ще тільки велися переговори* зі створення «української національно–політичної організації», що пізніше дістала назву Центральної Ради; 2) Міхновський прийшов на *засідання вже реально існуючої Центральної Ради* на «другий чи третій день» після її утворення. Аналіз наступного речення у споминах Дорошенка схиляє до другого висновку. Адже після слів про присутність на зборах Міхновського і Гана Дм. Дорошенко пише: «Тоді було рішено заложити загальну організацію, яка на зразок "Ради громадських

організацій м. Києва" об'єднувала б всі українські національні організації і стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її "Центральною Радою"»[600].

Таким чином, версія про існування на початку березня 1917 р. *двох* національно–політичних центрів (Української Центральної Ради, створеної самостійниками–соціалістами, і Центральної Ради, створеної поступовцями) має не менше підстав для існування, ніж версія про існування одного — створеного ТУП. При нинішній джерельній базі проблеми *обидві ці версії* мають право на існування *як гіпотези,* над якими ще слід працювати, розширюючи коло документів.

Розглянемо точку зору про паралельне співіснування деякий час *а)* самостійницької Української Центральної Ради, до утворення якої був так чи інакше причетний М. Міхновський, і *б)* тупівсько–автономістської Центральної Ради.

Р. Млиновецький і П. Мірчук пишуть, що це співіснування продовжувалося два тижні, перш ніж 16 чи 17 березня дві Ради остаточно об'єдналися[601].

Про обставини об'єднання названі вище автори пишуть по–різному. Р. Млиновецький бачить у цьому результат інтриг і прямого обману самостійників федералістами і, зокрема, М. Грушевським. За версією П. Мірчука, це об'єднання стало наслідком прагнення Міхновського сприяти консолідації всіх українських сил, без чого державне будівництво, за його твердим переконанням, було неможливим. Міхновський, зазначає Мірчук, вірив, що і соціалісти, і ліберали, «будучи українськими патріотами, признають швидко свою помилку, й не стануть на ділі спиняти природний розвій подій в Україні в напрямку повної державної незалежності України». Майже те ж саме за 25 років до П. Мірчука писав С. Шемет: М. Міхновський був переконаний, що «хто б не був на чолі Центральної Ради, до якої б партії не приписався старий професор Михайло Грушевський… яка б з українських партій не взяла провід, діло самостійної Української держави цими руками ліпше, чи гірше робитиметься»[602]. Тому він, за словами П. Мірчука, «погодився на те, щоб дещо виждати з офіційним проголошенням незалежності Української Держави»[603].

Хоча прямих і неспростовних доказів на користь цієї точки зору в літературі не наводиться, вона, повторюємо, *має право на існування.* На її підтримку в літературі наводять деякі побічні докази. Одним із таких аргументів може бути зміст першої відозви Центральної Ради «До українського народу!», датованої 9 березня 1917 р., ще до створення об'єднаної УЦР. Її зміст свідчить про те, що до складання відозви прилучалися представники як

самостійницької, так і автономістської течій. Зокрема, П. Мірчук початок відозви вважає самостійницьким за змістом і приписує М. Міхновському:

> «Народе Український!
>
> Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.
>
> Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.
>
> Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як можеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою ти зачнеш сам собі кувати кращу долю»[604].

Ця частина документа має радикальну тональність, хоча і не містить прямих закликів до проголошення незалежності України. Якщо відозву справді написав М. Міхновський, то це можна оцінити і як поступку самостійників автономістам, і як корекцію політичного курсу самих самостійників.

З огляду на вищесказане, мабуть, мова все–таки йде про друге. Йшлося про корекцію курсу. Адже всі інші відомі нам документи, які вийшли зі самостійницького оточення навесні 1917 р., зокрема декларації та відозви Української Народної Партії, що відновили свою легальну діяльність в березні 1917 р., мають подібний зміст. У цих документах прямих закликів до негайного проголошення незалежності України немає[605]. Якщо цей фрагмент з відозви УЦР справді належить М. Міхновському, то є підстави стверджувати, що незабаром, після Лютневої революції 1917 р., проголошення незалежності України він і його оточення справді вважали завчасним.

Про це свідчать також мемуари сучасників, які контактували з М. Міхновським в перші тижні революції. Зокрема, Катерина Антонович у своїх спогадах описує розмову з Дмитром Антоновичем, своїм чоловіком, після його повернення з чергового засідання Центральної Ради: «- Знаєш кого я зустрів і хто відпровадив мене додому?

— Не знаю. А хто?

— Микола Міхновський. Я його запрошував зайти до нас, але він не зайшов. Сказав він мені таку дивну річ, що досі не знаю, як розуміти її: "Не настоюйте тепер перед російською владою на самостійну Україну, згоджуйтеся на федерацію". Коли ж я завважив, що він завжди стояв за самостійну Україну і чому тепер висловлює іншу думку, Міхновський сказав, що тепер дуже

трагічний момент у політиці, все може загинути, ліпше з вимогою самостійності зажадати.

Це було для мене як грім з ясного неба і я спитала:

— Та чи ти ж добре зрозумів?

— Як же його інше розуміти. Так і сказав: "Ви ж знаєте, Дмитре Володимировичу, як я ставлюся і ставився до самостійної України, але тепер не час. Вони нас задавлять"»[606].

Про подібний випадок (а може справа йде про одну подію) згадував у своїх споминах і сам Д. Антонович. Він описує випадок в перших числах березня 1917 р., коли до нього звернувся один з «крайнє правих українських громадян» М. Міхновський з пропозицією зустрітися «на нейтральному ґрунті» — у кабінеті директора кооперативного банку. «Яке ж було моє здивування, — пише Д. Антонович, — коли Міхновський мені заявив, що особисто хотів мене побачити, щоб благати… не піднімати на цей час питання про самостійність України, бо в цей час московське громадянство нас знищить без останку, бо з цими кадетами боротися тяжче, ніж з царським урядом»[607].

Подібна інформація міститься в «Уривках з моїх споминів за 1917 рік», які належать Є. Чикаленку. Євген Харлампійович планував заснувати пресове видавництво, яке б почало друкувати велику газету, напевне ліберально–федералістського спрямування. Цією справою зацікавився М. Міхновський. «Але ж ви, кажуть, самостійник», — звернуся до нього Є. Чикаленко. На це Міхновський начебто відповів: «Не пора про це говорити»[608].

Наведені факти свідчать, що М. Міхновський після краху самодержавства цілком усвідомлював, що самостійники без участі інших політичних сил не в змозі забезпечити існування незалежної України. Масштаби завдань вимагали участі максимальної кількості людей, яким не була байдужа доля України. У розпорядженні самостійників таких людей було порівняно мало. Необхідність єдності дій представників різних течій національного руху диктувалася самим життям. Тому він і стояв на позиції єдиного фронту всіх національних сил, які б могли залучити до складної та важкої державотворчої роботи всі конструктивні сили.

Але національна єдність, яка проявилася в українському таборі після Лютневої революції, була нетривкою. Уявлення про перспективи Української революції в Міхновського і його однодумців, з одного боку, і їхніх автономістсько–соціалістичних партнерів по Центральній Раді – з другого, виявилися різними. Останні, поступово завоювавши переважну більшість Ради, майбутнє України бачили у складі Федеративної Росії. Під цю ідею було підведене, на погляд федералістів, глибоке теоретичне

підґрунтя. У статті «Звідки пішло українство і до чого воно йде», написаній навесні 1917 р., М. Грушевський зазначив: «Я твердо вірю — та й не один я, — що велика революція Російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — велико вплине на перебудову всієї Європи, та її перетворення в європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виходом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійснимою. І от чому я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для близького часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будущині сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з підстав сеї Європейської федерації»[609]. Цю точку зору М. Грушевський і його однодумці повторювали неодноразово. Таким чином, політичні претензії течії, яку репрезентував М. Грушевський, а це переважна більшість Центральної Ради, були зорієнтовані на здобуття обмеженого суверенітету — територіальної автономії України в межах вужчого (Росії у недалекому майбутньому) чи ширшого (Європи в перспективі) федеративного об'єднання.

Повторюємо, що самостійники, які в Раді становили незначну меншість, на початку революції не відкидали ідеї федерації, про що свідчать багато документів. До речі, їх, як і М. Міхновського зокрема, звинувачували у зв'язку з цим у непослідовності. Виникла навіть легенда, що М. Міхновський після Лютневої революції повністю і безповоротно відійшов від самостійництва і перейшов на позиції федералізму. На початку 50–х років минулого століття через це спалахнула гостра дискусія між одним із лідерів ОУН В. Мартинцем і професором С.М. Драгомановим, сином М.П. Драгоманова. Світозор Драгоманов у листі до В. Мартинця цитує брошуру М. Міхновського «Спадщина тиранів», опубліковану в 1917 р.: «Усі українці без різниці партій і переконань усі об'єдналися на тім, що Росія повинна перетворитися на федеративну спілку і що Україна — в своїх національно–територіальних межах — має бути членом федеративної спілки!»[610]. На цій підставі С. Драгоманов робить висновок, що в 1917 р. «М. Міхновський зійшов з своїх позицій 1900 року, тобто, з позицій так званого "самостійництва" і став на шлях федералізму і, очевидно, готовий був іти тим федералістичним шляхом, який вказував ще Михайло Драгоманов в 1870 році… Міхновський в 1917 році пішов тим

федералістичним шляхом, яким нині… йдуть федералісти різних національностей, які об'єдналися в Європейській Спілці Федералістів, яка… прагне перетворити всю Європу, від Атлантичного океану до Уралу і Закавказзя, у федерацію народів, як етап до світової федерації»[611]. В. Мартинець, який не бачив брошури Міхновського, рішуче відкидає точку зору С. Драгоманова. Він робить припущення: «…З початком революції в Росії і в Україні, коли всі українські партії, всі українські діячі, та й нікуди правди діти, загал населення опановані були захопленням і вірою в нову, демократичну Росію, і Міхновський уляг цій загальній психозі, як і наш найвищий провід — Центральна Рада, прийняв гасло федерації; але вже перші протиукраїнські почини російського Тимчасового уряду переконали Міхновського в помилковості цього становища і він зразу закинув отакі шкідливі і нереальні позиції»[612].

Це припущення підтверджується численними фактами. Кінцевою метою Міхновського була незалежна українська держава. Ще на початку XX ст. М. Міхновський у «Самостійній Україні» сформулював висновок, який підтвердив світовий, європейський, а зрештою, і український історичний досвід XX століття: «…Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин»[613]. З початком революції 1917 р. Міхновський не відмовився від цієї ідеї, хоча в джерелах справді знаходимо випадки, коли він підтримував ідею федеративної перебудови Росії та застерігав від поспішного проголошення незалежності.

Але заслуговує на увагу і розуміння Міхновським поняття «федерація». У його брошурі «Спадщина тиранів», наголошуючи на тому, що «Росія повинна перетворитися на федеративну спілку і що Україна – в своїх національно–територіальних межах — має бути членом федеративної спілки!», тут же розкриває, що це означає конкретно: «Український народ хоче жити з московським, як рівний з рівним — так, як колись забажали наші предки у 1654 році у Переяславі»[614]. Своє трактування тих так званих «переяславських статей», які підкреслювали суверенні права України, М. Міхновський дав ще у 1900 р. у «Самостійній Україні»:

«1) Власть законодатна і адміністрацийна належиться гетьманському правительству без участи і втручання царського правительства.

2) Українська держава має своє окреме самостійне військо.

…4) Суб'єкт неукраїнської національносте не може бути на уряді в державі українській. Виключеннє становлять контрольні

урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

…6) Українська держава має право обирати собі главу держави по власній подобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.

…13) Незломність стародавніх прав, як свіцьких, так і духовних, осіб і невтручаннє царського правительства у внутрішнє життє української республіки.

14) Право гетьманського правительства вільних міжнародних відносин з чужинними державами»[615].

Таким чином, те, до чого прагнув М. Міховський, виходило за рамки федеративних відносин у їхньому сьогоднішньому розумінні і наближалося до конфедерації.

Але з кінця весни становище змінилося. Надії на російську демократію швидко розвіювалися. У цих умовах становище України Міховський став сприймати через призму дилеми: вибороти повну незалежність або залишитися у складі унітарної, може навіть демократизованої імперії. І справа тут не в «надлишковому» націоналізмі Міховського, про який часто пишуть недостатньо поінформовані або політично заангажовані автори. Справа в його оцінці реального стану російського суспільства, його готовності визнати суверенітет українського народу. Адже для реалізації ідеї федерації необхідна згода пануючої нації. Без цього федерація неможлива. Але Міховський був переконаний, що у тодішній Росії немає впливових політичних сил, зацікавлених у її перебудові на федеративних засадах, а ті сили, що перебувають при владі (ліберали і соціалісти з Тимчасового уряду) чи мають шанси перебрати владу до своїх рук (більшовики), на федерацію не погодяться.

У згаданій вище брошурі «Спадщина тиранів» М. Міховський змальовує російсько–українські відносини після Лютневої революції в трагічних тонах: «Усі росіяни хочуть — унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися з того панування… Московський народ — не та чи інша партія, але весь народ – хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами. Один — бореться за своє визволення, другий — за своє панування над першим»[616]. Ця жорстка оцінка Міховським російського імперського мислення і російської політики виявилася значно реалістичнішою, ніж утопічні прогнози щодо подолання імперського мислення в Росії, на яких будували свої проекти українські соціалістичні та ліберальні політики. Міховський висловлює надію, що до «найтяжчих засобів

боротьби не дійде». Разом із тим, він стурбований становищем українського народу, його неготовністю захистити свої законні права і закликає до рішучості: «…Ми розуміємо, що коли ми виявимо млявість, хитання і нерішучість, то український народ буде вичеркнений з книги життя… І ми рішуче станемо до боротьби за наше визволення й за щастя будучих поколінь і підемо в обороні наших прав тим шляхом, який хочуть вибрати самі росіяне!.. Від них залежить, щоб спадщина тиранів не викликала страшної ворожнечі і кривавих свар між братніми народами. Від них залежить, щоб відносини народів російського й українського були утворені на основі свободи, рівності й братерства»[617].

Наступні місяці підтвердили це песимістичне пророцтво Миколи Міхновського.

Міхновський у боротьбі за українську армію

Історичний досвід свідчить, що успіх національних революцій багато в чому визначався військово–політичним фактором і залежав від того, чи підтримають гасла національного визволення військові, чи зуміє національна еліта спертися на збройну силу.

Про активну участь М. Міхновського і його самостійницького оточення у військовому будівництві писали багато істориків. Однак існує і протилежна точка зору, яку рельєфно сформулював у передмові до збірника документів і матеріалів «Український національно–визвольний рух. Березень–листопад 1917 року» В. Верстюк: «Не витримує перевірки документами думка про якусь особливу роль, зіграну самостійниками в українізації російської армії, як і твердження про те, що федералістична концепція автономістів цілком заперечувала доцільність національної армії…»[618]

На наш погляд, цей висновок недостатньо обґрунтований, адже наведені у збірнику документи і матеріали далеко не вичерпують усієї інформації з даного питання. Для ґрунтовних висновків необхідне спеціальне дослідження. Однак аналізу ролі самостійників у військовому будівництві в Україні в 1917 р. жоден із сучасних істориків не проводив. Ми також не ставимо перед собою цього завдання. Але, характеризуючи військову діяльність Міхновського після Лютневої революції, доведеться висвітлити і участь у військовому будівництві самостійників і, таким чином, певною мірою компенсувати цю досить істотну прогалину в українській історіографії.

Курс на організацію української армії був офіційною лінією Української народної партії. Уже в першому документі УНП 1917 р. — Універсалі від 21 березня 1917 р. — міститься заклик: «… Негайно утворювати українські легіони по всій Україні»[619]. Самостійники були зорієнтовані на активну роботу у військах. Міхновський виявився в її епіцентрі. Читаючи газетні статті та інші документи, складається враження, що робота з військовими була у ці дні сенсом його життя.

Міхновському стала в нагоді служба в армії і зв'язки, які йому вдалося зав'язати з військовими в 1914–1917 рр. З початку березня 1917 р. він ступив на шлях організації офіцерів–українців, проводячи зустрічі з багатьма з них, охоче виступаючи на різних зборах і нарадах. Дмитро Дорошенко, як зазначалося вище, бачив М. Міхновського в Українському клубі в Києві як представника

військових уже в перші дні березня, коли відбувалася організація Центральної Ради. А 6 (19 за н. ст.) березня з ідеєю утворення української національної армії М. Міхновський виступив у Києві перед 210 офіцерами–українцями. Збори ухвалили резолюцію, в основу якої було покладено ідеї доповіді. Повідомлення про «Підготовче віче» (так було названо збори) було опубліковане масовим накладом і поширене на фронті й у тилу. Через три дні, 9 (22) березня, М. Міхновський організував збори військових–українців київського гарнізону, які підтримали рішення «Підготовчого віче». Д. Дорошенко називає цей форум «першими зборами українських офіцерів та солдатів». Збори ухвалили вважати себе Тимчасовою військовою радою і звернулися до Тимчасового уряду з відозвою, у якій вітали виголошені Тимчасовим урядом демократичні свободи і висловлювали надію, що він ще до скликання Установчих зборів затвердить щодо України юридичний акт, яким поверне їй автономні права, захоплені царизмом[620]. Після палкої промови М. Міхновського, писала газета «Киевская мысль», було ухвалено приступити до «негайної організації власної національної армії, *як могутньої мілітарної сили, без якої не можна подумати здобуття повної волі України*»[621].

Через два дні, 11 (22) березня 1917 р., преса зафіксувала новий виступ М. Міхновського, цього разу перед військовими, які перебували в Києві проїздом. Зібралося понад 1 тис. солдатів і офіцерів. Він запропонував їм вдатися до організації Першого українського охочекомонного полку імені Богдана Хмельницького з вільних від військової служби людей. Було обране тимчасове військове бюро із 7 членів[622].

Серія цих зборів була завершена 16 березня 1917 р. військовою нарадою представників залоги Києва і його околиць. За доповіддю М. Міхновського була ухвалена резолюція, що формулювала завдання: «Негайно приступити до організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої і не можна помислити здобуття повної волі України». Збори створили Український військовий організаційний комітет, до складу якого входили полковник Глинський – голова, полковник Волошин, сотник Л. Ган, прапорщик Т. Павелко і поручик М. Міхновський — члени. Очевидно, писав Д. Дорошенко, за ініціативою М. Міхновського на порядок денний були поставлені такі питання: 1) організація українського військового клубу, 2) організація українського війська, 3) участь військових в українській маніфестації, призначеній на 19 березня.

Після доповіді М. Міхновського, яка була зустрінута з натхненням, вирішили, як зазначалося в резолюції, розпочати

«негайну організацію власної української армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України». Формування армії передбачалося розпочати з організації українських добровольчих полків усіх родів військ. Першому було вирішено дати назву «Перший Український імені гетьмана Богдана Хмельницького полк». Для об'єднання офіцерів, які були готові брати участь у створенні національної армії, було прийнято рішення відкрити в Києві «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка». Виконання цього рішення було покладене на організаційне бюро на чолі з М. Міхновським[623].

Нарада вирішила підтримати призначену на 19 березня українську демонстрацію в Києві, присвячену революції. Військові брали участь у демонстрації організовано, йшли окремими частинами, що свідчило про добре керівництво. Газети писали, що поряд із численними гаслами «Автономія Україні!» у лавах демонстрантів зустрічалися «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!», а перед колонами з емоційною промовою виступив М. Міхновський. Він закликав до оборони «української революції» й «українського народу»[624].

Міхновському належить чи не найголовніша роль в організації «Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка». Разом із капітаном артилерії Л. Ганом він склав Статут клубу і протягом тижня його зареєстрував. Клуб був організований як військове товариство з центром у Києві з правом відкривати філії у всій Україні. Мета товариства була зазначена в п. 3 статуту: «Згуртування в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором: Федеративної Росії — автономної України». Члени клубу негайно після заснування клубу опублікували і поширили листівку, у якій закликали українських військових до об'єднання для боротьби за звільнення України. Ця відозва справила глибоке враження на військових. На фронті й у тилу почали відбуватися українські віча й організовуватися військові товариства і клуби[625].

Крім клубу ім. Полуботка, був заснований «Український військовий організаційний комітет», який мав дбати про утворення українських військових частин. На чолі комітету став полковник Глинський, командир резервної бригади в Києві. До складу комітету ввійшов М. Міхновський і його соратники — Л. Ган і П. Волошин, Т. Павелко та інші[626].

Успішна робота у військах підштовхувала Міхновського і його соратників до рішучіших дій. Про одну з акцій, яка відбулася за активною участю Міхновського, написав у своїх споминах В. Євтимович. Мова йде про нараду досить вузького кола членів «Українського військового організаційного комітету» в київському

готелі «Прага» наприкінці березня 1917 р., учасником якої був сам В. Євтимович. На нараді виступив М. Міхновський. Якщо ця доповідь справді мала місце і В. Євтимович виклав її точно, то її слід назвати програмною. Промовець почав з того, що Росія не піде на надання Україні не лише самостійності, а навіть автономії: «…Без України з її скарбами, навіть при Україні автономній, що добром своїм без московського контролю розпоряджатиметься, зійде Московщина на рівень другорядної держави». Незалежність доведеться виборювати. «Надії на дружню демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні». У такій ситуації першим було завдання «творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з'їздом, який мав бути скликаний найближчим часом, з пропозицією «виділити зі свого складу владу» — обрати гетьмана. «Треба мати на увазі, — зазначив М. Міхновський, — що наші демократи спротивляться цьому… Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогтися на не лише на силу фактів, але й на факти сили!» На першому етапі Міхновський пропонував укладання миру з Німеччиною та її союзниками: «Замирившись з осередніми державами, вирвемо ініціативу від московських більшовиків. Вони зараз ще безсилі, але мають страшну зброю, яка може дати їм перемогу. Це їхня безоглядність та гасло негайного сепаратного миру. І цю зброю ми мусимо їм вибити з рук…»[627]

Про цю нараду писали, правда, у загальному вигляді, без посилання на джерела, С. Шемет, П. Мірчук і В. Андрієвський[628]. Зокрема, С. Шемет у своїй статті, надрукованій у 1925 р., тобто ще за 11 років до публікації матеріалу В. Євтимовича, згадує про «програму М. Міхновського вже в першій добі революції», яка передбачала: «Організувати свою українську армію, проголосити вслід за тим самостійність Української Держави, зробити сепаратний мир з Центральними Державами…»[629] П. Мірчук і В. Андрієвський опублікували свої статті значно пізніше, ніж В. Євтимович, і, можливо, користуючись текстом останнього. Інших джерел, які б довели факт проведення цієї наради, у нашому розпорядженні немає. Серед відомих діячів революції на нараду, за свідченням В. Євтимовича, було запрошено відомого самостійника (у 1917 р. він став членом УПСР), свого часу члена «Оборони України» й учасника замаху на пам'ятник О. Пушкіну М. Шаповала. Але нам не вдалося знайти його споминів про цю нараду. Підсумовуючи, можемо зазначити, що інформація, яку подають В. Євтимовим і С. Шемет, в головному співпадає. До того ж подальший хід подій, поведінка в них М. Міхновського, акції

самостійників у 1917 р. можуть бути побічним підтвердженням достовірності інформації В. Євтимовича.

Віддаючи головну увагу роботі в армії, М. Міхновський прагнув до контактів з представниками інших категорій українського населення. Але вже з початку квітня він став відчувати, що його, як і самостійників у цілому, прагнуть ізолювати від української аудиторії. Так, 5 квітня 1917 р. Міхновському відмовили у виступі з доповіддю перед делегатами 1–го Всеукраїнського з'їзду вчителів. Автономістське керівництво з'їзду дало йому лише декілька хвилин для привітання від імені членів товариства ім. Полуботка[630]. На початку квітня 1917 р. у Києві зібрався Всеукраїнський національний конгрес. М. Міхновський був на ньому як представник клубу ім. П. Полуботка. Його запропонували до президії, але В. Винниченко переконав конгрес не включати Міхновського, згадавши, як писав у своїх «Споминах» М. Грушевський, «лояльні ухили Міхновського під час війни»[631]. Міхновський готувався виступити перед делегатами з доповіддю «Українське військо як головна підвалина волі й державності України». Однак йому дозволили лише виступити перед делегатами з вітанням від імені клубу ім. П. Полуботка, яке, за оцінкою преси, справило велике враження[632].

Національний конгрес передав свої повноваження обраній зі свого складу Центральній Раді. М. Міхновський увійшов до Ради як представник військового товариства ім. П. Полуботка. Автономістично–федералістична течія в УЦР остаточно перемогла, а самостійники в ній були по суті ізольовані.

Життя примусило Національний конгрес звернутися і до військового питання. Для Центральної Ради інтерес в масах до цього питання був несподіваним, і не реагувати на нього вона не могла. Від імені конгресу УЦР вислала до російського військового міністра, що якраз перебував у Києві, делегацію для обговорення питання про українізацію військ. До складу делегації включили двох радикал–демократів — Д. Дорошенка і С. Ерастова, а також М. Міхновського — найавторитетнішого на той час у військах українського політичного діяча[633]. Але переговори не дали бажаних результатів. Російський військовий міністр, який дозволив формування польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви, сприяв створенню чеських і латиських національних з'єднань — відмовив у цьому українцям. Після розмов, правда, було обіцяно зробити виняток для двох бригад. Про цю вимушену поступку російської влади М. Міхновський повідомив делегатів Конгресу запискою до президії, яка, оприлюднена головою, викликала бурхливі оплески[634].

Але, давши принципову згоду, російська влада гальмувала

вирішення конкретних питань. Це, однак, не зупинило процес національного військового будівництва. 10 квітня у Києві відбулося українське віче військових–фронтовиків, яке ухвалило домагатися організації української національної армії з усіма родами військ, а поки що згуртовувати на фронті українців в окремі національні групи, а в тилу — формувати повноцінні українські полки з мовою українською[635].

У цих умовах Міхновський зі своїми однодумцями приступив до організації першого великого українського військового з'єднання цілком самостійно. Умови для цього склалися надзвичайно сприятливі. На початку квітня 1917 р. в Києві на так званому етапно–розподільчому пункті зібралося 3 000 солдатів–українців, які почали домагатися, щоб із них сформували окрему українську військову частину. Делегати від цих солдатів у порозумінні з товариством ім. П. Полуботка склали план організації полку ім. Б. Хмельницького, який і запропонували вищій військовій владі. Але ці пропозиції були відхилені. Та це не зупинило ініціаторів організації українського полку. У середині квітня 1917 р. на Сирецькому полі під Києвом було оголошено про створення «Першого Українського козачого ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку». Ця подія переросла в загальнонаціональне свято. Три військових оркестри відіграли український національний гімн «Ще не вмерла Україна», після масового мітингу учасники свята влаштували маніфестацію. Було утворено делегацію військових, у складі якої були М. Міхновський і В. Павелко — члени клубу ім. П. Полуботка, делегати українського полку, офіцери гарнізону. Делегація вела переговори з командуванням армій Південно–Західного фронту, Радою солдатських і робітничих депутатів Київського військового округу про статус першого українського військового з'єднання[636]. Однак російські генерали дозволу на формування полку не дали. Справа набула надзвичайного розголосу. Самочинні дії клубу засуджували всі — від офіційних осіб і організацій, які представляли Тимчасовий уряд, до газет російських соціалістичних партій. До цієї кампанії шельмування самостійників включилися й українські соціалісти. На засіданні УЦР В. Винниченко засудив те, що він назвав «махновщиною», і висловив сподівання, що «це явище цілком часове»[637]. У статті в «Робітничій газеті», надрукованій 8 квітня 1917 р., В. Винниченко написав статтю, у якій висміював «віру в багнети» і попереджував, що на «кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, але й чорні пасма реакції, насильства, аболютизма».

Однак йти проти масового руху українців лідери Центральної Ради не наважилися. У цих умовах ідея створення національної

армії досить швидко була трансформована в ідею «українізації військ». 12 квітня 1917 р. була опублікована нова стаття В. Винниченка, у якій було сформульоване завдання «соціал–демократів і всіх щирих демократів» у військовому питанні: «Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а всіх солдатів–українців освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів… Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, й не повинно його бути й далі»[638]. Ця фраза викликає здивування. Її можна назвати зразком політичної короткозорості. Без власної армії, не маючи у своєму розпорядженні жодної національної військової частини, перебуваючи у складі Російської держави, жодна з політичних партій якої не обіцяла Україні навіть куцої автономії, В. Винниченко закликав боротися з «українським мілітаризмом»! Напевне, мова йшла не про цю загрозу безпосередньо: закликаючи до боротьби з міфічним «українським мілітаризмом», В. Винниченко, хотів того чи ні, прищеплював читачам відразу до ідеї незалежної української державності.

Але залишалися реалії, які не можна було ігнорувати, — масовий український національний рух в армії. Тому соціалісти охоче взяли на озброєння термін «українізація армії», розуміючи під цим формування у складі російської армії, під командуванням і контролем її офіцерів окремих військових частин з переважно українським складом. Центральна Рада потребувала підтримки цієї «напівармії» для досягнення «напівсуверенітету» України — її автономії. Д. Дорошенко досить точно окреслив дві лінії у ставленні українського громадянства до військового питання: «Один, репрезентований від початку товариством імені Полуботка з М. Міхновським на чолі, який стояв за творення української регулярної армії як основи майбутньої самостійної України; другий – табір української революційної демократії, що її речником виступив В. Винниченко… вважав формування регулярної української армії за річ непотрібну і небезпечну, який дивився на український рух серед війська як на засіб "поглиблення революції в масах" і хотів використати його лише для скріплення авторитету Ц.Р. перед революційною демократією всеросійською та Тимчасовим Урядом»[639].

У цих умовах, побоюючись загального обурення українців у військах, командувач Південно–Західного фронту генерал Брусилов погодився на формування українського полку за умови,

що головна його частина піде на фронт, а в тилу залишиться лише 500 бійців. З цим погодилася і соціалістична більшість УЦР. Ухвалена з цього приводу резолюція мала половинчастий характер: «Що стосується 3000 солдатів, котрі припадково без усякої агітації з боку українських організацій, зібралися в Києві й за прикладом польських легіонів добиваються сформування з них українського полку, Центральна Рада не бачить іншого виходу, як сформування з них українського полку й задоволення їх бажання відправити їх негайно на фронт як українську військову одиницю. Інакше цей стихійний рух, незвернений у відповідне річище, може викликати непорядки позаду й на фронті й сим пошкодити справі оборони й укріплення нового ладу», яка, врешті–решт, також погодилася на формування українського полку з обов'язковою його відправкою на фронт, інакше «сей стихійний рух може викликати заколот в тилу». Як бачимо, Центральна Рада вирішила очолити національний рух у військах, щоб надати йому «бажаного» характеру[640].

Полк був сформований досить швидко. Бажаючих виявилося достатньо. У його складі було 16 сотень загальною чисельністю понад 3 тис. солдатів і офіцерів. Але після сформування полк відмовився відправлятися на фронт, чекаючи санкції 1–го Всеукраїнського військового з'їзду, скликання якого планувалося на початок травня 1917 р.

Професійний історик, активний учасник і свідок подій Д. Дорошенко дав високу оцінку діяльності М. Міхновського щодо створення української армії. Він писав, що український військовий рух розпочався «за ініціативою кількох націоналістів–самостійників з М. Міхновським на чолі, він деякий час розвивався під чисто національними гаслами»[641]. Але соціалістична більшість Ради не схвалювала ідеї створення національної армії — і не підтримала Міхновського. «Такі діячі, як наприклад В. Винниченко, — продовжував Д. Дорошенко, — що з ненавистю ставилися до армії, не могли співчувати й ідеї творення української армії»[642].Особливо яскраво проявилося протистояння самостійників і федералістів на Українському військовому з'їзді, скликаному 6–8 травня 1917 р. в Києві. До з'їзду готувалися не лише його ініціатори — члени клубу ім. П. Полуботка, а й лідери Центральної Ради. Саме на з'їзді вони сподівалися взяти під повний контроль український військовий рух і надати йому «революційного» характеру.

З'їзд виявився досить представницьким. На ньому 700 делегатів від 700 військових організацій, товариств і частин усіх армій російського фронту й тилових з'єднань репрезентували понад 0,9 млн українських солдатів і офіцерів' російської

армії[643]. Делегати були налаштовані рішуче. «Поки що в настрої з'їзду помітний піднесений національний підйом з перевагою радикальних націоналістичних тенденцій»[644], — писав кореспондент «Киевской мысли» з приводу початку з'їзду. Очікувалося, що гору візьме самостійницька течія. М. Міхновського запропонували на голову з'їзду і, здавалося, що йому немає альтернативи. Але вийшло інакше. Винниченко виступив проти цієї пропозиції, запевняючи з'їзд, що М. Міхновський — адвокат, «пан», «має маєток, є поміщиком і хоче завести старі порядки, панщину», живе в Києві, не знає фронтового життя тощо. Хоча протягом з'їзду між самостійниками і соціалістами відбувалася гостра боротьба, з'їзд, у цілому, пройшов за сценарієм останніх. Не в останню чергу тому, що найактивнішу роль у ньому відіграли В. Винниченко і М. Грушевський. Проводячи свою лінію, вони у боротьбі з Міхновським діяли так грубо й упереджено, що, за визнанням самого М. Грушевського, «навіть перегинали палку»[645]. Сучасний дослідник Української революції В. Солдатенко цілком справедливо зазначає, що М. Грушевським і В. Винниченком «було зроблено все, щоб дискредитувати ініціатора з'їзду і найбільш вірогідного його голову — М. Міхновського. В хід було пущено все, аж до фізичного відсторонення М. Грушевським Міхновського з трибуни у момент відкриття з'їзду, щоб провести у керівники солдатського форуму маловідомого в той час у середовищі військових — С. Петлюру, що тільки–но повернувся до лав РСДРП»[646].

Узагалі ставлення соціалістичної більшості Центральної Ради до проблеми утворення регулярної національної армії з перших тижнів революції набуло гротескного характеру. Ця більшість відкидала думку про необхідність для України організації власної армії. Постійна армія, на їхній погляд, — за своїм характером контрреволюційний, реакційний інститут, який ніяк не гармонує з принципами демократичності. Спроби створення постійної армії трактувалися як контрреволюційні дії. Вони виходили з тієї точки зору, що після краху царизму, який поневолював український народ, у Росії немає ворожих йому сил. Українські ліберали покладали надії на російських кадетів, а соціалісти – на російських меншовиків і есерів. І ті, й інші були твердо впевнені, що російські політики будуть щиро допомагати українцям у їхніх домаганнях свободи національного життя. За таких умов створення власної національної армії вважалося не лише надто затратним, а й небезпечним заходом, оскільки, мовляв, війська з їхніми офіцерами і генералами – вихідцями з буржуазно–поміщицьких кіл — можуть стати «знаряддям реакційних сил».

Внаслідок цього самостійники, внесок яких в організацію Військового з'їзду за загальним визнанням був визначальним, були усунуті від його керівництва. Лише одного з них, М. Міхновського, включили до робочої президії. Після напруженої боротьби був відхилений самостійницький порядок денний з'їзду, який передбачав обговорення питання про створення власних збройних сил, а не половинчастої «українізації». Був прийнятий порядок денний, запропонований УЦР, до якого доповнили деякі питання, поставлені товариством ім. П. Полуботка.

Про атмосферу, у якій відбувалася робота з'їзду, свідчить хоча б такий факт. Делегати були ознайомлені з телеграмою Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів із закликом «стриматися від самочинних явочних починів закладення окремих українських частин». Реакцію на це звернення П. Христюк описав так: «Треба було бути свідком того незвичайного обурення і гніву, що охопили всіх членів з'їзду, і тих зусиль, які зробили більш стримані і помірковані члени з'їзду, щоб заспокоїти розбурханих сірих вояків і утримати з'їзд від різкої відповіді…»[647] Ця, як її називав П. Христюк, «охолоджуюча роль визначних українських лідерів» відчувалася протягом всього з'їзду. У результаті вони провели свої рішення, а самостійники залишилися в меншості. Гостра дискусія розгорнулася при обговоренні одного з основних питань з'їзду — «Про ставлення до війни». Від самостійників 6 травня виступили М. Міхновський і І. Луценко. Промова М. Міхновського опублікована окремою брошурою. Він виклав погляди самостійників на характер міжнародних відносин і пов'язане з цим майбутнє України. Міхновський говорив про взаємини «націй–панів» і «націй–рабів», заявив, що «заміняти» проблеми національні проблемами соціальними і навпаки — значить тільки «затемняти справу». Щоб кожній поневоленій нації спокійно розв'язати соціальні проблеми, слід, перш за все, вирішити проблеми національні. У цьому контексті Міхновський поставив питання про соборну Україну як мету українців у війні. «У сю війну увійшли українці рабами. Але повинні вийти з неї вільними! Вільними вийдуть українці з цієї війни! Вільними і достойними великої будучини, яка належить нашому народові!

…З цієї війни ми мусимо вийти, як вільний, суцільний народ. І вся прабатьківська земля наша повинна належать українському народові, щоб він був сам пан на своїй землі…» Посилаючись на пункти Вільсона про самовизначення націй, М. Міхновський закликав до незалежності України. «Міжнародне життя повинне бути побудоване на основі самовизначення націй», тому, «на нашу думку, держави повинні бути одноплемінними!»[648]

Опонентом Міхновського виступив В. Винниченко. «Не нації– пани розпочали війну, а просто пани, — говорив він. — Не нації рішають в історії, але класи. Буржуї всіх країн із собою співпрацюють, щоб гнобити працюючі класи. Україні *нема чого творити своєї армії,* бо вона нікого поневолювати не хоче. Їй треба тепер закінчити й уладити разом з працюючими російськими класами нове життя у спільній державі Росії». В. Винниченко ганьбив українських історичних діячів, які в минулому стояли на чолі української держави, звинувачував їх у тому, що вони «експлуатували» український народ і «зраджували» його.

У цій дискусії між самостійниками й автономістами перемогли останні. Рішення з'їзду були переповнені соціалістично–федералістською риторикою. Була прийнята резолюція з вимогою «національно–територіальної автономії України, як найкращого забезпечення всіх національно–політичних прав Українського народу і всього краю»[649]. З'їзд погодився з формулою «націоналізації армії на національно–територіальнім принципі», яка полягала у тому, щоб: а) …в існуючих військових одиницях в тилових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях, як на фронті, виділення повинне проводитися поволі, — в залежності від тактичних й інших військових обставин постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті»[650]. Що ж стосується майбутнього, то передбачалася ліквідація постійної армії та заміна її народною міліцією. Резолюція «Про українську народну міліцію» була складена цілком у дусі виступу В. Винниченка: «Визнаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, що ці класи в своїх інтересах втягують народи в криваву, братоубивчу сварку, визнаючи, що постійне регулярне військо як засіб панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу і робочого класу та служить тільки для зміцнення такого панування, — Український військовий з'їзд, закладаючи перші підвалини організованої збройної сили української демократії, ставить собі найпершим завданням, щоб українська армія після війни стала армією народу (народною міліцією)…»[651]

На з'їзді був обраний Генеральний військовий комітет — найвищий керівний орган українського військового руху, який діяв при Центральній Раді. Сучасники зазначають, що при виборах Комітету розгорнулася ще гостріша боротьба, ніж при виборах голови з'їзду. О. Шаповал, який був учасником з'їзду, пише, що з боку соціалістів пішли в хід усі засоби, щоб за всяку

ціну обрати «своїх людей». У результаті, до складу Комітету, що налічував 18 членів, із числа відомих самостійників обрали лише М. Міхновського та І. Луценка. Оскільки Комітет працював в руслі автономістського курсу Центральної Ради, М. Міхновський і його нечисленні прибічники опинилися в ньому у стані ізоляції[652].

Таким чином, на з'їзді була прийнята автономістська концепція «українізації» армії, а М. Міхновський і його однодумці зазнали поразки. Але «українізація» не могла замінити повноцінної національної армії. Українізація обіцяла, у кращому разі, формування розділених, роздроблених, не об'єднаних єдиним керівництвом конгломерату українських військових частин, які перебували під російським військовим керівництвом і, крім резолюцій на підтримку Центральної Ради, нічим їй при необхідності не могли допомогти. Не викликає сумніву те, що соціалістичні лідери УЦР бажали Україні добра. Але, як показали подальші події, їхнє щире бажання миру і справедливості для всіх, відмова від такого атрибуту старого ладу, яким була постійна армія, не мало нічого спільного з тогочасними реаліями і було наскрізь утопічне і, в остаточному підсумку, політично безвідповідальне.

Що ж стосується М. Міхновського, то він усією своєю поведінкою з перших днів революції демонстрував тверде переконання, що майбутнє України значною мірою залежить від того, чи зуміє вона створити власні, підпорядковані її повноважним представникам, збройні сили. В умовах світової війни, коли мільйони українців одержали зброю, створення національної армії не було нерозв'язним завданням. М. Міхновський, як і раніше, не погоджувався вручати долю України представникам інших націй. Особливо його лякала перспектива перемоги в Росії радикальних соціалістів–більшовиків, «московського пролетаріату», оскільки його панування над українським народом «буде ще важчим і незмірно жорстокішим, ніж пануванням московської буржуазії». Звідси його надзвичайна активність у творенні національних збройних сил. Він відчував небезпеку, яка насувалася на Україну, і прагнув створити надійні гарантії її свободи.

Поразка на Військовому з'їзді, судячи з подальшого розвитку подій, змусила М. Міхновського дещо скорегувати свої погляди і навіть змінити характер діяльності. Деякий час він не з'являвся в масовій аудиторії, хоча наприкінці травня — у червні 1917 р. в Україні відбувся ряд важливих форумів, де самостійники виявили себе як досить активна і впливова сила. Так, на Всеукраїнському селянському з'їзді, який відбувся наприкінці травня — на початку червня 1917 р., справжній емоційний вибух викликав виступ

самостійника О. Степаненка, що закликав до проголошення незалежності. Один із керівників з'їзду Б. Мартос згадував: «Тоді зчинився страшний рев: кричать делегати, кричать із хорів їх заступники, розмахують руками, в страшному галасі нічого не можна зрозуміти. Винниченко, що саме головує, безперестанно дзвоне, намагається щось говорити, але його не чути»[653]. Про цей виступ О. Степаненка і спробу «нав'язати самостійницькі резолюції» писав у своїх споминах і М. Грушевський[654]. Інший учасник селянського з'їзду П. Христюк так описував початок з'їзду: «Настроєні самостійницьки члени з'їзду в палких промовах радили порвати цілком з Московщиною, негайно оголосити самостійну Українську республіку. Представник Черкаського повіту Білий сказав, що, на його думку, сучасні українці повинні йти за прикладом славних предків, котрі вміли боронити свою землю з оружжям в руках. Хвиля велика… і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися; візьмемо своє!»[655] Газети пишуть і про інші виступи самостійників, які викликали «бурю оплесків»[656]. Президії з'їзду довелося докласти чимало зусиль, щоб вгамувати пристрасті, заспокоїти розбурхане людське море. Але М. Міхновського на з'їзді не було, хоча йому було що сказати і його слово могло б, без сумніву, справити велике враження на делегатів.

Міхновський не виступав після І Всеукраїнського військового з'їзду і там, де його звикли чути, — на форумах, організованих самостійниками, а також військовими. Так, немає даних про його присутність на мітингу з участю 2500 чол., в основному військових, які прибули на ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний самостійниками 2 червня 1917 р. в Народному домі в Києві. Цей мітинг був організований Союзом української державності і відбувався під самостійницькими гаслами, і на ньому політика Тимчасового уряду і Центральної Ради була піддана гострій критиці[657]. Мітинг справив велике враження на М.С. Грушевського, який написав про нього у своїх «Споминах»[658]. Не з'явився він і на ІІ Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся 5–10 червня 1917 р. На з'їзді зібралося 2500 делегатів від 1,7 млн українських солдатів і офіцерів. Про з'їзд багато писали київські газети. Зокрема, «Киевская мысль» повідомила, що багато виступаючих вимагали проголошення політичної незалежності України[659]. Але, як і раніше, ці вимоги зустріли впертий опір автономістів. Так, В. Винниченко у своїй промові заявив, що питання про самостійність Україна не може ставити принаймні найближчі 50 років[660]. Резолюція з'їзду хоча і не містила заклику до незалежності, усе ж таки була досить рішуча: «пропонувати… Українській

Центральній Раді в сій справі (справі досягнення автономії. — *Авт.)* до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю… — себто до фактичного проведення в життя підстав автономного ладу яко єдиного способу врятувати Україну…»[661] Ця резолюція була реакцією з'їзду на затягування Центральною Радою проголошення автономії, її прагнення здобути автономію «законним шляхом», тобто з рук Тимчасового уряду. Врешті–решт, автономія була проголошена — і це був значною мірою наслідок рішучої позиції делегатів з'їзду.

Звичайно, такий представницький форум, як ІІ Військовий з'їзд, не міг не викликати глибокої зацікавленості Міхновського. Але джерела не зафіксували його участі в роботі з'їзду. Не був він обраний і до нового складу Українського генерального військового комітету і, таким чином, не міг справляти вплив на його роботу. Учасник з'їзду В. Кедровський зазначає у своїх спогадах, що майже 90 % делегатів з'їзду віддали свої голоси членам соціалістичних партій, негативно ставлячись до **самостійників**[662].

Немає даних про виступи М. Міхновського цього часу й у Центральній Раді. Деякі мемуаристи вважають це великою помилкою М. Міхновського. Зокрема, М. Єреміїв, який деякий час був секретарем Центральної Ради, у своїх споминах докоряє Міхновському: «Обраний членом Центральної Ради він не був майже на жоднім засіданні й ніколи не використав цієї трибуни. Обраний членом Українського генерального військового комітету, він не використав своїх можливостей, а, навпаки, цілком відійшов від політики і легко уступив місце Петлюрі»[663].

Але схоже, що Міхновський не *стільки не хотів, скільки не міг* виступати перед названими аудиторіями. М. Грушевський у «Споминах» проговорився, що керівництво Ради прагнуло тримати М. Міхновського, по суті, в ізоляції: «…Той реакційно–аристократичний дух, котрий віяв з агітації Міхновського, змусив наших товаришів з Центральної Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Центральної Ради, від котрої цей гурток (оточення Міхновського. — *Авт.)* держався осторонь і, очевидно, хотів вести свою справу на власну руку, без контролю»[664].

Зазначене Грушевським може бути поясненням того, чому Міхновський не виступав на форумах, що відбувалися під контролем Центральної Ради. Але не збереглися дані про його участь в інших акціях самостійників у червні 1917 р., до яких Рада не мала ніякого відношення. Таких акцій в Києві в цьому місяці було багато, і всі вони мали широкий розголос. Це був напружений час, коли йшла гостра боротьба різних політичних

сил за вплив на суспільство. Самостійники в цій боротьбі опинилися під вогнем узгодженої критики українських соціалістів і лібералів. Преса була переповнена антисамостійницькими статтями. При цьому, поняття «самостійник» ототожнювалося з поняттями «поміщик», «капіталіст», а то і «чорносотенець». «Хто такі самостійники? — писала 23 червня 1917 р. газета українських есерів "Народна воля". — Це поміщики, капіталісти чи люди, близькі до них, а взагалі, люди, далекі від справжнього демократизму». Стаття з такою оцінкою самостійників була написана після закінчення Всеукраїнського селянського з'їзду. А на з'їзді, прагнучи нейтралізувати прихильників незалежної України, есдек Б. Мартос заявив: «Самостійники — це люди, які хочуть самодержавства, хочуть, щоб було так, як за старого ладу, лише, щоб вони самі панували над бідним народом… самостійники, як не поміщики, так поміщицькі сини»[665]. Знаючи характер М. Міхновського, важко уявити, що в таких умовах він залишився поза боротьбою за свої ідеали.

Одну з версій діяльності Міхновського наприкінці травня — на початку липня 1917 р. подав С. Шемет. Одним із напрямів цієї діяльності була робота в Українському військовому комітеті. «Два найгарячіші і найбільш важні місяці революційної доби проходять для Міхновського в безплодній боротьбі з соціалістично–демагогічною більшістю Українського Військового Комітету»[666], — писав С. Шемет.

У монографії Р. Млиновецького стверджується, що на початку червня М. Міхновський став членом Братства самостійників[667]. С. Шемет пише, що М. Міхновський намагався «знайти собі опору в організації Союзу української державності»[668]. Напевне, це сталося після поразки самостійників на Першому військовому з'їзді, а може, і під впливом цієї поразки. Можливо, Міхновський дійшов висновку, що звичайними, «парламентськими» методами переконати соціалавтономістське керівництво Центральної Ради перейти на рішучіший курс не вдасться.

Братство самостійників і після Лютневої революції залишалося строго законспірованим товариством, яке продовжувало свою діяльність у підпіллі. Не перетворюючись у партію, воно залишалося об'єднанням представників різних ідеологічних течій українського суспільства (соціалістів, лібералів, консерваторів), які вважали, що Україна має бути незалежною державою. Питання про соціально–економічний устрій у цій державі домовилися не дебатувати до виборення незалежності. Через своїх членів Братство прагнуло розширити вплив на всі існуючі в Україні національні партії та об'єднання (ліві, центристські, праві), відряджаючи для роботи у їхньому

складі своїх членів. Р. Млиновецький серед членів Братства називає В. Елланського, В. Отомановського, В. Шульгана, М. Білинського та інших представників різних ідеологічних течій. Певний час Братство сподівалося на еволюцію політики Центральної Ради і не вдавалося до відкритих акцій. Але наприкінці весни 1917 р. воно змінило тактику. Зусиллями Братства самостійників 2 травня 1917 р. був утворений Союз української державності з чіткою орієнтацією на незалежну Україну. Про гучні мітинги і віча, організовані Союзом у травні–червні, багато писала тодішня преса. Але про виступи на них М. Міхновського свідчень виявити не вдалося.

Схоже на те, що після І Всеукраїнського військового з'їзду діяльність Міхновського перемістилася в нелегальну сферу і набула радикальніших форм. Існують прямі й непрямі докази того, що від агітаційних виступів перед масовою аудиторією він перейшов до підготовки конкретних військово–політичних акцій. Про одну з таких акцій, яка мала місце в червні 1917 р., писав С. Шемет: «У Міхновського вже в червні 1917 року повстав план оголосити державну самостійність України, спираючись на сили Богданівського полку. При тодішньому безладді ця думка не була фантастичною. Було вирішено повести полк пароплавами на Шевченкову могилу і там… оголосити самостійність Української держави. Для цього треба було мати надійного командира полку. Думка призначити самого Міхновського командиром Богданівців була залишена, бо полуботківці дивилися на цей акт проголошення самостійності і на Богданівський полк тільки як на початок великої роботи і боялися залишитися без головного керівника. За порадою Клима Павлюка був викликаний з Симбірська кадровий офіцер Юрко Капкан. Він приїхав і на всіх полуботківців зробив добре враження. Втаємничений у самостійницькі плани полуботківців, Капкан до всіх їхніх пропозицій пристав. Міхновський взяв від Капкана урочисту присягу на вірність самостійній Україні і на виконання цілого плану проголошення самостійності. Але Капкан, увійшовши в той же саме час в зносини з головою обраного Військовим з'їздом Комітету — Симоном Петлюрою і з петлюрівською більшістю цього Комітету, присягу свою зламав. План проголошення державної самостійності України таким чином упав…»[669]

Ряд мемуаристів і авторів уенерівської орієнтації характеризують цю інформацію С. Шемета як пряму фальсифікацію[670]. Однак сучасник подій, професійний історик Д. Дорошенко не піддає сумніву існування цього плану Міхновського, хоча й називає його «доволі фантастичним»[671]. Непрямим доказом того, що в столиці щось все–таки готувалося,

можна вважати інформацію про події в Києві під час II Всеукраїнського військового з'їзду, які ввійшли в історію як «провокація Лєпарського». Нагадаємо, що цей з'їзд Керенським був заборонений. Коли ж він попри заборони розпочав роботу, начальник київської міліції поручик Лєпарський опублікував у газетах повідомлення, що з'їзд вирішив захопити Київське відділення державного банку і Київське казначейство. Це могло розцінюватися як спроба перевороту. У відповідь начальник Київського військового округу Оберучев наказав посилити охорону цих об'єктів. Оскільки ніякого рішення про захоплення вказаних установ з'їзд не приймав, ці дії влади цілком могли бути сприйняті як провокація і викликали обурення делегатів. Оберучев змушений був вибачитися.

Такої версії подій дотримувалися, серед інших, В. Винниченко і П. Христюк[672]. Але існує й інша. Вона полягає в тому, що нічні збори все–таки були, але їх цілком таємно спільно з членами Союзу української державності провела лише самостійницьки налаштована частина з'їзду. До офіційного II Всеукраїнського військового з'їзду вони не мали ніякого відношення. На цих зборах справді обговорювали питання про захоплення, коли складуться сприятливі умови, банку і казначейства як складових широкої акції з встановлення українського контролю над Києвом. Для підготовки цієї акції було обрано спеціальний комітет. Він займався мобілізацією сил самостійників, встановлював контакти з прихильниками радикальних дій у військах, у тому числі серед делегатів Військового з'їзду. Російська контррозвідка не мала вичерпної інформації про ці таємні приготування і зробила неправильні висновки, які й послужили підставою для дій Оберучева. Саме так вважає Р. Млиновецький[673], і його версія не позбавлена логіки. На наш погляд, можна сперечатися, наскільки правильно виклав С. Шемет (а слідом за ним й інші автори) «план М. Міхновського», наскільки цей план був реалістичним, але загальна атмосфера в Києві й окремі судження дозволяють припустити, що у червні 1917 р. справді відбувалася підготовка у Києві якоїсь збройної демонстрації самостійників. Зокрема, у спогадах М. Грушевського є інформація про М. Шаповала — члена Центральної Ради, який, зайнятий роботою у земстві та на посаді повітового комісара Тимчасового уряду, довго не з'являвся у Києві і «виринув тільки з полуботківським бунтом»[674]. Інший учасник визвольних змагань і очевидець подій Г. Ґалаґан у своїх спогадах писав, що М. Шаповал був незадоволений діяльністю Військового Секретарства, був «нібито причасний до планів якогось військового pronuntimento. Говорили, що військова фронда виставила

кандидата на генерального секретаря військових справ Болбочана і Шаповала»[675].

Врешті–решт ці приготування вилилися у події 4–6 липня 1917 р., які увійшли в історію як виступ солдатів українського полку ім. П. Полуботка — «повстання полуботківців». Про цей виступ багато писалося у спогадах сучасників. Збереглися й джерела, у тому числі архівні. Вони дають змогу в загальному вигляді відтворити події, пов'язані з цим виступом. А ось участь М. Міхновського в цих подіях у літературі та джерелах висвітлена надто скупо. Це пов'язано з тим, що про його роль в організації акції полуботківців знало лише вузьке коло осіб і в пресі вона не була висвітлена. До певної міри вказаний недолік компенсується інформацією з листів учасників і сучасників подій. Цю обставину ілюструє лист Є. Чикаленка до А. Ніковського від 16 липня 1917 р.: «Добре зробили, дорогий Андрію Васильовичу, що послали мені давно написаного листа, а не знищили його. Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії нашого руху і їх треба берегти, бо в газетах, журналах того не скажеш, що пишеться в листах, і преса не зовсім точно відбиває життя! Наприклад, з листа В.К. (Володимира Кириловича Винниченка. — *Авт.)* я довідався, що Полуботківщину пов'язують з Міхновщиною, може в пресі се й не вияснюватиметься ніколи, а в листі воно вже написано пером, то його не вирубаєш топором»[676].

Виступ відбувся в надто складній і заплутаній обстановці. Цього часу конфлікт Центральної Ради з Тимчасовим урядом, який не визнавав автономії України, досяг свого апогею. Міністри Тимчасового уряду, які прибули до Києва для переговорів з Радою, зробили ряд провокаційних заяв (О. Керенський 2 липня у промові сказав: «Росія повинна бути велика, сильна, нероздроблена, а коли хтось посміє посягнути на її цілість і протягне руки, то ще зможемо сказати: руки геть!»; Церетелі виступив ще різкіше: «В ім'я єдиного великого цілого ми не зупинимося, щоб задавити мале — частину цілого!»[677]). 3 липня відбулися переговори міністрів з лідерами Центральної Ради, за результатами яких було опубліковано II Універсал, яким питання автономії відкладалося на невизначений час. Цей Універсал був неоднозначно зустрінутий у суспільстві. Самостійники сприйняли його як капітуляцію лідерів Ради перед російським урядом. Саме цього часу в Петрограді спалахнула урядова криза, а 3–4 липня відбулися масові виступи більшовиків, що закінчилися розстрілом демонстрантів. Про події в столиці Росії самостійники довідалися 4 липня з вечірніх газет[678]. Їм здавалося, що кращої нагоди для виступу не буде. Було прийняте рішення про військову акцію із

захоплення влади у Києві[679]. Очікувалося, що цей виступ здобуде підтримку в інших регіонах України, де були сильні позиції самостійників (у Житомирі, на Звенигородщині, Одесі, Чернігівщині, Кременчуці, Умані тощо)[680].

Рушійною силою виступу був Український полк ім. П. Полуботка. Це військове з'єднання без санкції російської влади і Центральної Ради за активної участі самостійників — членів військового клубу ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським (а може й Братства самостійників, що стояло за лаштунками подій) у червні 1917 р. почало формуватися під Києвом. До полку послали члена УЦР і Генерального військового комітету М. Полозова. Полуботківці заявили йому, що на фронт не поїдуть, «бо фронт наш тут, у Києві, тут треба боронити волю України»[681]. 3 липня перед представниками полуботківців і богданівців виступили В. Винниченко, С. Петлюра та О. Шульгин. Вони запропонували полуботківцям виступити на фронт. Але солдати не звернули уваги на умовляння лідерів Центральної Ради[682]. Уночі проти 5 липня полк увійшов до центру міста, захопивши основні стратегічні пункти і поставивши перед Центральною Радою за вимогу відмовитися від II Універсалу і проголосити незалежність. Рада не погодилася на вимоги учасників виступу і за допомогою українського полку ім. Б. Хмельницького під командуванням полковника Ю. Капкана, який пообіцяв приєднатися до полуботківців, а потім перейшов на бік їхніх противників, і російських військових з'єднань київського гарнізону розігнала полуботківців. У рапорті Ю. Капкана від 8 липня 1917 р. на ім'я начальника штабу Київського військового округу погодинно, у хронологічному порядку фіксуються заходи щодо придушення цього виступу[683].

В. Винниченко від імені Центральної Ради 5 липня охарактеризував по прямому проводу Тимчасовому уряду події 4–5 липня такими словами: «Вночі 5 липня група українських вояків, біля 5000 чоловік, що переходила розбивний пункт та самовільно і всупереч розпорядженню Генерального Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась та поставила караули коло державних установ. Генеральний секретаріат негайно вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військо гарнізону; як українці, так і росіяни охороняють місто. Частину повстанців заарештовано»[684]. Про виступ полуботківців і узгоджені дії російської влади і лідерів Центральної Ради під час придушення повстання доповідав міністру юстиції в телеграмі до Петрограду прокурор Київської судової палати[685].

Про участь Міхновського у виступі полуботківців тодішня

преса не писала. Старанно обходять це питання і деякі сучасні автори. Звернемося до свідчень учасників і очевидців подій, зокрема самого М. Міхновського. Євген Чикаленко у щоденниковому записі від 6 червня 1918 р. передає свою розмову з М. Міхновським, у якій той, згадуючи про виступ полуботківців, коли солдати, збентежені нерішучістю лідерів Української революції і «написавши на прапорі "Хай живе Міхновський", пішли до Ц. Ради зробить маніфестацію і розтерзать Винниченка і Петлюру». Міхновський, «довідавшись про це, насилу умовив їх замість "Міхновський" написать на прапорі "Грушевський" і не займать Винниченка, бо вся вина тоді впаде на мене»[686].

У цьому епізоді Міхновський пише про своє прагнення утримати повстанців від нерозсудливих, авантюристичних дій. Але більшість мемуаристів стверджують: роль Міхновського у виступі полуботківців цим не обмежувалась, і в організацію виступу він зробив значний внесок. Зокрема, М. Падалка називає групу членів клубу ім. П. Полуботка й офіцерів новоствореного полку «ідейними організаторами» виступу. Першими серед них стоїть прізвище М. Міхновського[687]. Але в цьому сумнівається Б. Мартос, який, до речі, був свідком подій. У статті «Полуботківці» він пише: «…Я не вірю цьому з таких міркувань: він, як адвокат, завжди намагався кожну свою акцію базувати на правній основі, тоді як цей виступ з правного боку не мав ніякої підстави. Я не бачив М. Міхновського у той день ні в делегації, ні в полковій раді, ні в Центральній Раді. А, якби він був ініціатором або організатором, він мусив би бодай підтримати цей виступ у Центральній Раді»[688]. Але те, про що чомусь не було відомо Мартосу, добре знав В. Винниченко. У приватному листі від 7 липня 1917 р. до Є. Чикаленка, який того часу перебував у своєму маєтку на Полтавщині, В. Винниченко назвав акцію самостійників виступом юрби, що називає себе «полком ім. гет. Полуботка». Цей виступ він охрестив витвором «Міхновського і К, нашої чорної сотні, "міхновщини"»[689].

Таким чином, В. Винниченко виявився досить обізнаним з подіями, хоча у «Відродженні нації» нічого про них не писав. На наш погляд, він їх обійшов із суто кон'юнктурних міркувань. Але історія має завдячувати В. Винниченку тим, що він, крім трьохтомної книги «Відродження нації» про революцію, писав листи, у яких приховувати факти не мало сенсу.

До речі, це розуміли адресати, сучасники Винниченка. Так, Є. Чикаленко у згадуваному вже листі до А. Ніковського від 16 липня зазначив, що «з листа В.К. (Володимира Кириловича Винниченка. — *Авт.)* я довідався, що Полуботківщину зв'язують з Міхновщиною…»[690]

Існував чіткий план повстання, який був написаний у формі своєрідного маніфесту, складеного у звичній для самостійників формі, очевидно, самим М. Міхновським: «Ми, українці–козаки, не хочемо мати свободи лише на папері, або пів–свободи. По проголошенню 1–го Універсалу (2–го Універсалу ми не визнаємо!) - ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаємо Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників без їх відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме в Києві і по всій Україні як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо 6 своїх людей, котрі мусять усім керувати». Цей документ опублікував у своїх споминах про російську революцію П. Мілюков[691]. Але, перш ніж потрапити до рук Мілюкова, він пройшов через українські руки. У «Справі про збройний виступ солдат полку ім. гетьмана Полуботка в м. Києві 5.VII.17», яка збереглася у фонді прокурора Київської судової палати, зазначається, що «план дій полуботківців і відозву» відібрали у бунтівників і передали Ю. Капкану, який вручив цей документ М. Грушевському, а той передав С. Петлюрі. У свою чергу С. Петлюра через члена Центральної Ради Карпенка вручив план, який став підставою для звинувачення, військовому слідчому[692].

Після провалу виступу частина офіцерів і солдатів була заарештована російською військовою владою та звинувачена за ще діючою статтею 100 Карного кодексу — відділення України від Росії. На волю вони вийшли під час повстання в Києві проти Тимчасового уряду 30 жовтня 1917 р., а карна справа була закрита лише 17 грудня 1917 р.[693]

Багато шансів потрапити до в'язниці мав і М. Міхновський. Принаймні цього прагнув В. Винниченко. У вже цитованому листі В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради пише: «Чому не приїжджаєте і не тягнете до суду Міхновського? Може хоч цим його можна буде приборкати зовсім»[694]. Врешті–решт, як свідчить у своїх «Спогадах» П. Скоропадський, «Петлюра, боячись впливу Міхновського, переконав тодішнього командуючого Київським військовим округом прибрати з Києва Міхновського… у якусь армію, що й було зроблено»[695].

Сам Міхновський був впевнений, що його висилка з Києва була узгодженою акцією російського командування й українських есдеків Винниченка та Петлюри. У щоденниковому запису від 6 червня 1918 р. Є. Чикаленко відтворює свою розмову з

Міхновським, у якій останній прямо сказав: «Вони обидва (мається на увазі В. Винниченко і С. Петлюра. — *Авт.)* звернулися до командуючого тоді Київським округом Оберучева, кажучи йому, що коли він не хоче заколоту в військових сферах, тобто не хоче українізації військових частин, то нехай вишле Міхновського з України, і Оберучев, знісшись з Керенським, перевів мене на Румунський фронт…»[696]

Участь в організації виступу полуботківців була найзначнішою акцією М. Міхновського в 1917 р. Антиукраїнська, а почасти й українська преса того часу оцінювала його як виступ юрби дезертирів, позбавлених будь–якого ідейного ґрунту. Але ознайомлення з наведеними вище документами переконує в тому, що керівники полуботківців переслідували конструктивні цілі й були глибоко ідейними людьми, їхній виступ був спрямований проти російської політики в Україні. Полуботківці прагнули піднести значення і повноваження Центральної Ради, перетворивши її у справді владний орган. Їхні наміри були спрямовані на інтенсифікацію процесу формування української армії. Виступ полуботківців засвідчив, що в українському суспільстві є сили, зацікавлені у створенні незалежної Української держави і готові для досягнення цієї мети на рішучі дії. Він підніс рівень домагань українців перед російським суспільством на вишу ступінь. Федералістична концепція лідерів Центральної Ради ґрунтувалася на наївній, утопічній вірі в російську демократію. В. Липинський, один із найгостріших критиків Центральної Ради, писав, що її лідери жили «фантастичними утопіями… українського ельдорадо», здійснитися які «мають самі і автоматично»[697]. Обіцяючи легку перемогу, ці утопічні сподівання, писав І. Лисяк–Рудницький, вели «до послаблення моральних сил українського суспільства», до «притлумлювання енергії національного руху, применшення його войовничості і завзятості». Той факт, що «основою федералістичної програми був компроміс між українськими та всеросійськими інтересами надавав їй млявого і несміливого характеру»[698], — відзначав І. Лисяк–Рудницький. Ця млявість і несміливість проявлялися у затягуванні питання про владу й армію, від яких прямо залежала доля Української революції.

Розгром самостійників був разом із тим і серйозною невдачею Української революції в цілому. З політичного процесу усувалися послідовні прибічники суверенітету України. Згубні наслідки цього деякі прибічники автономістів стали відчувати вже влітку 1917 р. На початку вересня 1917 р., коли у Центральній Раді обговорювалася «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», яка істотно

звужувала повноваження українського уряду, член Ради Н. Григор'єв, що належав до УПСР, заявив: «Національний наш Конгрес зробив велику помилку тим, що задавив голоси самостійників, збештав (зігнорував. — *Авт.)* їхнею ідеєю і, вирівши наперед волю народу українського, став на шлях федерації, рішуче відкинувши думку про самостійність. Треба хоч тепер дати волю агітації всім напрямкам української думки, бо цим предрішенням волі нашого народу, цією нашою довірливістю скористувались росіяни і тепер ми мусимо боротись з ними нерівною зброєю»[699]. Але цей виступ залишився непоміченим.

На цьому тлі по–іншому висвітлюється політичний курс М. Міхновського й самостійників взагалі. Їхній розрахунок у політичних подіях 1917 р. виявився точнішим. Самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу, ніж автономісти, політику. Вони були переконані, що у тодішній Росії немає впливових політичних сил, зацікавлених у її перебудові на федеративних засадах, а ті сили, що перебувають при владі (Тимчасовий уряд) чи мають шанси перебрати владу (радикальні соціалісти–більшовики), на федерацію не погодяться.

Із сказаного вище ніяк не випливає, що виступ полуботківців, навіть при умові підтримки його Українською Центральною Радою, мав шанси на перемогу. Це — окреме питання, яке потребує спеціального аналізу. Зазначимо лише, що навіть серед частини мемуаристів і авторів, що відверто симпатизували Міхновському, переконаності в перемозі полуботківців немає[700]. Але один із цих авторів — Л. Шанковський – цілком слушно стверджує: **«…Ми *не знаємо, що було б сталося, якби УЦРада не вступила була на шлях політики союзу з "російською демократією".*** Ми знаємо тільки, що політика підтримання т. зв. єдиного революційного фронту з росіянами нічого, і то абсолютно нічого, УЦРаді не дала. Така політика… вела до упадку УЦРади»[701].

З цією думкою важко не погодитися. Але авторами не помічена ще одна пов'язана з розгромом полуботківців обставина, яка відіграла в історії Української революції не менш трагічну роль. По суті, боротьба соціалістичної більшості УЦР із самостійниками та її участь у розгромі полуботківців були першим актом внутрішньоукраїнського конфлікту, який мав продовження в 1918 і 1919 рр. і який, в остаточному підсумку, знесилював Українську революцію і наближав її поразку. У спомині М. Шаповала є епізод, який прекрасно це ілюструє: «До мене під час "повстання" полуботківців приходив генерал Кондратович і полк. Капкан з пропозицією, чи не взяв би я

"революційно" влади в Києві. Я їздив умовляти Грушевського, щоб Центральна Рада не гамувала "повстання" полуботківців і взагалі взяла більш радикально–революційний напрям. Грушевський сказав, що не треба давати аргумент проти нас кадетам. Я во ім'я дисципліни і своєї внутрішньої присяги переконав військових, що треба йти за Центральною Радою хоч би там що»[702].

Національна революція вимагала національної єдності. Без неї перемога була малоймовірна. Лідери Центральної Ради виявилися не в змозі забезпечити таку єдність. Вони не використали сприятливу політичну ситуацію, яка склалася на початку липня, на свою користь. Напевне, її найголовніший прорахунок полягає в недооцінці ролі військового будівництва. У політичній боротьбі 1917 р. добре озброєна і дисциплінована армія могла стати головним аргументом. Підміна ідеї створення національної армії ідеєю «українізації» російської армії призвела до трагічних наслідків. Україна наприкінці 1917 — на початку 1918 р. виявилася беззахисною перед наступом з півночі російських радянських військ.

Липень 1917 — травень 1918 рр.: Вимушена пауза

Міхновський не був свідком агонії Центральної Ради. За подіями в Україні у вирішальні місяці революції він спостерігав з дальнього закутку Румунського фронту в місті Болграді в Бессарабії, де був розташований штаб 6–ї армії. Саме сюди він був висланий із Києва.

На фронті М. Міхновський залишався до глибокої осені. Надійних джерел, які б дали змогу охарактеризувати цю сторінку його життя, виявити не вдалося. Виняток становить короткий щоденниковий запис Є. Чикаленка і спогади А. Гака.

У розмові з Є. Чикаленком, яка відбулася у червні 1918 р., М. Міхновський згадав, причому, досить скупо, і про своє перебування на Румунському фронті, «де я таки своє діло робив і тільки завдяки мені на сьому фронті українське військо до останку боролося з більшовиками»[703].

Про характер цієї роботи йдеться у спогадах Анатоля Гака, опублікованих у США в 1973 р. Автор — прапорщик російської армії, член Армійського комітету, на той час український соціаліст, — перебував з травня 1917 р. в Болграді. Цікаво, що А. Гак до цього знав про М. Міхновського не лише як про відомого політичного діяча, але і як про «українського поета». За свідченням мемуариста, Міхновський стояв осторонь від військового середовища: «Де б його не побачив, — чи то в їдальні, чи на вулиці — зажди він сам собі один. Так само тримався осторонь від солдатської маси. То був час, коли частина офіцерства,… переходила на панібратську ногу з солдатами, особливо в позаслужбовий час. Але Міхновський не ставав на цей шлях». Гак пише, що він хотів втягнути Міхновського до участі в солдатських мітингах, які тоді часто відбувалися у військах фронту. Але він рішуче відмовився від цих виступів, до яких, схоже, у нього склалася відраза. «Міхновський, оскільки мені частенько доводилося з ним зустрічатися, — писав А. Гак, — прямо–таки органічно не міг терпіти отого мітингування». Це може здатися дивним, адже на початку революції він часто й охоче виступав перед солдатською аудиторією.

Гак говорить лише про один прилюдний виступ, свідком якого він був. Це було на армійській конференції, на якій було порушене питання про вибори до Російських Установчих зборів. З короткою промовою на конференції виступив М. Міхновський. Основну думку Міхновського А. Гак передає такими словами:

«Хоч би українці обрали до Російських Установчих зборів своїх найвидатніших діячів, то й тоді користі від цього Україна ніякої не мала б. Чому? Тому що за всяких обставин кількість росіян та їхніх прихильників у Російських Установчих зборах буде переважна більшість. Тією більшістю своїх голосів вони вирішуватимуть всі питання так, як для Росії вигідно, а не так як українці бажали б. Тим то українцям нема чого йти до Всеросійських Установчих зборів. Ми, не питаючи ні в кого на це дозволу, повинні самі творити своє державне життя в Україні»[704].

Відмовляючись від виступів на мітингах, М. Міхновський, пише А. Гак, разом з тим охоче погодився читати лекції на курсах українознавства, які були організовані для військових Українською армійською радою в Болграді. Але молодому підпрапорщику, який звик до революційної мітинговості, здавався дещо сухим і формульним стиль спілкування М. Міхновського з аудиторією. «Він був однаково стриманий у своєму ставленні до слухачів його лекції, — писав А. Гак. — Прийде було читати лекцію, привітається загальним уклоном, а закінчивши, відповість на запитання, знову стриманий уклін, і пішов собі».

Таким чином, на фронті М. Міхновський багато сил віддавав культурно–освітній діяльності, відкидаючи солдатські мітинги. За даними А. Гака, він досяг у цьому помітних успіхів. Гак описує організоване М. Міхновським у Болграді свято «Сорочинський ярмарок» у міському саду, яке він сам відвідав: «Ще здавна помічаю, як над вхідними воротьми майорять українські прапори. Пообабіч воріт стоять столики: солдати, добре одягнені, з жовто–блакитними розетками на грудях, продають українську літературу та картки українських діячів… Народ валом валить. Офіцери, солдати, цивільні, чоловіки й жінки. Впадають в око дівчата у вишиваних сорочках. Виявляється: в міському саду крім усього іншого відбувається конкурс на найкраще українське вбрання. Прямую далі. Натикаюсь на військовий оркестр, — виконує українське попурі. Ще далі, бачу, улаштувався на природному підвищенні солдатський хор. Диригує військовий урядовець… Але ще дужче я здивувався, натрапивши в одному закутку саду на справжній чумацький віз, навіть з мазницею біля розвори поперед воза, ремиґаючи сіно, стояли широкороті воли. Таких волів я бачив лише в степовій Україні. А на возі — в полотняній сорочці, в солом'яному брилі, з великою люлегою в зубах — напівлежав вусатий дідище — "чумак"». У розмові з Гаком Міхновський заявив, що за його переконанням, «отакий "Сорочинський ярмарок" для пропаганди українства більше важить, ніж десять ваших мітингових промов»[705].

Цікаво, що у своїх мемуарах А. Гак робить висновок, що «Міхновський де в чому мав рацію». Мова йшла про членів російських соціалістичних партій в Україні, до яких український соціаліст А. Гак ставився в 1917 р. з певним довір'ям. «Тим то мені довелося трохи покаятися…»[706], — згадує він свою останню зустріч з М. Міхновським у Києві наприкінці 1918 р.

В Україну Міхновський повернувся пізньої осені 1917 р. Невідомо, чому він не поїхав до Києва, де революційні події наближалися до розв'язки. Не виключено, що він залишив фронт без дозволу командування, і в столиці України його чекав арешт. А. Гак описує цю ситуацію так: «Десь уже під осінь Міхновський раптом зник з Болграду. На той час це було звичайним явищем. Фронт почав уже розпадатися, отож, як офіцери, так і солдати мали змогу в той чи інший спосіб вирушити в тил»[707].

Саме цього часу на Полтавщині відбувалося створення політичної організації — Української демократично–хліборобської партії (УДХП). Її засновниками були близькі друзі Міхновського — Володимир і Сергій Шемети, а також відомий історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський. У програмі УДХП, опублікованій у жовтні 1917 р., чітко сформульована самостійницька перспектива України, «повна власновільність і суверенність українського народу»[708]. Партія заявила про необхідність аграрної реформи, ліквідації поміщицьких латифундій. Але, на відміну від есерів, вона орієнтувалася на міцне фермерське господарство, на приватну власність на землю. Передбачалося утворення земельного фонду, до якого планувалося включити конфісковані казенні, кабінетні, удільні, монастирські тощо землі, а також землі приватних власників, які законодавчим порядком «у міру потреби переходитимуть за викуп по справедливій оцінці у власність держави поверх певної установленої законом (не нижче трудової) норми»[709]. Земельний фонд українська держава ділила на хутори, які передавалися у довічне, спадкове, але без права поділу, користування. Орендна плата вносилася до державної скарбниці. Таким чином, ця частина землі вилучалася з товарообігу. Решта земельної площі залишалася об'єктом купівлі–продажу. Але держава залишала за собою функції регулювання цього процесу, запобігаючи надмірній концентрації земель в одних руках чи надмірній парцеляції.

Регулюючий вплив держави УДХП прагнула поширити на промисловість і фінансову систему. Передбачався «найширший державний контроль над національним господарством, обмеження влади банків»[710]. У сфері робітничого законодавства хлібороби–демократи зобов'язувалися підтримувати вимоги українських робітничих партій.

Майбутню українську державу УДХП уявляла республікою з президентською формою правління. Президентська влада обмежувалася Українським Сеймом, який обиратиметься на 4 роки в результаті демократичних виборів. Виконавчу владу мав здійснювати Генеральний Секретаріат або Рада Міністрів[711].

Поява на політичній арені УДХП викликала негативну реакцію більшості українських національних партій. Особливо не сподобалися їм наміри зберегти, хай і в урізаному вигляді, приватну власність на землю. На цій підставі УДХП була оголошена реакційною, поміщицькою організацією. Що ж стосується орієнтації на президентську республіку, то в ній соціалістичні опоненти хліборобів–демократів вбачали їхні приховані промонархічні настрої.

М. Міхновський, який ще до революції позбувся соціалістичних ілюзій, тепер зв'язував своє майбутнє саме з реалізацією хліборобсько–демократичної програми. Розроблена В. Липинським, ця програма якнайповніше відбивала погляди М. Міхновського. Він поринув у діяльність УДХП, прагнув поширити її вплив не лише на Полтавщині, але й за її межами.

До рідних країв Міхновський повернувся пізньої осені — того часу, коли там закінчувалася підготовка до виборів до Всеросійських Установчих зборів. Жодних надій на успіх у хліборобів–демократів не було. Але вони вирішили взяти участь у цій кампанії, використавши її для якнайширшої пропаганди своїх поглядів. На Полтавщині УДХП виступила у складі списку № 11 «Національно–республіканських груп і організацій». Це був єдиний на всю Україну самостійницький список. Його програма, надрукована у формі листівки «Чого добивається для українського народу блок Українських національно–республіканських партій і організацій», передбачала: «Негайний мир при участі українських представників на міжнародному мировому конгресі і сильна народна українська власть, міцева українська озброєна сила…»[712] До списку були включені О. Макаренко, В. Липинський, М. Злобінцев, але першим стояло прізвище М. Міхновського[713]. До речі, як пише В. Андрієвський, цього часу М. Міхновського ще не було на Полтавщині, а до списку, як і до числа членів УДХП, він був включений «за його згодою»[714]. Справді, в офіційному списку кандидатів блоку, надрукованому 31 жовтня 1917 р., місцем перебування М. Міхновського значився штаб 6–ї армії[715]. Напевне, це була загальноприйнята тоді практика. «Заочно» М. Міхновський був обраний восени 1917 р. і мировим суддею Лубенського повіту[716].

До Всеросійських Установчих зборів М. Міхновський не

попав. У тих умовах це було неможливим. Список № 11 одержав лише 1,1 тис. голосів, того часу як переможці — українські есери — 462,6 тис.[717].

Політична діяльність М. Міхновського в лютому 1918 р. була перервана наступом на Полтавщину радянських військ. Він залишився на радянській території. Але як відомий у краї адвокат, який до революції часто й охоче виступав на захист селян, він зумів уникнути репресій, хоча перебував під пильним наглядом більшовицької влади.

9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р. під тиском зовнішніх обставин Центральна Рада своїм IV Універсалом, нарешті, проголосила незалежність України. Для Міхновського цей акт міг стати підставою для особистого тріумфу. Справді, те, до чого він закликав з 1900 р., врешті–решт збулося. Сучасник тих подій Ю. Коллард пізніше писав про це так: «В блуканні за вирішенням національного питання наші українські революціонери зробили ціле коло й, вийшовши з однієї точки, за 17 років зробили, так би мовити, "мандрівку довкола світу", повернувшися знову на те саме місце.

Вийшовши від гасла "Самостійної України" в 1900 році, перейшовши через федерацію та дійшовши до… автономії — I і II Універсал Центральної Ради, — перейшовши через федерацію — HI Універсал Центральної Ради — і врешті під впливом подій перейшли знову до свого основного гасла "Самостійна Україна" — IV Універсал Центральної Ради 1918 року… Але за експерименти і хитання нашої "революційної братії" дорого заплатить український народ й українська інтелігенція»[718].

Однак особиста перемога М. Міхновського відбулася на тлі загальноукраїнської трагедії. З Півночі в Україну просувалися радянські війська, які несли на своїх багнетах більшовицьку диктатуру, а підписаний дипломатами УНР Брестський мирний договір обіцяв відновлення влади Центральної Ради лише ціною нерівноправних угод і окупації України військами держав німецько–австрійського блоку. Не про таку самостійність і не про такий мир для України мріяв Міхновський.

Підстав для тріумфу не було ще й тому, що соціалістична більшість Центральної Ради, проголосивши незалежність України, так і не перейшла на послідовно самостійницькі позиції. Соціалістичні лідери Ради вважали оголошення незалежності кон'юнктурним кроком, викликаним обставинами часу. Після проголошення IV Універсалу газети українських соціалістичних партій, які до цього закликали до федерації з Росією, під канонаду радянських військ, які наступали з Півночі, стали виходити з гаслами «Від незалежності до федерації! Хай живе

соціалізм!». Один із давніх критиків М. Міхновського Сергій Єфремов, що належав до ліберальної за своїм характером партії соціалістів–федералістів, у статті «Шляхом розпаду» хоча і не закликав своїх читачів до соціалізму, але політичну перспективу України продовжував пов'язувати з федералізмом: «…Тепер до федерації йдемо до самостійності — новим шляхом, але до старої мети»[719]. Така позиція для М. Міхновського була органічно неприйнятною.

Микола Міхновський у 1918 — На початку 1919 року

Нова сторінка в політичній біографії Миколи Міхновського почалася після його переїзду до Києва, який відбувся вже в умовах окупації України німецькими й австро–угорськими військами. Саме тоді почався для Міхновського політичний 1918 рік. Це був рік великих надій і глибоких розчарувань. Формально влада до кінця квітня 1918 р. перебувала в руках Української Центральної Ради. Склад Ради залишався, в основному, есеро–есдеківським, а політика її уряду змінилася мало. Вона вела до подальшого розвалу економіки країни, сприяла наростанню класової боротьби в суспільстві. Ліберальні й консервативні елементи виступили проти Ради, прагнучи створити новий режим, здатний затвердити мир і спокій в Україні. Певну роль у подальших подіях відіграла й Українська демократично–хліборобська партія, до якої належав М. Міхновський.

П.П. Скоропадський у своїх мемуарах стверджує, що УДХП «відіграла завдяки своїй згуртованості, велику роль у справі ліквідації Ради. Вона перша завдала їй серйозного удару»[720]. Це справді так. Для удару вона вже мала необхідний потенціал. Після приходу німців партія швидко посилювала свій вплив у суспільстві. Постать Міхновського була в цій партії однією з головних. Він був обраний секретарем київського губернського осередку партії. Якщо раніше з особою М. Міхновського ототожнювалася діяльність УНП, то тепер ним значною мірою визначався політичний курс УДХП. Дмитро Донцов, повернувшись у березні 1918 р. з еміграції та ставши членом УДХП, називав її «партією консервативною, а крім того ворожою до соціалізму і політики ЦР. Її самостійницький характер забезпечувала особа М. Міхновського, якого "Самостійна Україна" на мене, ще молодого студента зробила не затертий вплив»[721]. Саме УДХП першою виступила проти Центральної Ради, але її дії стали частиною широкої кампанії, частково зкоординованої, частково стихійної, в якій брали участь різні, а подекуди й протилежні за характером політичні сили.

Ще 6 березня 1918 р. у Лубнах зібрався з'їзд хліборобів–демократів, який заявив, що «селян–хліборобів не задовальняє нинішній уряд,.. Тільки при умові, коли селяни будуть обробляти 20–100 десятин, — тільки тоді можна буде завести культурне господарство, при якому земля буде давати 100 і більше пудів з десятини»[722]. З'їзд вислав до Києва делегацію з 205 чол. на чолі

з С. Шеметом, які мали викласти Раді свої вимоги: покінчити із соціалістичними експериментами, поділитися владою з хліборобами–демократами[723]. П. Мірчук стверджує, що ініціатором делегування хліборобів–демократів до Ради був М. Міхновський[724].

Це було не перше подібне звернення хліборобів–демократів до Центральної Ради. Ще влітку 1917 р., коли партія була у зародковій стадії свого формування, її полтавські представники звернулися до М. Грушевського і В. Винниченка з проханням включити до Ради членів цієї партії. Тоді соціалістичні керівники УЦР відхилили пропозицію[725]. Тепер, після досвіду більшовицької окупації, центральний провід УДХП сподівався на більшу гнучкість соціалістів. Але ці сподівання не виправдалися. Рада відмовилася від співпраці з хліборобами–демократами і цього разу. Відмова надала рішучості членам партії, які продовжували посилювати тиск на Раду: на 27 квітня 1917 р. було вирішено скликати в Києві Всеукраїнський з'їзд хліборобських організацій.

Цього часу генерал Скоропадський, у недавньому минулому командир першої українізованої дивізії та Головний Отаман «Вільного козацтва», разом зі своїми товаришами по службі став готувати державний переворот і шукав сили, на які б можна було обпертися. Його увагу привернула Українська хліборобсько–демократична партія та її лідери, зокрема М. Міхновський. Відбулася зустріч П. Скоропадського з М. Міхновським, про яку генерал згадував так: «Тепер, коли я вже почав дещо підготовляти в Києві, Павелко… привів до мене Міхновського. Тут я з ним вперше особисто познайомився і він справив на мене добре враження. Цю партію, до якої належав Міхновський, особливо ненавидів "Союз землевласників". В яких тільки злочинах він її не звинувачував, — але завжди після перевірки це виявлялося вигадкою. Партія ця звалася "Українською Демократично–Хліборобською"… Вона відіграла велику роль у справі повалення Центральної Ради, завдавши їй перший тяжкий удар»[726].

Скоропадський пробував переконати Міхновського в необхідності спільних дій УДХП і «Союзов земельних собственников». Але, виявилося, така співпраця для Міхновського та його однодумців була неможлива. За переконанням членів УДХП «Союзы земельных собственников» стояли на позиціях відновлення «єдиної і неділимої» Росії та не сприймали ідею суверенітету України. Тоді Міхновський був переконаний, що «земельные собственники» добивалися не лише знищення Центральної Ради, але й української державності взагалі. Що ж стосується УДХП, то ця партія прагнула лише зміни політичного

курсу і реорганізації Центральної Ради, а не її знищення. Важко сказати, до чого схилявся тоді П. Скоропадський. Про свою позицію гетьман уже в еміграції писав, що тоді «більше був на боці хліборобів–демократів, але мусив у той же час рахуватися з далеко сильнішим "Союзом"»[727].

Взагалі, критикуючи соціалістичну Центральну Раду, М. Міхновський не підтримував ідею знищення республіканського ладу і встановлення право–консервативного режиму з опорою на «Союзи земельних собственников». Довідавшись про підготовку перевороту, він звернувся до соціалістів–самостійників з пропозицією до лідерів УПСР провести реконструкцію уряду і таким чином ліквідувати кризу. Зокрема передбачалося розпустити Центральну Раду і передати владу комітетові з 30 чол., у якому соціалістів повинно бути не більше 20 %, скасувати закон про соціалізацію землі, скласти новий діловий кабінет і вибрати диктатора, а через 6 місяців зізвати парламент, якому передати владу. М. Міхновський у розмові з Є. Чикаленком сказав, що соціалісти–революціонери були не проти такої реконструкції, «але ніяк не могли помиритися на особі диктатора, тим паче, що вони ніяк не вірили в те, що їх німці скинуть…»[728]

Як тільки ця ідея зазнала краху, Міхновський змушений був звернути увагу на особу Скоропадського і піти з ним на контакти.

Говорячи про ці відносини, слід мати на увазі також інформацію про німецькі варіанти можливих кандидатів на керівника України, який має заступити режим Центральної Ради. Деякі з німецьких служб серед таких кандидатів називали М. Міхновського, П. Скоропадського і Є. Чикаленка[729]. Якщо ця інформація достовірна, а також якщо врахувати ту обставину, що Є. Чикаленко відмовився від пропонованої йому посади, то зацікавленість П. Скоропадського в контактах із М. Міхновським здається цілком вмотивованою.

Коли делегати УДХП прибули 27 квітня 1918 р. до Києва на свій партійний форум, то виявилося, що там на днях буде проведено з'їзд «Союзов земельних собственников», причому члени «Української народної громади» — підпільної організації, яка готувала переворот Скоропадського, братимуть участь у його роботі. У таких умовах лідери УХДП, у тому числі й М. Міхновський, вирішили провести 29 квітня свій окремий з'їзд, на якому сподівалися досягти компромісу з Центральною Радою, добившись істотної корекції її політичного курсу. Але німецьке командування заборонило проведення цього з'їзду, заявивши, що керівника держави повинен обирати «весь народ», тобто і члени «Союзов земельных собственников»[730].

У своїй статті про М. Міхновського В. Андрієвський згадує

про подію, яка відбулася напередодні з'їзду «Союзов». Про цю подію йому розповів В. Шемет. Суть її полягала в тому, що пізно ввечері 28 квітня до київського помешкання Шеметів завітав генерал П. Скоропадський, майбутній гетьман. У розмові гість поінформував про подію, яка станеться 29 квітня, і попросив підтримки хліборобів–демократів або хоча б їхнього нейтралітету. Шемет заявив, що «проти гетьмана і гетьманства ніхто з хліборобів виступати не буде». При цьому він поставив за умову, щоб прем'єр–міністром у гетьманському уряді, який буде сформований після перевороту, був призначений М. Міхновський. Як пише В. Андрієвський, «майбутній гетьман дав на те своє слово»[731].

Хлібороби–демократи проти обрання Скоропадського гетьманом справді не виступали, а серед 6 тис. делегатів з'їзду землевласників, на якому відбулося це обрання, були як приватні особи, так і деякі члени УДХП. Але, напевне, підстав для оптимізму в Міхновського після з'їзду й обрання П. Скоропадського гетьманом було мало. М. Єреміїв, який за три тижні до гетьманського перевороту вийшов у відставку з посади секретаря Української Центральної Ради, описав у своїх спогадах зустріч з М. Міхновським, що відбулася саме 29 квітня:

«- Ну що, догулялись? — сухо запитав він мене…

— Догулялися, та не всі, — відповів я. — Тепер це для вас широке поле діяльності.

— Помиляєтеся, — відповів він ще з більшим сумом, — такі речі мені не до смаку і я повертаюся до Харкова до свого адвокатського кабінету»[732]. Хоча М. Міхновський і не залишив Києва (на короткий час він виїхав до рідної Турівки), слова про намір повернутися до адвокатської практики в Харкові та залишити політику свідчать про глибину його відчаю, викликаного гетьманським переворотом.

Але, очевидно, Міхновський, як і його однодумці, швидко опанував себе. Наступного дня, 30 квітня 1918 р., хлібороби–демократи нарешті зібралися на своє окреме засідання. Було вирішено звернутися до гетьмана з листом, у якому сформулювати своє бачення складу і завдань уряду: «… Незалежна, вільна народня українська держава; …Буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду; …Після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; …Аби великі маєтки на законній підставі були у власність між хліборобами; …В українському уряді більшість постів повинно належати тим діячам, які тривалою працею показали відданість українській національній ідеї… у ньому не повинно бути людей, які тяжіють до Росії, чи Польщі».

Ознайомившись з листом, гетьман надіслав хліборобам–демократам відповідь, яка закінчувалася словами: «Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки»[733]. Однак нічим конкретним ця відповідь не була підкріплена. Зокрема не була прокоментована пропозиція хліборобів–демократів призначити М. Міхновського Головою Ради Міністрів.

Слід зазначити, що постать Міхновського як можливого керівника уряду і гаранта українського характеру його політики всерйоз розглядалася і в соціалістичних колах. Євген Чикаленко у бесіді з Міхновським відтворив свою розмову з Винниченком: «… Після перевороту 29 квітня той самий Винниченко говорив у моїй хаті Вашому приятелю Лукіянову: шукайте Міхновського, привезіть його швидше, кажуть, він у добрих відносинах з Скоропадським, нехай Міхновський стає до влади, бо він хоч національну нашу державу збереже, а за соціальний бік ми з ним потім боротимемся»[734].

Як зазначає Віктор Андрієвський, посилаючись на інформацію з листа до нього Андрія Лівицького, М. Міхновський після перевороту був на аудієнції в П. Скоропадського, але замість поста голови кабінету, чи ключового міністра, той запропонував йому третьорозрядну роль особистого радника — «бунчужного товариша». А цього часу гетьманські представники вели інтенсивні переговори про участь в уряді українських есерів, есдеків і есефів. Виявляється, гетьман був готовий співпрацювати з радикальними соціалістами. Що ж стосується Міхновського, то він не відповідав оточенню Скоропадського саме за його послідовно самостійницькі позиції[735].

Про цю розмову з М. Міхновським П. Скоропадський у своїх «Спогадах» не згадує, хоча й зазначає, що, крім уже згаданої ним зустрічі, він ще «бачився декілька разів з Міхновським, Шеметом…»[736] Коли саме відбувалися ці зустрічі, він не пише, хоча за змістом можна зробити висновок, що одна з них цілком могла припасти на дні, коли формувався гетьманський кабінет. Але на сторінках «Спогадів», де описуються перші дні гетьманства, коли велися інтенсивні переговори з різними політичними діячами щодо складу майбутнього кабінету, зазначається, що, крім інших кандидатів до уряду, «йшла мова ще про Міхновського і Липинського, але обох не було тоді в Києві»[737].

На момент проголошення гетьманату Міхновського справді не було в Києві. С. Шемет пише, що на той час «він саме перебував в рідному селі на Прилуччині, прикований до ліжка тяжким приступом ревматизму». Однак, за інформацією того самого С. Шемета, негайно після перевороту його, ще хворого,

було доставлено друзями до Києва автомобілем[738].

З огляду на сказане наведений П. Скоропадським аргумент нам не здається переконливим. Міхновського навіть не слід було шукати, бо він сам поривався до центру подій, до Києва. Цілком можливо, що справа не в тому, що Скоропадський щось забув чи неточно описав. Напевне, він просто не став описувати зустріч, спомини про яку викликали у нього неприємні асоціації. Зустріч з Міхновським мала місце. Про це свідчать декілька джерел. Так, Є. Чикаленко у своєму щоденнику пише, що ця зустріч готувалася, і підтверджує, що на ній мала йти мова про склад нового кабінету і провідне місце у ньому Міхновського: «…Був у мене В. Липинський і казав, що гетьман закликає… до себе Міхновського, певне, доручить йому скласти кабінет. Міжпартійна організація СУП, т.є. Союз українських партій вже склала список міністрів, який має подати гетьманові Міхновський»[739]. Про зустріч писав і С. Шемет, причому, Скоропадський на ній досить довго умовляв Міхновського погодитися не на роль голови уряду чи провідного міністра, а на посаду «бунчужного товариша». Міхновський був відверто розчарований, але перш ніж відмовитися, попросив час для обдумування і радився з цього приводу з товаришами, зокрема із С. Шеметом[740].

Про візит М. Міхновського до П. Скоропадського як про факт, свідком якого був Д. Дорошенко, писав він у своїх спогадах. Перебуваючи у гетьманському будинку в перші дні формування кабінету, він зустрів там і Миколу Міхновського. «Йому, — пише Д. Дорошенко, — було запропоновано посаду (забув, як вона точно називалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важливих доручень при особі Гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила гучного титулу, але була значна й впливова, бо давала постійний безпосередній доступ до Гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в краю помимо офіціальних звітів і повідомлень, мала вплив на всякі призначення та іменування»[741].

М. Міхновський відмовився від пропозиції П. Скоропадського, «не послухавшись, — пише Д. Дорошенко, — ні моїх, ні інших умовлянь». Д. Дорошенко пояснював цю позицію М. Міхновського його особистою амбіцією, яка «не дозволяла йому брати посаду, нижче міністерської»[742]. Мабуть, це спрощене пояснення. Справа, ймовірніше, у Скоропадському, а не в Міхновському, в оцінці останнім гетьмана, у ставленні до нього. Це ставлення стане зрозумілішим, якщо до Скоропадського застосувати оцінку, сформульовану свого часу Є. Маланюком: «Він (тобто П. Скоропадський. — *Авт.)* залишив нам класичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно

зв'язаний з традиційним малоросіянством». Разом із тим, Скоропадський, за переконанням Маланюка, не був типовим «малороссом» і «під багатьма оглядами стояв незмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради»[743]. Можливості Скоропадського, який діяв в умовах німецько–австрійської окупації, були значно вужчі, ніж у діячів Центральної Ради, ініціатива яких обмежувалася хіба що їхніми автономістсько–соціалістичними комплексами. Однак і в цих умовах він прагнув створити дієву структуру державних органів усіх рівнів. На це свого часу не спромоглася соціалістична Центральна Рада, що стало однією з важливих причин її краху і разом з тим поставило на грань краху молоду українську державність. Усвідомлено чи стихійно (якщо судити із «Спогадів», цілком свідомо) цієї помилки прагнув уникнути гетьман, завоювавши у такий спосіб симпатії всіх державницьких елементів, які, нарешті, побачили силу, здатну забезпечити стабільність і порядок на території України. Але він спирався на місцеву бюрократію, яка служила свого часу царському режиму, на місцевих політичних діячів кадетського чи октябристського напрямку і цим самим вступив у конфлікт з українськими національними партіями.

Разом зі своєю партією Міхновський відмовився співпрацювати з гетьманським режимом і став до нього в опозицію, не залишаючи надій на еволюцію гетьманського режиму, прагнучи всіма легальними способами прискорити її[744]. До легальної опозиції стали і деякі інші національні партії та організації, зокрема самостійники–соціалісти, соціалісти–федералісти, Українська трудова партія. Вони створили Український національно–державний союз (УНДС), метою якого була «активна участь в державному будівництві». У середині травня 1918 р. за участю М. Міхновського Союз відреагував і направив до гетьмана меморандум, у якому звинуватив кадетів і октябристів, які складали кабінет Скоропадського, в антинаціональній політиці: «Добрий державний лад може завести тільки національний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довір'я широких українських мас»[745].

10 червня делегація УНДС відвідала начальника німецького генштабу в Києві Гренера. Хліборобів–демократів у складі делегації представляли М. Міхновський, С. Шемет, В. Совачів. Член делегації М. Міхновський заявив на зустрічі: «Депутація визнає гетьмана главою України, але його кабінет міністрів не виправдовує надій українських партій. Слід замінити нинішній кабінет, бо він складається з ворогів українського народу…»[746] Однак розуміння своєї позиції делегатам у Ґренера добитися не

вдалося. Він заявив, що в таких умовах змінювати уряд недоцільно. «…Для самостійності України бажання Німеччини допомогти Україні значно важливіше питання про те, чи буде призначений той чи інший міністр», — зазначив Гренер. Міхновський спробував перевести дискусію в іншу площину: «… Ми розуміємо самостійність України інакше, ніж німецький уряд. Ми розглядаємо самостійність України з точки зору національної, а не територіальної»,[747] - сказав він.

Питання про характер Української держави було головним у дискусії Міхновського із Скоропадським та його оточенням. Останній сприймав Україну через призму територіального, а не національного патріотизму. Звідси його кредо, сформульоване, правда, уже після описаних подій, в еміграції: «В національному питанні, — писав П. Скоропадський, — [я] вважав, що слід врятувати цей багатющий край, висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависть до Росії, а даючи можливість вільного розвитку здоровим починанням українства. Обурювався тими великоросами, які, не рахуючись з життям, все твердять своє старе і дивляться на Україну, як на щось, що не відрізняється від Тульської губернії»[748]. У передмові до "спогадів" Павла Скоропадського Я. Пеленський писав, що до України гетьман ставився «з пошаною в сенсі територіального патріотизму (Landespatriotismus), залюбки користуючись поняттями "козаки", "українські козаки"»[749].

Принципова різниця в поглядах на характер української держави унеможливила конструктивний діалог між гетьманом і УНДС. У свою чергу, невдача спроб змінити курс гетьманського уряду визначила і долю УНДС. Організація розпалася, а на її місці утворився Український національний союз (УНС), контроль над яким опинився в руках українських есерів і есдеків. Хлібороби–демократи, а з ним і Міхновський, не брали участі у роботі цього об'єднання, хоча інколи виступали посередниками між ним і гетьманським режимом.

Не зумівши з незалежних від себе причин консолідувати державницькі сили різних соціально–політичних напрямків у рамках УНДС, хлібороби–демократи зробили ставку на правий спектр суспільства. Київський щоденник Д. Донцова свідчить, що ця робота велася не лише з українськими та русифікованими поміщиками, але й з представниками польської меншини. Так 27 червня 1918 р. відбулися збори лідерів УДХП (С. Шемета, М. Міхновського, В. Липинського, М. Біленького, Д. Донцова) з групою правобережних польських поміщиків і цукрозаводчиків. Про перебіг зборів Д. Донцов писав: «Одразу поставлено постулат

української державності, прийнятий всіма. Деякі з присутніх поляків пробували закидати про політичну унію. Дістали з нашої сторони делікатну, а від Міхновського — навіть неделікатну відправу. Маю враження, що якби Україна сконсолідувалася в міцну державу, у твердих формах, то за двадцять літ всі поляки стали б українцями»[750].

М. Міхновський залишався на вістрі подій. В умовах нестабільності режиму практично постійно стояло питання про зміну кабінету. Міхновський твердо добивався його формування з членів українських партій. В інтерв'ю львівській газеті «Діло», опублікованому 1 липня 1920 р., він зазначив, що українці можуть і повинні ввійти до складу кабінету, але за умови, що вони становитимуть у ньому більшість – 6–7 місць. І весь час Міхновського розглядали як одного з можливих кандидатів від українських партій у новому складі уряду. У щоденниковому записі від 20 липня Д. Донцов, констатуючи, що «криза кабінету знову актуальна», назвав М. Міхновського серед осіб, яких у колах українського політикуму вважають претендентами на міністерські портфелі[751]. Здається, що Міхновський був не проти. 27 липня відбулася нарада керівництва УДХП з представниками катеринославської, харківської та київської організацій партії, на якій мова йшла про нову аудієнцію до гетьмана. Ця аудієнція відбулася 28 липня і тривала 15 хвилин, але ніяких результатів не дала[752].

Між тим, політика гетьманського уряду викликала загальне невдоволення в Україні. Різко ослабли позиції окупантів. На Західному фронті перевага військ Антанти ставала все очевиднішою. В Україні почалися пошуки нових політичних комбінацій, до яких були втягнуті різні політичні партії. Відчувалося, що гетьман готовий йти на поступки. Знову розгорнулися переговори, у центрі яких залишався Міхновський.

Наприкінці вересня 1918 р. зафіксовані його розмови із соціалістами–самостійниками, яких Міхновський намовляв вийти з УНС, а також візит до гетьмана П. Скоропадського[753]. Одночасно хлібороби–демократи наводять мости з групою полтавського поміщика Коваленка, одного з лідерів «хлеборобов–собственников», який став схилятися до платформи УДХП. Коваленко відвідав гетьмана, який обіцяв створити «національно–український кабінет без русофілів». На засіданні керівництва УДХП з участю М. Міхновського, яке відбулося 12 жовтня, було вирішено добиватися нової «аудиєнції у гетьмана і німців»[754].

14 жовтня 1918 р. генерального консула Німеччини в Києві Тіля відвідала делегація УДХП на чолі з М. Міхновським, С. Шеметом і Д. Донцовим. Делегація виклала свій погляд на

питання про вихід з кризи: «Самостійна Україна на чолі з гетьманом Скоропадським… усунення з України груп російської орієнтації, прискорення організації національно–української добровольчої армії»[755]. Результати розмови були невтішні. Д. Донцов зробив висновок: «Перед нами лишається тепер одна дорога — опозиція»[756].

Увечері 14 жовтня 1918 р. делегацію УДХП прийняв гетьман. Він запропонував членам делегації подати список її кандидатур. 16 жовтня цей список було подано. 17 жовтня 1918 р. Міхновський брав участь у вечірньому засіданні зборів українських правих діячів, які відбулися на запрошення графа Тишкевича. Збори обговорювали становище гетьманського режиму у зв'язку з поразками німецьких військ[757].

Результатом усіх цих переговорів був коаліційний кабінет, у якому більшість, як і раніше, залишалася за кадетами, але разом із тим, включалися декілька членів Української партії соціалістів–федералістів. До складу уряду неодноразово рекомендувався і М. Міхновський, однак його кандидатура була відхилена кадетами.

26 жовтня, коли оновлений кабінет зібрався на перше засідання, УДХП відкрила свій черговий з'їзд. З'їзд працював два дні під проводом М. Міхновського, С. Шемета і В. Совачова. Постанови з'їзду мали суто самостійницький характер і підтверджували попередній курс партії. Зокрема УДХП черговий раз проголосила, що стоїть за незалежну самостійну Українську державу з конституційним ладом. Передбачалося, що форми державного устрою «визначить сам народ на першому Українському Сеймі, що вийде з загального, рівного, таємного і безпосереднього голосування». Партія проголошувала, що вона виступає «проти федерації з Росією», за створення «могутньої української армії і флоту», «за автокефалію і повну незалежність» Української православної церкви. Передбачався примусовий викуп поміщицьких земель, аби створити «численну, економічно сильну, дрібну та середню земельну власність»[758].

Важко сказати, чи сподівалися учасники з'їзду, що *ця* програма буде прийнята новим урядом. Напевне, що ні. Адже істотних змін у складі та політичній орієнтації гетьманського уряду не сталося. Добре поінформована газета «Нова Рада» констатувала, що «українські діячі, які увійшли до складу кабінету, не могли розглядати на своїх засіданнях принципові питання про зміну курсу»[759]. Це визначило і ставлення до нового уряду УДХП — безумовне недовір'я.

Але від спроб порозумітися з гетьманом лідери хліборобів не відмовилися. Керівництво УНС 10–11 листопада ще погоджувалося на угоду зі Скоропадським, поставивши за вимогу

повну українізацію кабінету і визнання гетьмана президентом до скликання сейму. Посередниками між гетьманом і УНС виступили М. Міхновський, С. Шемет та інші хлібороби–демократи[760]. Однак гетьман і його оточення вже визначили свій новий курс і відмовлятися від нього не мали наміру. Коаліційний кабінет доживав останні дні. 14 листопада в умовах краху гетьманського режиму соціалісти–федералісти вийшли з уряду. Новий кабінет був складений з осіб виликоруської орієнтації. Того самого дня була опублікована Грамота гетьмана, яка була оцінена як остаточний розрив з українськими національними силами і його відкрита орієнтація на великоруську контрреволюцію. Цей новий курс був закамуфльований закликами до створення Федеративної Росії. «В цій федерації, — йшлося в Грамоті, — Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї йшов порядок і законність»[761]. Представники німецького командування ситуацію оцінювали дещо інакше. Характеризуючи політичні цілі нового уряду, вони дійшли висновку, що згадані цілі «більш–менш чітко спрямовані на возз'єднання з Великоросією, причому Україні у кращому випадку залишається деяка видимість автономії»[762].

Спроба чергового «возз'єднання» України з Росією робилася під час загальнонаціонального повстання, в умовах якого відбувалася консолідація національних сил різних політичних орієнтацій. Уночі проти 14 листопада, за день до проголошення гетьманом федерації з Росією, на таємному засіданні УНС була обрана Директорія Української Народної Республіки, яка проголосила своєю метою «відновлення республіканського ладу на Україні».

Не довіряючи соціалістам, М. Міхновський, як і УДХП у цілому, не підтримав ідею антигетьманського повстання як єдиного способу захистити суверенітет України. Коли ж повстання стало неминучим, представники УДХП виступили з ініціативою примирення сторін і створення національно–демократичного уряду при збереженні гетьманату. Трапилося це в день оголошення гетьманської грамоти про федерацію з Росією, коли до Києва на Національний конгрес, запланований на 17 листопада, з'їхалися делегати УНС. Довідавшись, що гетьманський уряд заборонив Конгрес і що оголошено повстання проти гетьмана, лідери УДХП доручили М. Міхновському підготувати меморіал, з яким до представників союзного командування в Одесі поїхали С. Шемет і Є. Любарський–Письменний. Очікувалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. У меморіалі, надрукованому французькою мовою, зокрема, мовилося: «Ми, українські

хлібороби–демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, надіялися, що він вестиме українську державницьку політику. В цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною, навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо. Що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку…»[763] Але місія Шемета не мала наслідків.

Очевидно, на позитивні результати не дуже–то сподівалися й самі хлібороби. Адже одночасно до Харкова, де знаходився один із найкращих корпусів української армії, на який сподівалися повстанці, — Запорізький — виїхав М. Міхновський [764]. Там він увійшов у контакт з командуванням, переконуючи його не брати участі в повстанні. Мабуть, внаслідок цього Запорізький корпус у розпал повстання виступив із пропозицією примирити повстанців з гетьманом. Принаймні, так вважає С. Шемет[765].

Поки М. Міхновський і С. Шемет були у від'їзді, у Києві УДХП пішла на останній крок: її делегація з'явилася в німецькому посольстві, щоб запропонувати своє посередництво в переговорах між гетьманом і повстанцями. Делегати висловили думку, що коли гетьман наважиться сформувати національний український кабінет, то Петлюра і його прибічники погодяться скласти зброю»[766]. Це був акт відчаю. Спроби мирного вирішення конфлікту стали неможливими: повстання наближалося до переможного завершення і Директорія не мала намірів йти на компроміс.

Характеризуючи ставлення хліборобів–демократів до антигетьманського повстання, С. Шемет пізніше писав: «Партія у цілому у повстанні проти гетьмана участі не приймала»[767]. Уже після переможного завершення повстання декілька авторитетних членів УДХП (С. Шемет, В. Шемет, І. Ющинський, Д. Донцов) увійшли до складу УНС, прагнучи утримати Директорію від «крайнощів»[768]. Міхновського серед них не було. Його ставлення до Директорії було вкрай негативне. У ній він вбачав радикальний соціалістичний режим, який своєю невиваженою політикою веде до анархії в аграрних відносинах і промисловому житті, сприяє розвалу державного апарату, розкладає армію й обезсилює Україну в боротьбі із зовнішньою небезпекою, а особливо — більшовицькою Росією. Міхновського обурювали спроби Голови Директорії Винниченка і Голови уряду Чехівського ввести в Україні певну подобу радянської системи і на цій підставі порозумітися з більшовиками, витіснивши з політичного життя національні несоціалістичні партії.

Наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. у колах хліборобів–

демократів і серед вищих офіцерів армії УНР почалися розмови про силову зміну курсу Директорії. У цих консультаціях брав участь і М. Міхновський, який на початку 1918 р. приїхав із Харкова до Києва. Цього часу радянські війська широким фронтом наступали на Україну — 3 січня 1918 р. Харків було здано радянським частинам. У щоденнику Д. Донцова від 4 січня 1918 р. залишився лаконічний запис: «Агонія. Хочу виїхати з паризькою місією. Телефонував до Коновальця, що хочу бачити його… Харків зайнято більшовиками. В Житомирі Совдеп, Лівобережжя непевне, у Болбачана мало війська. З Шеметом і Міхновським виробили план нашої акції»[769]. Мова йшла про план військового перевороту, до участі у якому планувалося залучити офіцерів правої орієнтації, зокрема Є. Коновальця, коменданта корпусу «Січових стрільців».

5 січня о 10–й годині ранку відбулася запланована зустріч за участю полковника Є. Коновальця, М. Міхновського, Д. Донцова і С. Шемета. Розмова була досить детальною і щодо перспектив перевороту дійшли висновку, що «можливість є і дуже легко. План удався б напевно. Дальше. Треба було відповісти на питання: як провінція, а спеціально Полтавщина? Партії? Росіяни?» Переговори були продовжені пізно ввечері. «Всі ми прийшли до однієї думки, — зазначає Д. Донцов, — середина не є життєвою. Прийде — або більшовизм, або — тверда рука. Обіцяв полковник обговорити все з найвищою міродатною фігурою (мова йде про С. Петлюру. — *Авт.)* і подати йому до відома наші плани. Думаю, по суті речі аргументація Коновальця була така: для військової диктатури потрібне військо, а військо…»[770] У «Примітках», складених до київського щоденника Д. Донцова самим автором, зазначається, що тон відповіді Є. Коновальця був викликаний тим, що він не сподівався на позитивну відповідь С. Петлюри[771]. В останньому щоденниковому записі Д. Донцова, зробленому в Києві 9 січня 1919 р., констатувалося: «З нашого проекту з Коновальцем нічого не виходить»[772]. Сам полковник пізніше у своїй брошурі «Причинки до історії Української революції» прокоментував результати розмов із С. Петлюрою коротко: «Головний Отаман не хотів… брати на себе всеї відповідальності»[773]. Був запропонований новий план — створення тріумвірату у складі С. Петлюри, Є. Коновальця і А. Мельника. Цей план було винесено на так звану Державну нараду 16 січня. Нарада, у якій брали участь члени Директорії, уряду, лідерів політичних партій, головним чином соціалістичних, відхилила пропозицію[774].

Тим часом ситуація в державі ставала катастрофічною. Для багатьох поразка здавалася неминучою. Д. Донцов 13 січня 1919

р. назавжди покинув Київ і через Галичину прибув до Відня. З дипломатичними місіями за кордон виїжджали десятки політичних діячів і чиновників. Але М. Міхновський залишився в Україні. Про виїзд він тоді не думав. Міхновський і його оточення напружено шукали вихід, уже ніяк не сподіваючись на Директорію та її уряд. Віктор Андрієвський, один із відомих членів УДХП, у своїх споминах наводить зміст розмови з М. Міхновським, яка відбулася у другій половині січня 1919 р., коли радянські війська вже захопили Полтаву і наближалися до Києва. Розмова відбулася в помешканні Шеметів, де був присутній і М. Міхновський. Андрієвський зумів вислизнути із захопленої 17 січня більшовиками Полтави й у ситуації в столиці орієнтувався слабо, тому характеристика Міхновським становища в державі та політики Директорії спочатку здавалася йому занадто різкою і справила на нього глибоке враження:

«Там (тобто у складі Директорії. — *Авт.),* пане–добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах…

Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі вдається вилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

— Скажіть, як можна виховати безпросвітного ідіота–маньяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути навколо нього, туди ж тягне за собою, та ще в гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість». Міхновський був твердо переконаний, що Директорія не здатна стабілізувати ситуацію і необхідно вдаватися до екстраординарних заходів: «Треба щось робити! Інакше кінець Україні. Держава наша загине…»[775]

Слід зазначити, що хлібороби–демократи зверталися напряму до уряду УНР, пропонуючи свої послуги в боротьбі з більшовизмом. Вони пам'ятали про обіцянку організаторів повстання проти гетьмана утворити з не–соціалістами коаліційний уряд. Напевне, при цьому мова має йти і про відповідну корекцію політичного курсу і хліборобів–демократів, і Директорії. За даними, які наводять різні автори, від послуг хліборобів представники Директорії демонстративно відмовилися: «Ми хліборобами рішили пожертвувать»[776]. Дослідники внутрішньої політики Директорії констатують її відмову (чи нездатність) виступити від імені всього українського суспільства й однобічну орієнтацію на його лівий спектр. Є. Стахів з цього приводу писав: «Провід Директорії і кабінет засадничо не шукали повної консолідації з усім українським суспільно–політичним світом, а, навпаки, ставилися дуже

холодно до так званих "правих" партій і суспільних кіл, які в істоті речі були тільки поміркованими демократами, а не "правими". Зате влада Директорії старалася згори накинути курс сильно на "ліво"»[777]. Ця обставина відштовхувала хліборобів–демократів і соціально близькі їм сили до опозиції Директорії.

Через декілька днів після Державної наради на зборах представників УДХП і керівництва новоорганізованого «Союзу хліборобів–власників», який виник у результаті розколу київського «Союза хлеборобов–собственников», було вирішено відрядити до Запорізького корпусу, яким командував П. Болбачан, М. Міхновського і декілька офіцерів. Йшлося про те, щоб запропонувати П. Болбачану, який симпатизував хліборобам–демократам, поповнити свій корпус добровольцями–хліборобами: «Можемо відразу поставити три тисячі доброго, добірного війська, а за якийсь час і сорок тисяч. Ми "куркулі", а не "спілчани", що тільки тоді на війну охочі, як у куркуля хліб брати!.. Ми ні в кого брати не звикли, ми будемо боронити своє. Ми не з фронту, а на фронт тікаємо! Аби нам дали тільки організуватися та зброю в руки!..»[778]. Цілком можливо, що були й наміри використати отамана Болоачана для встановлення режиму воєнної диктатури і ліквідації анархії.

Сповнений рішучості та надій, М. Міхновський не здогадувався, що місія до П. Болбачана — його остання політична акція. С. Шемет так описав від'їзд Міхновського: «Він похапки зібрався їхати з десятком старшин, рятувати фронт під Кременчуком. Бадьорий, енергійний, з виразом активної турботи про долю України в очах. Він поспішав, прощався і твердою, швидкою стопою, з жовнірським клунком на плечах вийшов з дому. Я кинувся до вікна, щоби ще раз поглянути на його милу постать. Падав густий, лапатий сніг, він швидко скрив його обрис на обрію і замів його сліди на подвір'ю»[779]. Цього часу Запорізький корпус відступав до Дніпра, і Міхновський застав його в Кременчуці. Контактував Міхновський з Болбачаном недовго. Наступного дня після приїзду Міхновського, 22 січня 1919 р., за наказом Петлюри, П. Болбачана було заарештовано. Цей арешт відомого й авторитетного в армії командира остаточно деморалізував фронт. В. Андрієвський пише, що з наказу Директорії хворого Міхновського також було заарештовано[780]. Але ця інформація спростовується свідком подій сотником С. Цапом. За його свідченням, попереджений старшинами штабу П. Болбачана, М. Міхновський, «взявши клунок на плечі, зник у темряві й хуртовині тої сумної пам'яті ночі»[781].

На нещастя, М. Міхновський тяжко захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні. Через деякий час Кременчук було

захоплено більшовиками, які вступили до міста на плечах відступаючих військ Директорії. Хворий Міхновський не зумів евакуюватися і потрапив до рук місцевої ЧК. Деякий час він перебував у в'язниці, але завдяки численним проханням місцевої інтелігенції та деяких більшовиків–українців, які знали Міхновського за його виступами на захист українських селян на судових процесах, ув'язнення хворому Міхновському було замінене утриманням під наглядом у приватному помешканні — домашнім арештом. Після захоплення Кременчука військами отамана Матвія Григор'єва Міхновський знову опинився на свободі і деякий час перебував на Херсонщині, захопленій отаманом. За версією С. Шемета, М. Григор'єв запропонував Міхновському співробітництво. Міхновський відмовився, але, за тією ж версією, все ж таки взяв участь у редагуванні відомого маніфесту Григор'єва. Цей документ, вважав С. Шемет, нагадував «своїм стилем і духом Міхновського»[782].

Останні роки

Останні роки життя М. Міхновського — кінець 1919 — початок 1924 – його біографи описали надзвичайно скупо. В історичних джерелах, головним чином спогадах сучасників, вони також відбиті фрагментарно. Відомо, що восени 1919 р. він деякий час жив у Харкові. К. Антонович у своїх спогадах пише, що саме цього часу вона випадково зустріла М. Міхновського у Харкові. Пізньої осені денікінські війська відступали під натиском радянських армій, і він думав про виїзд на Кубань, де у нього з дореволюційних часів були знайомі[783]. Деякий час Міхновський залишався на Кубані, яка ще була під контролем військ Денікіна. Але коли денікінці почали відступати, М. Міхновський вирішив виїхати через Новоросійськ за кордон. Однак він не зумів одержати від білогвардійський властей необхідних для виїзду документів і змушений був залишитися на захопленій радянськими військами Кубані.

Короткі дані про цю сторінку життя Міхновського містяться в матеріалах, які нам вдалося знайти у фондах Державного архіву Краснодарського краю Російської Федерації (Фонд Кубансько–Чорноморського обласного відділу народної освіти), а також у споминах М. Садиленка і І. Марченка, які були свідками його перебування на Кубані. Це були нелегкі для Міхновського часи. Спочатку він працював у кооперативі, причому часто його бачили на виноградниках, оперезаного мішком, як звичайного робітника. Напевне, у свідомості Міхновського цей короткий досвід закарбувався досить глибоко: у 1922 р., коли йому довелося викладати в педагогічному технікумі курс історії та теорії кооперації, він рекомендував себе як «давнього працівника кооперації»[784].

На Кубані Міхновський, напевне, був зв'язаний з місцевими українськими діячами, з якими був знайомий з дореволюційних часів, зокрема із С. Ерастовим, який свого часу був одним із керівників катеринодарського осередку РУП, УСДРП, потім — членом ТУП, «Просвіти», створив кредитне товариство, яке мало назву «Український кооператив».

До денікінців він ставився вороже[785]. Цілком можливо, що на Кубані на початку 20–х рр. шляхи Міхновського і Ерастова неодноразово пересікалися.

Судячи з усього, робота в кооперативі сприймалася Міхновським як тимчасова і він прагнув знайти звичніші для себе засоби до існування. Адвокатська практика в радянських умовах втратила сенс і М. Міхновський спробував знайти місце в

народній освіті. У 1920 р. він влаштувався на вчительські курси в Новоросійську, де викладав українську мову. «Тут, — пише М. Садиленко, — проявився весь його хист і запал. Він попав у свою стихію. За півквартала було чути його голос, коли він диктував українські тексти»[786]. Міхновський настільки захопився своїм предметом, що навіть написав невелику наукову статтю «О двойственном числе в украинском языке»[787]. На початку січня 1921 р. М. Міхновський несподівано переїхав в одну з найбільших станиць краю — Полтавську – населену переселенцями з Наддніпрянщини, які повністю зберегли свої етнічні корені. Тут він став викладачем місцевих педагогічних курсів, створених на базі вчительської семінарії, де читав українську мову й українську літературу. Разом з тим, час від часу Міхновський навідувався до Новоросійська, де продовжував викладати на місцевих учительських курсах українську мову.

Це був початок «українізації», яка охопила і заселену українцями Кубань.

Об'єктивні обставини вимагали українізації навчальних закладів регіону. Станиці Кубані були заселені здебільшого українцями. З трьох обстежених у 1921 р. середніх спеціальних навчальних закладів Кубансько–Чорноморської області в Першому Кубанському радгоспі–технікумі і Першій профтехшколі українці становили відповідно 82 і 76 % студентів, а в міській Краснодарській профтехшколі — 38 %. Причому розмовну українську мову добре розуміли і в Краснодарській профтехшколі[788]. Цілком природно, що для подальшого розгортання українізації освіти регіон необхідно було забезпечити викладацькими кадрами. У серпні 1921 р. рішенням Наркомату освіти Російської Федерації російська вчительська семінарія (по суті, педагогічні курси) у станиці Полтавській були перетворені в український педтехнікум із чотирирічним терміном навчання[789]. Цей навчальний заклад покликаний був забезпечити вчительськими кадрами українські школи Кубансько–Чорноморської області, мережу яких передбачалося значно розширити.

Перший Кубансько–Чорноморський Український педагогічний технікум (такою була повна назва установи) почав свою роботу у складних умовах. Не вистачало найнеобхіднішого. У 1921 р. Південь охопив голод, який поширився і на Кубань. Зима була особливо важкою. Температура в аудиторіях трималася на відмітці +3…4 градуси за Цельсієм. Місячної зарплати викладачам ледве вистачало на тижневу норму хліба. Щоб вижити, вони змушені були шукати додаткову роботу або вести домашнє господарство. «Якщо ми до цього часу не кинули цієї

безплідної, а по нинішнім умовам каторжної роботи, — говорив 31 травня 1922 р. на педраді технікуму викладач П. Ковальов, — то це лише тому, що ми впевнені, що технікум не лише не втратив шансів на розвиток у майбутньому, але й нині є культурним центром, який утримує молодь від здичавіння»[790]. Напевне, такими самими мотивами керувався і М. Міхновський. На новому місці роботи йому, мабуть, було особливо складно. У Полтавській він не мав ні рідних, ні власного підсобного господарства і, як зазначається в одному з документів, «не мав нерухомості»[791]. Але його авторитет у педагогічному колективі був достатньо високий. Напевне, невипадково 16 серпня 1922 р. М. Міхновський був обраний делегатом від педтехнікуму на з'їзд профспілки працівників професійної освіти в Краснодарі, а з 1 вересня 1922 р. його призначили завідувачем[792].

На призначення М. Міхновського завідувачем педтехнікуму значний вплив справив М. Садиленко, який викладав курси українознавства в Катеринодарському університеті, Кубанському педагогічному інституті, Першій українській школі і був досить впливовим в місцевих освітянських колах. Саме він, добре знаючи Міхновського, рекомендував його кандидатуру керівництву народної освіти Кубано–Чорноморської області. Керівництво погодилося, напевне, не маючи уявлення про минуле Міхновського. Як свідчать архівні матеріали, в офіційних паперах про свої дореволюційні та революційні роки він не згадував, а для керівництва пропонував неповну і напівправдиву версію своєї біографії, у якій дійсності відповідали лише рік народження, місце навчання, освіта, робота в кооперації, інформація про деякі наукові публікації та навчальні предмети, які йому доводилося свого часу викладати. Свій педагогічний стаж у 1923 р. Міхновський обрахував вісьмома роками, що аж ніяк не відповідало дійсності[793]. Напевне, цей обман був викликаний прагненням переконати керівництво, що перед ним лояльний і кваліфікований педагог, який цілком заслужено керує педтехнікумом й у своєму минулому пов'язаний, головним чином, з викладацькою роботою та кооперацією.

Слід зазначити, що принаймні деякий час керівництво сприймало з довірою цю версію біографії Міхновського. Навіть ідеологічні противники з місцевої партійно–державної бюрократії, виділяючи його серед інших місцевих українців («…Михновський — штучка более тонкая и политическая»), ніяких конкретних звинувачень на його адресу, пов'язаних з минулим, висловити не змогли[794]. Не викликає сумніву, що М. Міхновський прагнув приховати свої справжні погляди, вміло використовуючи звичну для представників нової влади політичну риторику. Так,

формулюючи своє життєве і професійне кредо, у листі, який був направлений до якоїсь вищої інстанції (у документі не вказано, до якої саме) у 1923 р., Міхновський писав: «Дві великі ідеї, які містяться в Конституції РСФРР: знищення гніту класового і гніту расово–національного є суттю мого світогляду. Вважаю, що країна наша потребує самовідданих трудівників освіти, тому віддаю від усієї душі свої слабкі сили і скромні знання справі освіти. Життя в станиці, де виконую обов'язки викладача українського технікуму серед нескінченно темного українського населення, в якому ще живі традиції і навики романівсько–денікінського режиму, підкріпило мої переконання, що велике завдання досягнення рівності всіх людей вимагає для свого здійснення перемоги над заскорузлістю селянського землеробського населення. Цю роботу я виконую настільки вмію і в ній знаходжу задоволення»[795].

Робота Міхновського, за свідченням сучасників і його учнів, мала значні наслідки. Він викладав різноманітні предмети, у тому числі українську мову, українську літературу, історію, історію і теорію кооперації, був завідувачем кабінету українознавства, очолював педагогічне відділення, керував літературним гуртком. При технікумі працювала зразкова школа, навчальний процес українською мовою в якій забезпечувався значною мірою зусиллями його викладачів. Багато учнів стали вчителями і пізніше із захопленням згадували про Міхновського. Він перетворив технікум в осередок українського життя краю.

Як на одне з його досягнень, указують на те, що за допомогою своїх учнів він навіть «українізував» місцеву церкву. Почалося з того, що для засвоєння української мови на заняттях стали рекомендувати, крім творів класиків української літератури, Євангеліє українською мовою. Потім студенти стали відвідувати місцеву церкву, де читали українською мовою Євангеліє та «Діяння Святих апостолів»[796].

Міхновський установив зв'язки з місцевими українськими діячами, які залишилися на Кубані після встановлення тут радянської влади.

Судячи з усього, його політичні погляди у ці роки не змінилися. Але, за словами очевидців, «надзвичайно вихований, культурний, він ніколи нікому не нав'язував своїх переконань і ніколи не питав співбесідника про його кредо. Уже те, що його співбесідник був українцем, вистачало йому, щоб він його поважав і цінив»[797].

З перших днів перебування на посаді завідувача технікуму Міхновському доводилося долати опір противників українізації як в колективі педтехнікуму, так і серед представників місцевої влади. Про це досить яскраво свідчать матеріали Державного

архіву Краснодарського краю. Зокрема, зберігся протокол засідання педради Полтавського педтехнікуму від 1 березня 1923 р., на якій розглядалося питання, ініційоване двома викладачами: чи не варто, у зв'язку з тим, що частина учнів не в змозі сприймати українську мову в необхідному обсязі, повернутися до викладання російською мовою. Міхновський твердо стояв на позиції українізації, використовуючи як формально–юридичні аргументи («Викладання українською мовою передбачене Статутом технікуму. Всім відомо, що лише викладання спеціальних предметів дозволяється на російській, та і то у виключних випадках і з дозволу облвно»), так і оцінку реальної мовної ситуації в краї («Необхідно реально прислуховуватися до думки і побажань місцевого населення»; «Слухачі ПУТу, які до цього навчалися на російській, а не на рідній мові, тепер переживають стан справжнього творчого піднесення»). Члени педради від студентів підтримали прибічників українізації: «Раніше в учительській семінарії панувала чужа атмосфера, бо викладання велося російською мовою, у той час, як дома всі говорили по–українськи. Тепер вчитися значно легше, бо все, що викладається, засвоюється серцем». Врешті–решт, рада констатувала, що обговорення має формальний характер і що викладання «для забезпечення українського населення Кубані» необхідно вести українською мовою[798].

Але цим обговоренням питання мовного режиму в педтехнікумі не було вичерпане. Навесні 1923 р. відносини між прибічниками українізації в Українському педтехнікумі та місцевими великоруськими шовіністами вкрай загострилися. 18 квітня інспектор Слав'янського районного відділу національних меншин Чекуров у виступі перед викладачами і студентським активом заявив, що хоча українська освіта й схвалена рішеннями партії та уряду — це рішення короткозоре й неправильне. Він нагадав, що Кубань належить не Україні, а Росії, а українська освіта «викличе національну свідомість українських мас, а вона, у свою чергу, підніме їх на боротьбу, а та приведе до крові. Тому краще добровільно відмовитися від української освіти і злитися з російською культурою, а українську мову закинути». Ця промова викликала протест студента – члена педради, але його спробу виступити на захист української мови Чекуров грубо перервав, заявивши, що «з таким світоглядом йому не місце не лише у складі педради, але й в числі студентів».

Судячи з усього, результати зустрічі з колективом технікуму інспектора не задовольнили. Наступного дня питання про українську мову було винесене на засідання місцевої станичної Ради. Її виконком затвердив рішення «припинити українізацію

шкіл». На виконкомі виступив голова Жадьков, який змалював жахливу перспективу, яка чекає на прихильників українізації: «1) Буде поданий поїзд і всіх викладачів–українців вивезуть туди, куди раніше вивозили нас; 2) Українізація приведе до того, що приведуть гармати для розгрому Полтавської станиці; 3) Може я й піду, але я зроблю все, щоб врятувати країну від небезпечної українізації». Міхновському та іншим викладачам технікуму відкрито погрожували фізичною розправою. «Страх і жах охопив технікум», — так оцінював морально–психологічну обстановку в технікумі у службовій записці на ім'я голови Ради національних меншин Кубансько–Чорноморської області Коблянського М. Міхновський[799].

Ця шовіністична витівка противників українізації відбулася якраз у дні роботи в Москві XII з'їзду РКП(б), який проголосив курс на коренізацію. Важко сказати, чи повірив Міхновський у щирість рішень з'їзду, але скористатися ними він вирішив негайно. У листі, адресованому завідувачу Українського центрального бюро в Москві Гадзинському, він оцінив події в Полтавській як «1–й епізод боротьби проти постанов XII з'їзду РКП(б)». Міхновський просить направити до станиці авторитетну комісію, яка б дала оцінку подіям, що там відбуваються, і захистила колектив від розправи: «Постанови XII з'їзду РКП(б) ще сильніше розізлили ворожі елементи. Становище наше щоденно погіршується і становиться все гіршим і небезпечним. Напади робляться все енергійніше. Самі ми безсильні захищатися… Якщо найближчим часом нам не буде надана реальна допомога… то ми не витримаємо і повинні будемо виїхати звітси. Вже тепер існування наше тут пов'язане з героїзмом… Вважаю своїм громадянським обов'язком повідомити, що справа занадто серйозна і має тенденцію стати ще серйознішою»[800].

У відповідь на лист Міхновського Гадзинський звернувся до місцевої партійної та радянської влади з рекомендацією звернути увагу на неподобства в Полтавському педтехнікумі та виправити становище. Про реакцію на це звернення свідчить секретна інформація голови райвиконкому місцевої Ради Проскуріна, адресована заступнику завідувача Кубансько–Чорноморського облвно Незорову від 25 травня 1923 р. Цей досить детальний, надрукований на чотирьох сторінках документ — своєрідний вирок технікуму і його керівництву. Партійний чиновник констатував, перш за все, що «справа проведення українізації шкіл на Кубані перебуває не в надійних руках. Публіка, якій доручена така важлива робота, як правило належить до крайніх самостійників, або петлюрівського, або (що також шкідливо), винниченківського спрямування». З усього було видно, що

Проскурін відбивав настрої тих численних представників партійного керівництва краю, які взагалі не сприймали українізацію, вважаючи її знаряддям боротьби місцевого куркульства з радянською владою «Я дуже уважно вивчав Український технікум в станиці Полтавській, — пише Проскурін, — і переконався, що він є розсадником і гніздом того, чого радянська влада терпіти не може… Найбезшабашніший і нестямний шовінізм розгулює там щосили, і йому необхідно негайно покласти край шляхом випробуваної нами хірургічної операції. Необхідно якнайшвидше вигнати цю публіку (навіть без права вступу будь–куди), яка… безсоромно проводить свою українсько–шовіністичну політику…. Вовків в овечій шкірі необхідно вилучати, при цьому немилосердно…»

В інформації вказується на прізвища двох цих «вовків» — інструктора Г. Доброскока і завідувача технікуму М. Міхновського. «Інспектор Доброскок, — пише Проскурін, — не зупиняється ні перед погрозами, ні перед насильством по відношенню до вчителів і дітей в своєму прагненні проводити українізацію до нестями. Зав. школою Міхновський — штучка більш витончена і політична, діє обережно, з пересторогою, але неухильно проводить ту ж лінію. Цих двох суб'єктів необхідно усунути, й добре б "в места не столь отдаленные". Над ними витає дух батька Петлюри, а може бути і навіть самого благочестивого Павла Скоропадського…»[801]

У середовищі місцевої партійно–радянської бюрократії виникла ідея перевести небезпечний технікум зі станиці, де вплив комуністів відчувався слабо, в інше місце, де його можна було б ефективніше контролювати. У липні 1923 р. виконком ради станиці Полтавської звернувся до Наркомпроса РСФРР з пропозицією перевести технікум до Краснодара. Цікаве обґрунтування цієї пропозиції: 80 % населення станиці — контрреволюційне козацтво; серед учителів немає жодного члена РКП(б); завідувач технікуму М. Міхновський і його помічник І. Марченко довели до того, що в технікумі розмовляють виключно українською. До цього додавалися і явні небилиці: «С русскими не разговаривают, а отворачиваются и кичливо заявляют — "колы тоби треба до нас за дилом, то навчись по–нашому балакати". На уроках истории внушают: "Москали давылы украинцив, виднималы в них мову викамы. Тепер мы повынни показати, що мы щири украицы и за ридну маты Украину положемо свои головы…"» Станичне керівництво запропонувало негайно звільнити викладачів Міхновського, Марченка, Форменка і деяких інших, а на їх місце призначити вчителів–українців, які б були членами РКП(б)[802].

З цією пропозицією було згодне й обласне керівництво. Бюро Кубансько–Чорноморського обкому РКП(б) 7 липня 1923 р. прийняло рішення «перевести Полтавський учительський технікум в станицю Славянську — центр відділу, де відділ компартії зуміє краще контролювати ситуацію»[803].

Напевне, М. Міхновський уже на початку літа добре розумів, що йому доведеться змінювати роботу і місце проживання. У липні і серпні 1923 р. зафіксовані його відрядження до Краснодара і Новоросійська, як зазначено у посвідченні, «для читання лекцій» і «по службових справах»[804].

Заяву на звільнення Міхновський подав 24 вересня 1923 р. Справи були передані заступнику І. Марченку, але й той через тиждень залишив роботу. Виконуючим обов'язки директора став К. Троїцький, але, як зазначалося в місцевій газеті, він «не владеет тем нацменским языком, в учреждении которого он работает»[805].

Даних про те, де жив і чим займався М. Міхновський у жовтні 1923 – січні 1924 р., після звільнення з посади директора технікуму, не виявлено. Напевне, він сподівався продовжити викладацьку роботу. Принаймні, у заяві до облвно про звільнення від обов'язків завідувача і викладача він просив видати посвідчення про те, що з 1 січня 1920 р. працював у технікумі викладачем, а з 1 вересня 1922 р. — завідувачем[806]. Але десь наприкінці січня — у лютому 1924 р. він покинув Кубань, переїхав до Києва і залишився там до своєї трагічної смерті на початку травня цього року.

Ця коротка сторінка його життя відтворюється головним чином за спогадами сучасників подій. Ці джерела не дають відповіді насамперед на запитання: чому і з якою метою Міхновський приїхав до Києва. Версій може бути декілька. Можна погодитися з тим, що посилення більшовицького контролю над освітою унеможливило його роботу на Кубані, у тому числі в містах регіону. Можливо, в Україну кликала його пам'ять про минуле, почуття ностальгії. Можна лише здогадуватися, чому саме він приїхав до Києва, а не, наприклад, до Харкова чи Полтави. Напевне, думки його сягали далі, за кордон, або він мав якісь особливі інтереси саме в Києві. Зокрема можна розглядати таку версію: М. Міхновський переписувався з Києвом і його запросив сюди хтось із знайомих йому учасників визвольного руху, який не виїхав за кордон і намагався продовжити боротьбу в підпіллі. Підпільна боротьба в Києві цього часу ще не була припинена. Що б там не було, наприкінці лютого 1924 р. він поселився в будинку свого давнього товариша Володимира Шемета, який залишився в Києві при більшовиках і працював у

Всеукраїнській Академії Наук.

Ті, хто бачив Міхновського у Києві в перші дні після повернення з Кубані, засвідчують, що він був у піднесеному, бадьорому настрої. З перших днів він — і це цілком природно — почав відновлювати старі зв'язки, шукав друзів. Після революції в Києві їх залишилося мало. У спогадах Катерини Антонович зазначається, що М. Міхновський відвідав сестру її чоловіка — Ірину Антонович, яка залишилася в Києві. Про цей візит Катерина дізналася з листа від Ірини Володимирівни: «Лист був написаний дуже туманно, бо тоді не можна було писати інакше; з нього ми зрозуміли, що до нашого дому заходив Міхновський, хотів мене бачити, думаючи, що я ще живу в Києві». Але Катерина в 1923 р. вже виїхала до Праги, де її чоловік Д. Антонович був професором Українського вільного університету[807]. Міхновський цікавився всіма проявами політичного і національно–культурного життя в місті.. На відміну від Кубані, де він став свідком краху українізації школи, що як слід і не розгорнулася, у Києві Міхновський опинився в епіцентрі українського відродження. Він дістав змогу читати українську пресу, літературно–художні журнали, книги, відвідувати український театр.

Але поступово настрій Міхновського змінювався. Сергій Шемет, який цього часу жив за кордоном, одержав в лютому 1924 р. від нього невеличку Листівку, у якій, між іншим, говорилося про відвідини Софії Київської, яка належала тоді Українській автокефальній православній церкві: «Я був на службі Божій у Софії. Це чудово! Можу тільки сказати, як ті посли Володимирові, повернувшись з Царгороду: я не знав, де я, чи на землі, чи на небі. В цих журливо–набожних співах, можна сказати, виявляється душа цілої нації. Українська церква самосвятна, в цім її слабість. Хто зна, що з неї вийде». Ці тривожні нотки породжувала ситуація в Україні. Перші враження про Київ і Україну стали поступатися реальним оцінкам. Батьківщина виявилася не такою, якою він хотів її бачити. Для ілюстрації наведемо запис в щоденнику С. Єфремова від 2 березня 1924 р.: «Готуються люде до Шевченківських роковин. Одна українська школа обернулася до "Політпросвіти" (є така установа з функціями, як і більшість тепер установ, жандармсько–шпигунськими) по костюми. Звідти вимагання – давайте програму шкільного свята. Дали. "Цього мало, — кажуть, — давайте й самого "Кобзаря": його треба почистити". Понесли діти "Кобзаря", почищено його в "Політпросвіті", а потім одіслано ще й до ГПУ на остаточне затвердження. Почистили і в ГПУ. Тепер Шевченко ще раз вичищений. Такі фрази, як

Не вернеться козаччина
Не встануть гетьмани

– викинуто… Гидотне фарисейство; з одного боку понавивішували скрізь портретів Шевченка, а з другого — нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила. Як і скрізь, як у всьому – панує лицемірство й та безкрайня, невичерпана "пошлость", якої нестерта печатка лежить на всіх совєтських починаннях»[808].

Реальна ситуація в Україні не могла пройти поза увагою Міхновського. Внаслідок цього посилювалося почуття розчарування і песимізму. Як вихід напрошувалися думки про еміграцію. Про намір М. Міхновського виїхати за кордон писала К. Антонович. Вона шкодувала, що не могла допомогти йому в цьому[809]. У згаданій вище листівці М. Міхновський прохав С. Шемета розповісти йому про життя української еміграції та про перспективи можливого виїзду за кордон, зокрема запитував, «чи не вмре він з голоду, як безробітній»[810]. Шемет дав відповідь, і, як він пише, «поспішив вислати дозвіл на візу, подав свою думку про те, як можна було б за кордоном улаштуватися». Описав він і ситуацію в середовищі української еміграції, причому картина виявилася досить похмурою. Пізніше С. Шемет докоряв собі за це. Надія на еміграцію і повноцінне життя за кордоном, у тому числі й політичне, ставали для Міхновського примарними. Про це він писав в останньому коротенькому листі С. Шемету: «Ваш лист — цінний по своєму основному мотиву. Не бренить в ньому надія на краще. Оттак і в мене. І сюди круть і туди верть, однаково в черепочку смерть, як каже приказка. Перекажіть моє вітання усім, хто мене пам'ятає. Ваш Микола»[811]. С. Шемет, за його свідченням, у своїй відповіді пробував розвіяти песимізм Міхновського, але, мабуть, безуспішно.

Були й інші, не менш важливі причини, які, можливо, завели М. Міхновського у безвихідь. Їх можна зрозуміти, якщо зв'язати його перебування в Києві з підпільною антирадянською діяльністю в столиці.

Перш за все, зазначимо, що можливості для такої діяльності були. У Києві з 1920 р. діяла підпільна організація Братство української державності (БУД), яка підтримувала зв'язки з прихильниками в інших містах України, а також із закордонними еміграційними центрами і ставила за завдання відновлення незалежності України. Керівництво БУД здійснював С. Єфремов — з 1919 р. академік Всеукраїнської Академії Наук. Серед інших членів проводу БУД деякі автори називають М. Міхновського.

Вперше про це написала у своїх спогадах Наталя Павлушкова,

племінниця С. Єфремова, рідна сестра Миколи Павлушкова, засудженого до 10 років ув'язнення у процесі Спілки визволення України, її спогади вперше були опубліковані за кордоном у 1964 р. і передруковані в Україні в 1999 р. «У проводі БУД–у, — зазначає Павлушкова, — крім С. Єфремова, були М. Міхновський, Отомановський, Близнюк… та інші…»[812]

Відразу після повернення до Києва Міхновський потрапив у поле зору ГПУ. Міхновського викликали декілька разів на конфіденційні бесіди. Добре обізнаний в обставинах київського життя Міхновського С. Єфремов у своїх «Щоденниках» пише, що Міхновського десь в середині квітня 1924 р. «було арештовано на вулиці, продержано добу й випущено»[813]. Цілком можливо, що підставою для арешту були агентурні дані про його роботу в БУД. Напевне, «бесіди» з чекістами продовжувалися і в наступні дні. На другий день після однієї з таких бесід, 4 травня 1924 р., М. Міхновського знайшли повішеним на яблуні, у саду біля помешкання В. Шемета, по вулиці Жилянській, буд. № 76.

Офіційна радянська версія смерті М. Міхновського була опублікована в київських газетах «Більшовик» і «Пролетарская правда». Це були короткі замітки, поміщені відповідно у рубриках «Кримінальна хроніка» і «Происшествия». Обидві газети писали про самогубство, причому «Більшовик» указав, що М. Міхновський «повісився» уночі проти 4 травня, а «Пролетарская правда» до цього додала: «Причина самогубства невідома»[814].

Про самогубство М. Міхновського, яке трапилося «після одного з чергових викликів до ГПУ», пише у своїх спогадах і Н. Павлушкова[815]. «Лишив записку, що краще самому померти, аніж під вічним обухом жити»[816], — записав 5 травня у своєму щоденнику С. Єфремов. К. Антонович відтворює зміст цієї записки: «Ліпше сам повішуся, як мають мене більшовики повісити»[817]. Але сама вона, перебуваючи цього часу в Празі, цю записку не бачила і писала про неї зі слів інших. Не бачив її, але був впевнений в існуванні (і навіть навів текст у статті, надрукованій в 1935 р.), П. Андрієвський, колишній член Директорії УНР[818]. Якщо така записка справді була, то вона може стати додатковим аргументом на користь версії про самогубство М. Міхновського. Напевне, під впливом цієї інформації А. Жук у своєму листі до З. Книша від 15 квітня 1957 р. написав: «Часто можна читати, що Міхновського в большевицькій катівні закатовано. Це неправда. Він поповнив (здійснив? — *Авт.)* самогубство перед тим, як мав попасти в руки ГПУ»[819].

Ця версія вписується в загальну ситуацію в тодішній Україні. На відкриті, невмотивовані розправи більшовицький режим тоді

ще не наважувався. Така розправа могла б зупинити процес реемігрaції в Україну вчених, спеціалістів і діячів культури, яка продовжувалася з початку 20–х років і яку радянська влада прагнула стимулювати. До речі, саме ця реемігрaція привела в Україну на початку 1924 р. М. Грушевського, який був символом Української революції, а також багатьох інших активних учасників визвольних змагань, які пішли на компроміс з більшовиками. Повернення в контрольовану більшовиками Україну істотно послаблювало політичний потенціал української еміграції. Правда, у реемігрантів були ілюзії, що вони зможуть сприяти розвитку подій в Україні. Але смерть М. Міхновського була ударом по цих настроях. У листі до Є. Чикаленка його сина Петруся від 5 травня 1924 р. зазначається: «Вчора повісився Міхновський… Мих. Сергійович ходить приголомшений, він все (це) не сподівався таке побачити. А тому веде себе смиренько…»[820]

А з другого боку, більшовики у цій ситуації робили все, щоб розколоти і розкласти еміграцію, у тому числі вербуючи до її середовища своїх секретних співробітників. У зв'язку з цим В. Андрієвський висунув припущення, що чекісти пробували схилити Міхновського до співробітництва, прагнучи зробити його своїм агентом[821]. Цю версію, по суті, підтверджують щоденникові записи С. Єфремова. 7 травня 1924 р. він записав: «Смерть Міхновського викликала догадки серед близьких йому людей. Вказують на щось загадкове, що притрапилося з ним і довело до самогубства. Переказують його натяки на те, що ми, мовляв, обплутані з усіх боків, що йому нема виходу, що навіть утопитися він не може, не то що втекти, щоб не пошкодити близьким, коли б пропав безвісти. Дехто думає, що його обплутали під час арешту, вимагали з його щось таке, чого він знести не міг. Все може бути… А може "манія переслідування" на нервовому ґрунті»[822]. А в записах від 22 січня і 18 серпня 1925 р. С. Єфремов самогубство М. Міхновського прямо пов'язує з його небажанням стати інформатором ГПУ[823].

Існує ще одна версія передчасної смерті М. Міхновського, яку також не слід відкидати. Можливо, самогубство було інсценованим. Для чекістів було важливіше скомпрометувати відомого і небезпечного діяча національно–визвольного руху, послідовного самостійника, що відмовляється від співпраці з ними. Інсценоване самогубство могло стати у нагоді цим задумам якнайкраще. Така версія має право на існування, адже жодних доказів самогубства М. Міхновського у радянській пресі не було наведено, а серед тих, хто бачив ту саму яблуневу гілку, на якій висів Міхновський, побутувало переконання, що під час

«самогубства» вона просто не витримала б огрядного Міхновського. Але про все це можна лише гадати. Сергій Єфремов цілком слушно зазначив, що таємницю своєї смерті «заніс він з собою в могилу»[824].

Окремі українські емігранти, не розібравшись в обставинах справи, поспішили оголосити, що М. Міхновський «вибрав смерть малодухих – самогубство»[825]. Але більшість учасників українського національно–визвольного руху, у тому числі й ті, що не поділяли поглядів М. Міхновського, поставилися до його смерті як до трагедії — із співчуттям, як і належить християнам. Н. Павлушкова писала, що «смерть цього палкого українського націоналіста й визначного громадського діяча тяжко переживав С. Єфремов і провід…»[826] Нагадаємо, що довгий час стосунки між Миколою Міхновським і Сергієм Єфремовим були дуже складними. Якщо вони в останні тижні життя Міхновського стали іншими, так тому, що змінився Єфремов, як і багато його колишніх однодумців, а не Міхновський.

Післямова

Микола Міхновськии пішов із життя у віці 51 року. Для політичного діяча XX століття це — надзвичайно рано. Але зроблено було ним стільки, що вистачило б на декілька біографій.

Сама його поява в громадсько–політичному житті України була несподіваною. Йшла перша половина 90–х років. Національне життя на Наддніпрянщині обмежувалося лояльним українофільством, було досить усталеним і навіть консервативним. Політики уникали і боялися. Міхновський був одним із тих, хто вніс сум'яття в цей по–своєму комфортний, добре влаштований світ етнографічного українофільства і почав нещадно руйнувати його. Він перший кинув українському освіченому суспільству гіркі звинувачення в пристосуванстві, відсутності політичної волі, державницьких прагнень. Міхновський першим на Наддніпрянській Україні закликав до боротьби за самостійність України й обґрунтував необхідність, історичну обумовленість цієї боротьби.

Міхновському пощастило в одному: він написав майже все головне, що хотів написати. Уся його публіцистика, політологічні статті та програмні документи займають половину цієї книги. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно–політичної думки.

Але його долю важко назвати щасливою. Він робив те, що в українському соціокультурному і політичному середовищі не подобалося. Усе своє життя він був приречений йти «проти течії». Робив він це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, впертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою опонентам важко спілкуватися. Багато разів був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність його натури звужувала коло друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяв його політичні погляди.

Багатьом, занадто багатьом його сучасникам здавалося, що це людина з далекого минулого, що вона випадково потрапила в XX століття і безслідно щезне. «Голос М. Міхновського («Самостійна Україна») прозвучав справді, *гласом вопіющаго в пустині*»[827], — писав у 1958 р. Є. Маланюк. І ось минуло 80 років після його трагічної смерті. Настав момент переосмислення, момент істини.

Схильність до ідеальних проектів і політичних утопій не належить до чеснот політиків. Устремління політичних діячів і мислителів минулого прийнято звіряти з магістральною лінією історичного розвитку. Ця лінія губиться у глибині віків, проходить через сучасність, спрямовуючись у майбутнє. Саме

вона точно визначає вектор історичного розвитку. Але політиків — живих людей, обтяжених традиціями і пережитками минулого, симпатіями і антипатіями, — круговерть подій і пристрастей часто заносить далеко від головного русла історії. Їм буває важко втриматися у цьому фарватері, узгодити свої дії з логікою історичного процесу. Та саме ця міра узгодженості є одним із найточніших способів визначити справжню, а не декларативну, плакатну роль політика. Дуже часто заповзятливі біографи, щоб якось захистити своїх героїв від суворого суду історії, використовують рятівну формулу: «людина свого часу». Майже всі видатні сучасники М. Міхновського, активні діячі українського національно–визвольного руху кінця XIX – першої чверті XX ст., потребують такого захисту.

Микола Міхновський до них не належить. Він менше за всіх потребує захисту сучасників. Його неможливо назвати «людиною свого часу». Зі «своїм часом» він взагалі був не в злагоді. Він належав до тієї нечисленної категорії політичних діячів, які живуть у двох часових вимірах – серед сучасників і серед нащадків. Такі люди, як правило, рідко бувають вправними політиками. Їм важко враховувати життєві реалії, вантаж традицій, інерцію мислення людей. Їм важко йти на компроміси, «наступати на горло» власній пісні, без чого реальна політика неможлива. Але попри все, М. Міхновський і для своїх сучасників зробив дуже багато. Він ніколи не був «кабінетним» діячем, які, як правило, діють за лаштунками подій. Його участь у суспільно–політичному житті України була надзвичайно активною. Він започаткував на Наддніпрянщині суспільно–політичну традицію, яка вже ніколи не переривалася, — традицію модерного українського самостійництва — і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу самостійності конкретними справами.

За свого життя Міхновський був приречений на невдачі. Така невблаганна доля тих, хто випереджає час. Така доля пророків. Не зробила вона винятку і для Міхновського. Майже всі його конкретні починання оберталися невдачами. Але це — невдачі особливого ґатунку. Вони з розряду тих, що у майбутньому обертаються тріумфом. Вони закарбовуються у пам'яті нащадків, виховують послідовників, які прагнуть іти далі. Без провалів і поразок самостійників першої чверті XX ст. не було б державної незалежності України кінця цього століття.

Політичні противники й опоненти приписували Міхновському серйозні помилки, серед яких головна — схильність до націонал–шовінізму, людиноненависницької ідеології найреакційніших сил. Говорили, що всі його думки і починання суперечать європейським стандартам XX століття.

Один із цих стандартів — пріоритет прав особи перед правами нації. Але особливість Міхновського в тому, що він взагалі не орієнтувався на зовнішні, умоглядні стандарти, особливо ті, що склалися у відносно сприятливих умовах Західної Європи, народи якої сотні років розвивалися в умовах державної незалежності та давно пережили період національних революцій. У нього був один орієнтир — знедолена Україна, її зрабований народ, його поставлене під сумнів майбутнє. Він був упевнений, що в умовах, подібних до тих, у яких опинилася Україна, мова має йти не про верховенство прав людини над правами нації. Адже поняття «народ», «нація» — не гола абстракція. Народ — сукупність особистостей. Існування народу – неодмінна умова розвитку особистості. Якщо зникає народ, то питання про права особи набуває зовсім іншого змісту.

На світогляді та діяльності М. Міхновського ця загроза існуванню українського народу відбивалася особливо глибоко, викликаючи нерідко надзвичайно гострі реакції, які багатьом сучасникам здавалися неадекватними. На ці випадки особливо часто звертали увагу критики і політичні противники, детально їх описуючи. Складається враження, що до М. Міхновського вони ставилися прискіпливіше, ніж до себе. Але відкинемо все випадкове, необов'язкове, другорядне, дрібне. Майже столітня дистанція дозволяє зробити це. Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать на тлі XX століття, а не одного з довільно вибраних вузьких періодів. Микола Міхновський з розряду тих діячів, що вимагають саме такого, масштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, до чого прагнув Микола Міхновський — незалежної України, модерного соціально–економічного ладу, всебічного розвитку українського народу в родині європейських народів, розквіту його мови, національної культури, — усі ці його прагнення відповідали найглибиннішим тенденціям історичного розвитку.

Дати життя та діяльності М.І. Міхновського

1873, 19 (31) березня — в с. Турівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Згурівського району Київської області) народився Микола Іванович Міхновський.

1881–1891 — навчався в Прилуцькій чоловічій гімназії.

1891–1895 — був студентом на юридичному факультеті Київського університету.

1892 — став членом «Братства тарасівців».

1895–1899 — працював помічником адвоката в Києві, брав активну участь у громадсько–політичній роботі, зокрема у «Братстві тарасівців», студентських гуртках і Всеукраїнській безпартійній організації.

1899 — переїхав до Харкова, де зайнявся адвокатською практикою і включився в активну громадсько–політичну діяльність.

1900, 19 і 25 лютого — виступив у Полтаві і Харкові з викладенням самостійницької програми.

1900 — написав брошуру «Самостійна Україна» — програму РУП. 1900 — надрукував «Відкритий лист Революційної української партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна».

1901, кінець — 1902, весна — заснував Українську народну партію. 1904 — у співавторстві з В. Макаренком опублікував брошуру «Справа української інтелігенції в програмі УНП».

1905, вересень — опублікував Конституцію України — «Основний Закон Самостійної України — Спілки народу Українського».

1905, жовтень — брав участь у роботі харківського Комітету громадської безпеки, який прагнув уникнути кровопролиття в Харкові.

1905, листопад — початок грудня — разом з братами Шеметами видавав у Лубнах газету «Хлібороб».

1906 — опублікував Програму УНП.

1906, 25 березня — випустив у Харкові один номер газети «Слобожанщина».

1909 — брав участь у створенні «Третього харківського товариства взаємного кредиту». 1912 — видавав у Харкові часопис «Сніп». 1912–1913 — брав активну участь у роботі харківського «Товариства ім. Квітки–Основ'яненка». 1914, грудень — був мобілізований на фронт. 1917, початок березня — брав участь у створенні Української Центральної Ради.

1917, 6 березня — вперше виступив перед військовими Києва із закликом до створення українського війська.

1917, 19 березня — виступив на українській демонстрації в Києві.

1917, 6 травня — виступив на І Всеукраїнському військовому з'їзді.

1917, початок липня — був причетний до підготовки виступу солдатів полку ім. П. Полуботка.

1917, липень — наказом російського військового міністра, погодженого з керівництвом Центральної Ради, був висланий на Румунський фронт.

1917, листопад — повернувся з фронту і до ліквідації більшовицької влади перебував на Полтавщині.

1918, 28 квітня — зустрічався з генералом П. Скоропадським і вів переговори про майбутнє України.

1919, 21 січня — в умовах відступу військ Директорії виїхав до П. Болбачана в Кременчук, де здійснив невдалу спробу змінити воєнно–стратегічну ситуацію на фронті.

1919, кінець зими — весна — хвороба на тиф, арешт органами ЧК, звільнення.

1919, літо–осінь — перебував на захопленій більшовицькими, а пізніше — білогвардійськими військами території Лівобережної України.

1919, кінець — 1924, початок — перебування на Кубані.

1924, 3 травня — в ніч з 3 на 4 травня трагічна смерть у Києві.

Список творів М.І. Міхновського

1. «Самостійна Україна». Промова. Видане Р.У.П. — Ч. 1. — Львів, 1900. — 23 с.

Брошура друкувалася без підпису автора, але авторство М. Міхновського визнається всіма дослідниками. Інші версії авторства «Самостійної України» в літературі не зустрічаються.

2. Відкритий лист Української революційної партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна // Молода Україна. — Рік 1. — Ч. 9–10. — Вересень–жовтень 1900. — С. 388–389.

Лист друкувався без підпису автора, але на авторство М. Міхновського вказується всіма сучасниками і дослідниками.

3. Текст речи, произнесенной членом Харьковского общества грамотности Михновским в общем собрании общества 29 апреля 1901 г. // Державний архів Харківської області. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 108–109.

Текст промови, який зберігся в Харківському облдержархіві, має посилання на авторство Міхновського.

4. Робітницька справа в програмі Української Народної Партії. Видання УНП. — Ч. 3. — Чернівці, 1902.

На авторство Міхновського вказують дослідники 1920–1930–х рр., а також сучасні автори — М. Кармазіна і О. Семків.

Див.: Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — №6. — С. 41; Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 135.

5. Українська народна партія. Число 5.

Ця відозва без заголовка виявлена в архіві Андрія Жука в Канаді. Стиль відозви, за оцінкою А. Жука, схожий на тексти М. Міхновського.

6. Справа Української інтелігенції в програмі Української Народної Партії. Видання УНП. — Чернівці, б/р. — 112 с.

На авторство М. Міхновського вказують ряд авторів, у т. ч. З. Книш, М. Кармазіна і О. Семків.

Див.: Книш З. До джерел. Деякі думки Миколи Міхновсьгого про націоналізм // Самостійна Україна. — 1976. — № 3–4. — С. 35–36; Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 5; Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 153.

7. Х заповідей Української Народної Партії // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 58.

Про авторство М. Міхновського свідчать різні джерела.

Див., напр.: Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка). — С. 12; Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 141–142.

8. Відозва Української Народної Партії з приводу російсько–японської війни (З архіву А. Жука) // Самостійна Україна. — 1976. — № 9–12. — С. 73–74.

Андрій Жук вважає, що «стиль відозви дуже схожий на писання М. Міхновського, і майже певно можна прийняти, що це він був її автором».

Див.: Книш З. Відозва української народної партії з приводу російсько–японської війни // Самостійна Україна. — 1976. — № 9–12. — С. 74.

9. Листівка (без заголовка) з приводу вибуху біля пам'ятника Пушкіну в Харкові 31 жовтня 1904 р.

Листівка написана М. Міхновським або під його безпосереднім керівництвом.

Див.: З діяльності М. Міхновського в 1904 р. М. Міхновський, І. Франко і вибух у Харкові // Календар–альманах «Українського слова». — Париж, 1961. — С. 125–126.

Публікації з часопису «Самостійна Україна»

Перший і єдиний номер часопису «Самостійна Україна», за оцінкою С. Шемета, на «три четверті був написаний Міхновським». М. Осадчий вважає, що цей номер «Самостійної України» «фактично зладив сам Міхновський».

Див.: Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Кн. V. — Рік 1924–1925. — Відень. — С. 12–13; Осадчий М.Г. Микола Міхновський — журналіст // Українська журналістика: генезис і проблеми. Вісник Львівського університету. Серія журналістика. — Вип. 17. — Львів, 1992. — С. 64.

10. До українського народу (Передова) // Самостійна Україна. Щомісячна часопись (Українська Народна Партія). Вересень. — Ч. 1. — Львів, 1905. — С; 1.

Звернення «До українського народу» опубліковане без підпису, тобто, від імені редакції. М. Міхновський був автором або співавтором цього звернення.

11. Основний закон «Самостійної України», Спілки народу українського // Самостійна Україна. Щомісячна часопись (Українська Народна Партія). Вересень. — Ч. 1. — Львів. — 1905. — С. 1–4.

У нарисі В. Андрієвського зазначається, що Основний закон «Самостійної України» «опрацював» Микола Міхновський. М. Кармазіна вважає, що у написанні цього проекту М. Міхновський, «безсумнівно, брав участь». Сучасник М. Міхновського А. Жук пише, що авторами Основного закону були члени «лубенського гуртка», до якого входив М. Міхновський і, може, В. Шемет.

Див.: Андріевський. Микола Міхновський (Нарис суспільно–політичної біографії) . — С. 600; Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського. — С. 41; Жук А. Лубенська конституція Української держави // Сучасність. — 1961. — № 11 — С. 98–106.

12. [Редакційний коментар] .

У редакційному коментарі мова йде про методи боротьби за незалежність України — питання, які міг формулювати лише лідер партії М. Міхновський особисто або у погодженні з найближчим оточенням.

13–15. Відповідь; Уваги [Відповідь на ст. Лозинського] ; З закордонної України (Відповідь на статтю М. Лозинського) // Самостійна Україна. Щомісячна часопись (Українська Народна Партія). Вересень. — Ч. 1. — Львів, 1905. — С. 7.

Політолог О.І. Семків вважає, що авторство цих трьох публікацій «Самостійної України» належить М. Міхновському.

Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа, — С. 154–156.

Статті з газети «Запоріжжє»

Відповідальним редактором газети був відомий історик, директор Катеринославського історичного музею проф. Д. Яворницький, а видавцем — інженер–технолог В. Хрінников. Історик журналістики М. Осадчий стверджує, що організували часопис «Запоріжжє» М. Міхновський і Макаренко. Участь Міхновського в редагуванні «Запоріжжє», за думкою М. Осадчого, «не викликає сумніву».

Осадчий М.Г. Микола Міхновський — журналіст // Українська журналістика: генезис і сучасні проблеми: Вісник Львівського університету. Серія журналістики. — Вип. 17. — Львів, 1992. — С. 65–66.

16. Наші завдання.

Зміст статті, у якій викладається зміст програми «Української селянської партії», особливості стилю дають підстави для припущення, що її автором був М. Міхновський, можливо, у співаторстві з братами Шеметами.

Див.: Жук А. Моя журналістична діяльність. Бібліографічно–біографічні замітки// Український самостійник. — 1960. — № 35–36. — С. 37.

17. Чи брати участь у виборах.

Дана стаття є однією з перших в наддніпрянській періодиці, присвячених ставленню українського суспільства до участі у виборах до Державної думи. Порівняння її з тими, авторство Міхновського яких встановлено, дає підстави для припущення, що й *ця* належить йому.

18. Справа Юрія Мазуренка, одного з братів Мазуренків — організаторів селянства на Донщині.

Дніпропетровський краєзнавець М. Чабан вважає, що авторство статті належить комусь із подружжя Хрінникових (родичів Мазуренка) або М. Міхновському, адвокату на процесі Мазуренків.

Див.: Чабан М. Газета «Запоріжжє» (1906 р.) - перше українське видання на Катеринославщині // Українська періодика. Історія і сучасність. Доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково–теоретичної конференції. Львів, 24–26 жовтня 2003. — Львів, 2003. — С. 58.

19. Як вільних українських козаків зроблено кріпаками.

М. Чабан вважає, що цю статтю написав Д. Яворницький чи М. Міхновський *(див.: Чабан М. Назв. праця. — С. 58)*. На наш погляд, авторство статті належить М. Міхновському. У Д. Яворницького тексти такого радикального за змістом характеру не зустрічаються.

Статті з газети «Слобожанщина»

Редактором–видавцем газети «Слобожанщина» був М. Міхновський, на що вказується на шпальтах газети. Ним був підготовлений перший і єдиний номер газети. М. Осадчий вважає, що заклали журнал «Слобожанщина» Міхновський і Макаренко.

Див: Осадчий М. Микола Міхновський — журналіст. — С. 66.

20. Запросини.

Цю передову статтю, у якій сформульовано завдання газети, без сумніву, написав її редактор і видавець М. Міхновський.

21. Націоналізм і космополітизм. Націоналізм і космополітизм // Слобожанщина. Щоденна політична, економічна, літературна та громадська часопись (Харків). — 1906. — 25 березня.

На авторство цієї статті М. Міхновського вказують сучасні автори З. Книш, М. Кармазіна, О. Семків та ін.

Див.: Книги З. До джерел. Деякі думки Миколи Міхновського про націоналізм. — С. 37–38; Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського. — С. 43, 44; Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — С. 159.

22. Вибори до Думи Державної.

За змістом і формою дана стаття дуже схожа на публікації М. Міхновського, у якій іде мова про ставлення українства до виборів до Державної думи. На цій підставі вона віднесена до статей цього автора. З. Книш називає М. Міхновського автором цієї статті без будь–яких застережень.

Див.: Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Так перо пише. Вибрані статті. — Торонто, 1965. — С. 109.

23. Листок з Української історії XVIII ст.

«Листок з Української історії XVIII ст.» змістовно продовжує статтю «Як вільних українських козаків зроблено кріпаками» і, на наш погляд, також належить перу М. Міхновського.

24. Програма Української Народної Партії. — Чернівці, 1906. — 47 с.

Дослідники вважають, що Програма УНП написана М. Міхновським, можливо у співавторстві з іншими керівниками

партії. *Див.: Кармазіна М. Світ ідей М. Міхновського. — С. 42, 44.*

25. Лист Миколи Міхновського — адвоката присяжного // Рада. — 1908. — 31 листопада.

На авторство М. Міхновського вказує назва листа.

Публікації з часопису «Сніп»

Офіційно головним редактором «Снопа» вважався М. Біленький. Саме йому доводилося відповідати перед властями за зміст часопису. М. Міхновський значився редактором «Снопа», що дозволяло йому уникати репресій і, разом з тим, здійснювати фактичне керівництво виданням.

Як головний редактор, М. Міхновський, разом з тим, був автором багатьох публікацій, які друкувалися в часописі, хоча рідко підписувався власним іменем.

26–27. З Новим роком!; [Передовиця]. 1 січня 1912 р. Харків.

З великим ступенем імовірності можна стверджувати, що новорічне поздоровлення і перша передова стаття часопису «Сніп» належали перу М. Міхновського або написані за його активної участі.

Серія «Галерея сучасних діячів наших»

28. Архієпископ Парфеній.

29. Композитор Микола Лисенко.

30. Проф. Михайло Грушевський.

31. Д–р Іван Франко.

32. Шевченкові роковини.

33. Проф. Микола Сумцов.

34. Марко Кропивницький.

35. Пані Ольга Косачева.

Перераховані вище вісім нарисів підписані «М. М–ський» і належать Миколі Міхновському. З невідомої нам причини лише нарис «Проф. Микола Сумцов» надрукований без підпису.

35–38. Передовиці від 11, 18, 25 березня і 29 квітня 1912 р.

Особливості стилю і змісту передових статей дають підставу припустити, що їх авторство належить М. Міхновському. // Сніп. — 1912. — 21 жовтня.

39. «До українського громадянства на Україні російській» («Українська платформа») // Сніп. — 1912. — 27 травня. До українського громадянства на Україні російській (З архіву Андрія Жука) // Книш З. Так перо пише… Вибрані статті. — Торонто, 1965. — С. 113–118.

3. Книш важає, що автором звернення, підписаного «Група виборців», «без ніякого сумніву» був М. Міхновський. Такої ж думки дотримувався і А. Жук.

Див.: Книш З. Так перо пише… Вибрані статті. — Вінніпег, 1965. — С. 119.

40. Про українські виборчі платформи // Сніп. — 1912. — 15 червня.

Стаття, підписана «Другий виборець», тематично пов'язана із зверненням «До українського народу на Україні російській» і належить М. Міхновському.

Лив.: Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Самостійна Україна. — 1958. — Ч. 6. — С. 11.

41–42. Передові статті від 30 серпня і 9 вересня 1912 р.

Особливості стилю і зміст статей дають підстави припустити, що їх автором є М. Міхновський.

43. Листи з Галичини не на галицькі теми. [9 вересня 1912 р.].

Стаття належить перу М. Міхновського, який у цей час перебував у Галичині. У змісті часопису дано подвійне ім'я автора — «М. М–ський. Всеукраїнець».

44. Передовиця. [16 вересня 1912 р.].

У змісті до номера часопису зазначено: «Передовиця. М. М–ський. Харків 16 (29) вересня 1912 р.» Це вказує на авторство М. Міхновського.

45–48. Передові статті від 7, 14, 21 жовтня і 30 грудня.

Ці статті без підписів мають особливості стилю і змісту, які дозволяють припустити, що вони належать перу М. Міхновського.

49–50. Від редакції; Передовиця [30 грудня 1912 р.].

Передовиця і звернення «Від редакції» в останньому номері «Снопа», у якому пояснюються причини припинення його видання, належить М. Міхновському, або написана з його безпосередньою участю.

51. Микола Ґедзь. Казки та оповідання з недійсного життя // Сніп. — 22 і 29 квітня; 6 і 13 травня.

Микола Ґедзь — псевдонім М. Міхновського.

52. М. Міхновський. Лірика. — Харків, 1912. — С. 94.

Збірка віршів підписана іменем автора.

53. Універсал до народу українського усієї Соборної України

(21.01.1913 р.) // Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. — Ф. 1. — Од. зб. 11534. — Арк. 2–5.

Дослідник С. Квіт вважає, що автором Універсалу був М. Міхновський. *Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. — К., 2000. — С. 117.*

54. Відносини до війни. Промова. Проголошена на першім військовім з'їзді у Києві 6 травня 1917 р. — К., 1917. — 17 с.

Виступ М. Міхновського на І Всеукраїнському військовому з'їзді 6 травня 1917 р. опублікований окремою брошурою під його іменем.

55. Спадщина тиранів. Спадщина тиранів. — Видання Укр. Військ. Тов. Республ. Фед. ім. Гетьмана Полуботка. — К., 1917. — 8 с.

Авторство М. Міхновського зазначено на титульній сторінці брошури.

Бібліографія праць про М.І. Міхновського

1. А.Г. Микола Міхновський (Спогад) // Самостійна Україна. — 1950. — Ч. 5. — С. 2–5.

2. А.Ч. До гасла «Самостійної України» (Юліян Бачинський чи Микола Міхновський) // Юнацька боротьба. — 1948. — Ч. 2. — С. 43–46.

3. Андрієвський В. М. Міхновський — передвісник українського націоналізму // Календар–альманах «Відродження» на 1954 рік. — (Б.м.), 1953. — С. 131–135.

4. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно–політичної біографії) // Визвольний шлях. — 1974. — № 4. — С. 588–617.

5. Антонович Д. Микола Міхновський на Шевченкових роковинах у Полтаві в 1900 р. // Календар «Дніпро» на 1937 рік. — Львів, 1936. — С. 117–119.

6. Антонович К. З моїх споминів. — Частина 3 (Про Миколу Міхновського) // Українська вільна Академія Наук. Серія УВАН. — Ч. 25. — Вінніпег, 1967. — С. 85–113.

7. Батуринець В. Правда про самостійництво М. Міхновського // Вільна Україна. — 1967. — Ч. 54. — С. 21–23.

8. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Микола Іванович Міхновський (До 75–річчя від дня загибелі) // Питання історії України. Збірник наукових статей. — Т. 3. — Кафедра історії України Чернівецького держуніверситету. — Чернівці, 1999. — С. 96–107.

9. Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. — Львів, 1936. — 32 с.

10. Верстюк В., Осташко Т. Міхновський Микола Іванович // В. Верстюк, Т. Осташко. Діячі Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 131–133.

11. Гак А. Микола Міхновський // Пробоєм. — 1943. — Ч. 4. — С. 233–237.

12. Горєлов М. Перший український державник // Микола Горєлов. Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К., 1996. — С. 14–58.

13. Євтимович В. Микола Міхновський — творець українського націоналізму // Календар «Батьківщини» на 1937 рік. — Львів, 1936. — С. 22–34.

14. Євтимович В. Поручик Микола Міхновський (Творець новітнього українського війська) // Гомін України. — 1957. — 21 квітня.

15. Жук А. Писання Миколи Міхновського // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 40–44.

16. Журба Г. Міхновський на 1–му укр. військовому з'їзді (Дрібка з моїх споминів) // Календар «Дніпро» на 1937 рік. — Львів, 1936. — С. 120–121.

17. З діяльності М. Міхновського в 1904 році (Матеріали) // Календар–альманах «Українського слова». — Париж, 1961. — С. 123–127.

18. З листів сучасників про Миколу Міхновського (Опублікував Зиновій Книш) // Календар–альманах «Нового шляху», 1978. — Торонто, (Б. р). — С. 67–72.

19. Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 39–44.

20. Карпо В.Л. До питання ідеологічних засад концепцій «націоналізму» М. Міхновського і Д. Донцова // Питання історії України. Збірник наукових статей. — Т. 2. — Кафедра історії України Чернівецького держуніверситету, 1998. — С. 69–73.

21. Книш З. Військова діяльність Миколи Міхновського // Зиновій Книш. Так перо пише… Вибрані статті. — Торонто, 1965. — С. 127–143.

22. Книш З. Деякі думки Миколи Міхновського про націоналізм // Самостійна Україна. — 1976. — Ч. 3–4. — С. 35–39.

23. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Зиновій Книш. Так перо пише… Вибрані статті. — Торонто, 1965. — С. 108–126.

24. Коковський Ф. Микола Міхновський і література // Назустріч. Двотижневик (Львів). — 1937. — Ч. 12. — 15 червня.

25. Кривошея В. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія. Історія та практика. — К., 1996. — С. 144–149.

26. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 76–91; № 10–11. — С. 63–79.

27. Лінецький С. М. Міхновський: Міфи історії та правда історії // Альманах «Молода нація». — 1996. — Вип. 1. — С. 214–222.

28. Літописець. Замах на пам'ятник Пушкіну в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. — 1957. — № 6. — С. 16–18.

29. Марченко І. Микола Міхновський // Український літопис. — 1947. — Ч. 7. — С. 29–34.

30. Мартинець В. Микола Міхновський — піонер українського націоналізму // Політологічні читання. — 1995. — № 2. — С.

249–263.

31. Мартинець В. Чи Міхновський відрікся самостійності України і став драгоманівцем? // В. Мартинець. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Аналітично–порівняльна студія. — Вінніпег, 1954. — С. 171–195.

32. Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — 136 с.

33. Микола Міхновський (Громадський і політичний діяч, публіцист) // Назустріч. — 1937. — № 12. — 15 червня.

34. Микола Міхновський. — Назустріч. — 1937. — № 21. — 1 листопада.

35. Микола Міхновський в дореволюційний час. — Львів, 1936 (Бібліографічний огляд) // Назустріч. — 1936. — № 11. — 1 червня.

36. Микола Міхновський (В 15–ту річницю смерті) // Боротьба за волю. — 1940. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 6–8.

37. Микола Міхновський. Посмертні згадки // Календар «Просвіти» на 1925 рік. — (Б. р., б. м.). — С. 85–99.

38. Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. — 1994. — № 2. — С. 91–104.

39. Остудін В. Міхновський — замовчуваний діяч національного відродження // Республіканець. — 1992. — № 3. — С. 124–136.

40. Пачовський В. Військовий з'їзд: З поеми «Золоті Ворота». Присвята М. Міхновському// Назустріч. — 1937. — № 21. — 1 листопада.

41. С.Р. В. Винниченко і М. Міхновський в обороні створення полку ім. Богдана Хмельницького // Вільна Україна. — 1967. — Ч. 54. — С. 24–25.

42. Садиленко М. Мої зустрічі з М. Міхновським // Гомін України. — 1953. — 21 листопада.

43. Сосновський М. Микола Міхновський і Дмитро Донцов — речники двох концепцій українського націоналізму // Зустрічі. — 1991. — №2.

44. Старицька–Черняхівська Л. Микола Міхновський. Лірика. 94 стор., ціна 50 коп. (Рецензія) // Літературно–науковий вісник. — Т. 58. — Кн. 4. — 1913. — С. 184–188.

45. Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // Український історик. — 1983. — № 2–4. — С. 75–82. — С. 91–104.

46. Сущик С. Державник — революціонер — націоналіст (До 35–річчя з дня смерті) // Самостійна Україна. — 1959. — Ч. 5. — С. 3.

47. Тернопільський І. «Катехізис українця» М. Міхновського //

Вісник (Нью–Йорк). — 1965. — Ч. 6. — С. 21–22.

48. Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. — 1995. — № 11. — С. 127–138.

49. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: дитинство та юність // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2000. — Вип. IX. — С. 36–54.

50. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: студентські роки (Фрагмент біографії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2001. — Вип. X. — С. 72–91.

51. Турченко Ф.Г. Останні роки у Києві (Фрагмент з біографії Миколи Міхновського) // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. — Запоріжжя, 2002. — Вип. XIV. — С. 45–66.

52. Турченко Ф.Г. «Харківський проект» Миколи Міхновського// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2003. — Вип. XV. — С. 7–34.

53. Федорович Р. Микола Міхновський (1873–1924) // Українське козацтво. — 1967. — Ч. 1–2. — С. 27–30.

54. Уривки зі спогадів артистки Г. Совачевої (про М. Міхновського) // Самостійна Україна. — 1976. — Ч. 7–8. — С. 20–23.

55. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Відень, 1924–25. — Кн. V. — С. 3–30.

Микола Міхновський

Василь Совачев (племінник М. Міхновського)

Копія

Свидѣтельство

По указу Его Императорскаго Величества, сим симъ сіе свидѣтельство дано Полтавской Духовной Консисторіи отъ нижеподписавшемся подлинномъ метрическомъ метрическомъ книгѣ Священникомъ Іоанномъ Михновскимъ, сколько по справкѣ въ томъ, что въ метрической книгѣ, хранящейся въ архивѣ Консисторіи Пришкурскаго уѣзда села Тарановки Іоанно-Златоустовской церкви отъ тамошняго посполитаго /1873-го/ года подъ №-мъ, записано такъ:

«Марта девятнадцатаго /19/ числа, села Тарановки у прихожанъ Священника Іоанна Гомилова Михновскаго и законной его жены Александры Ѳеодоровой, обоихъ православныхъ, родился сынъ Николай. Крещенъ Священникомъ Іоанномъ Михновскимъ марта 20 числа. Восприемниками были: полтавскій Николай Николаевъ Марковъ и полтавская Марія Дмитріева Маркевичъ». Декабря 4 дня, 1890 года. По сему выдано сіе за подписаніемъ.

Члены Консисторіи, Протоіерей Михаилъ Корсунскій.

Секретарь Родіоновъ.

Столоначальникъ Кобзинцевъ.

Копія свідоцтва про народження М. Міхновського. (ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 109)

АТТЕСТАТЪ ЗРѢЛОСТИ.

Данъ сей Николаю Михайловичу, православнаго вѣроисповѣданія, сыну священника, родившемуся въ г. Чернигове 18 января 1873 года, обучавшемуся Гимназіи и Историко-Филологическомъ Институтѣ Князя Безбородко въ Нѣжинѣ

въ томъ, вопервыхъ, что на основаніи наблюденій за все время обученія его въ Нѣжинской Гимназіи, поведеніе его вообще было отличное, исправность въ посѣщеніи и приготовленіи уроковъ, а также въ исполненіи письменныхъ работъ удовлетворительная, прилежаніе удовлетворительное и любопытность достаточная,

и, вовторыхъ, что онъ обнаружилъ нижеслѣдующія познанія:

Названіе предметовъ	Отмѣтки, удостоенныя въ Педагогическомъ Совѣтѣ Нѣжинскаго 1891 года по основанію § 45 правилъ объ испытаніи зрѣлости	Отмѣтки, выставленныя на испытаніи, производившемся 19 Декабря 1891 года Нѣжинскимъ Историко-Филологическимъ Институтомъ Князя Безбородко
Законъ Божій	Благонравія	5
Русскій яз. и словесность	Хорошія	4
Логика	Хорошія	—
Греческій языкъ	Хорошія	4
Латинскій языкъ	Удовлетв.	4
Математика	Хорошія	3
Физика и математ. геогр.	Хорошія	—
Исторія	Удовлетв.	4
Географія	Благонравія	—
Нѣмецкій языкъ	—	—
Французскій языкъ	Удовлетв.	4

Атестат зрілості М. Міховського. (ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 108)

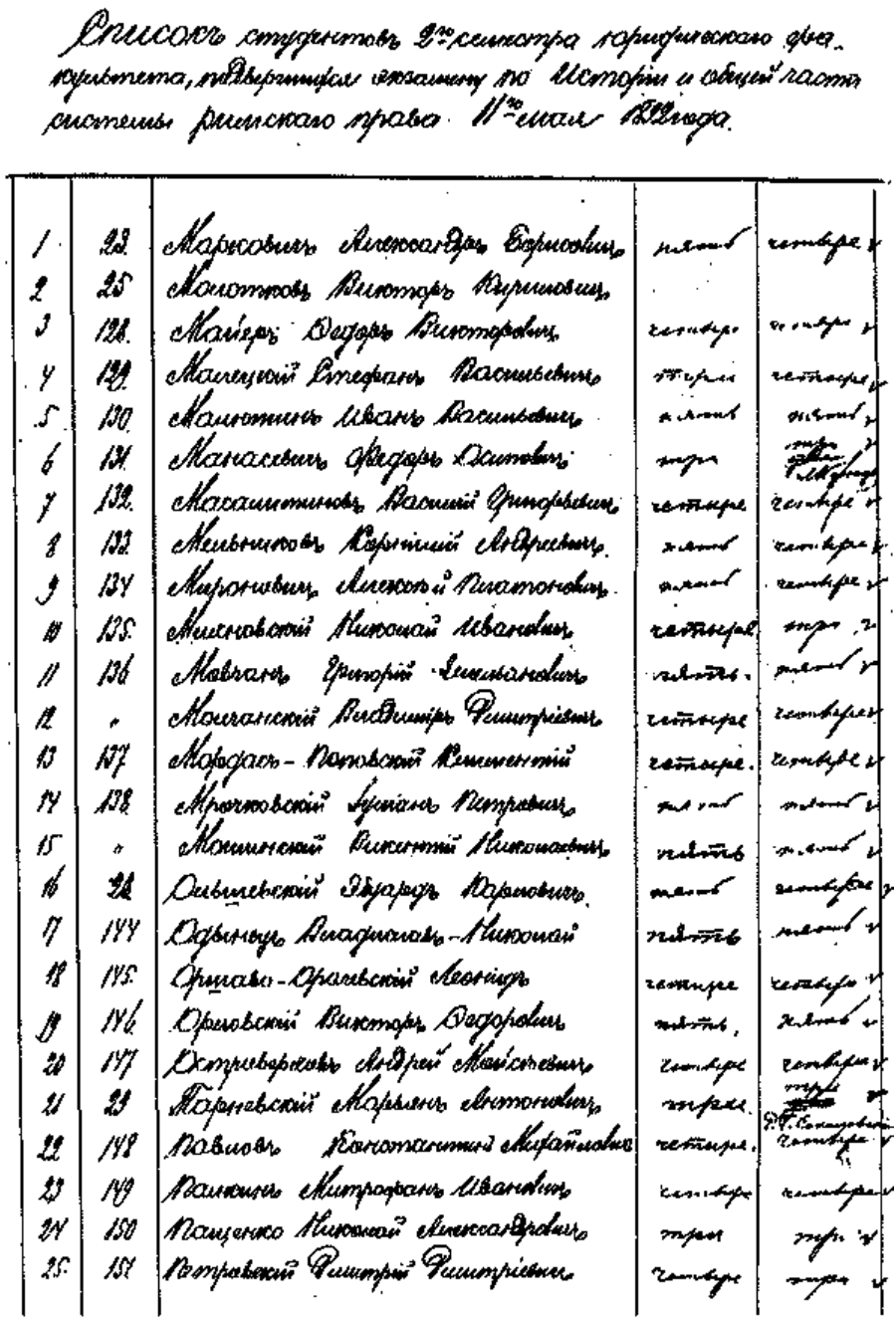

Список студентов 2-го семестра юридического факультета, подвергшихся экзамену по Истории и общей части системы римского права 11-го мая 1882 года.

1	23	Марковичъ Александръ Борисовичъ	плохо	четверка
2	25	Молотковъ Викторъ Кириковичъ		
3	128	Майеръ Федоръ Викторовичъ	четверка	четверка
4	129	Малецкой Стефанъ Васильевичъ	тройка	четверка
5	130	Малютинъ Иванъ Васильевичъ	плохо	плохо
6	131	Манасевичъ Федоръ Осиповичъ	тройка	тройка
7	132	Масалитиновъ Василій Григорьевичъ	четверка	четверка
8	133	Мельниковъ Корнилій Андреевичъ	плохо	четверка
9	134	Мироновичъ Алексѣй Пилатовичъ	плохо	четверка
10	135	Милковскій Николай Ивановичъ	четверка	тройка
11	136	Мовчанъ Григорій Семеновичъ	плохо	плохо
12	"	Моисанскій Владиміръ Дмитріевичъ	четверка	четверка
13	137	Мордасъ-Поповскій Викентій	четверка	четверка
14	138	Мрочковскій Бронисл. Петровичъ	плохо	плохо
15	"	Мошинскій Викентій Александровичъ	плохо	плохо
16	24	Ольшевскій Эдуардъ Карловичъ	плохо	четверка
17	144	Ордынцъ Владиславъ-Николай	плохо	плохо
18	145	Орлава-Ураловскій Леонидъ	четверка	четверка
19	146	Орловскій Викторъ Федоровичъ	плохо	плохо
20	147	Охтиверовъ Андрей Матѣевичъ	четверка	четверка
21	29	Парневскій Карлъ Антоновичъ	тройка	тройка
22	148	Павловъ Константинъ Михайловичъ	четверка	четверка
23	149	Панкинъ Митрофанъ Ивановичъ	четверка	четверка
24	150	Пащенко Николай Александровичъ	тройка	тройка
25	151	Петровскій Дмитрій Дмитріевичъ	четверка	тройка

Список студентів юридичного факультету, які склали іспит з історії і загальної частини системи римського права (під № 10 М. Міхновський). (ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1395. — Арк. 26, 34 зв., 35 зв.)

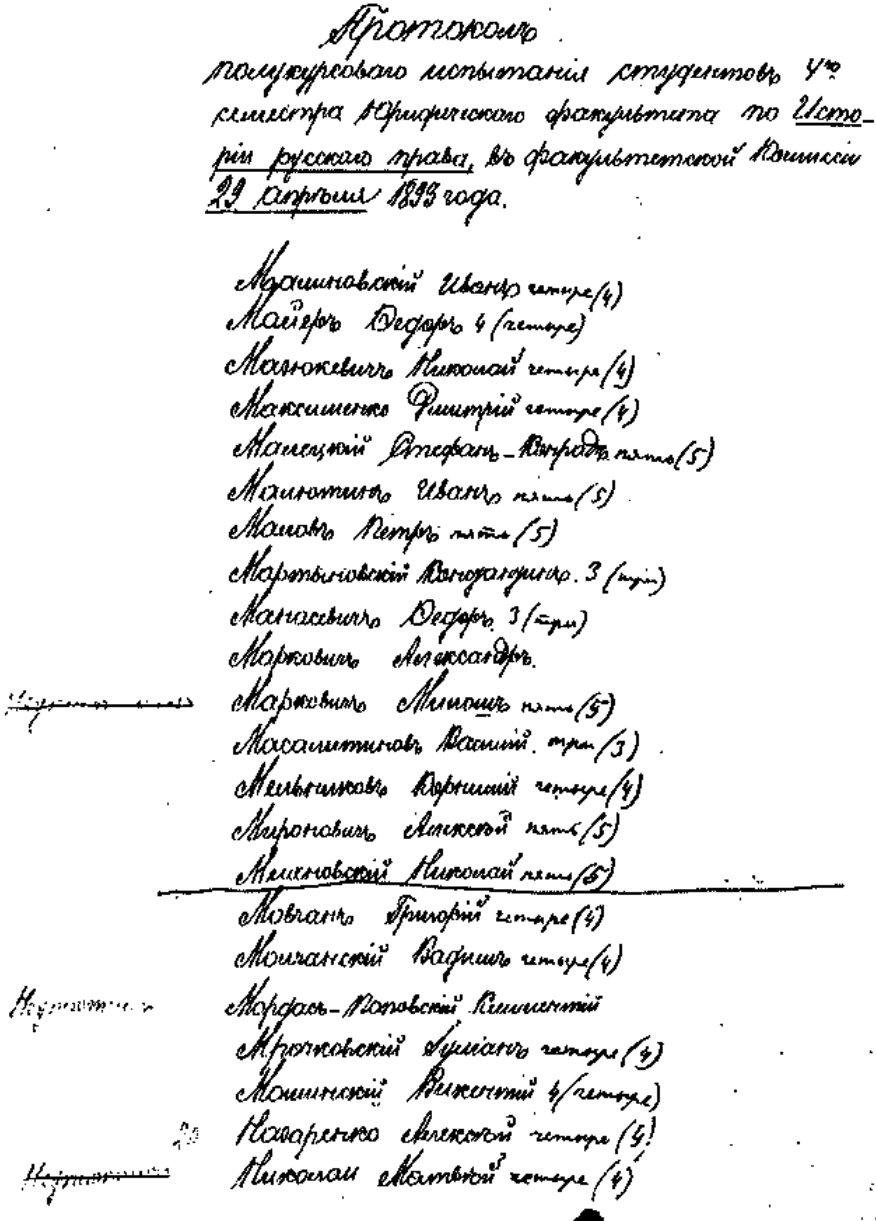

Протоколъ
полугодоваго испытанія студентовъ 4го
семестра Юридическаго факультета по Исто-
ріи русскаго права, въ факультетской Конторѣ
29 апрѣля 1893 года.

Мажиновскій Иванъ четыре (4)
Майеръ Федоръ 4 (четыре)
Малюжевичъ Николай четыре (4)
Максименко Дмитрій четыре (4)
Малецкій Стефанъ-Викторъ пять (5)
Малютинъ Иванъ пять (5)
Малювъ Петръ пять (5)
Мартыновскій Вячеславичъ. 3 (три)
Мачаковичъ Федоръ 3 (три)
Марковичъ Александръ.
Марковичъ Милошъ пять (5)
Масалитиновъ Василій. три (3)
Мельгуновъ Дорошій четыре (4)
Мироновичъ Алексѣй пять (5)
Мишковскій Николай пять (5)
Мовчанъ Григорій четыре (4)
Мончанскій Вадимъ четыре (4)
Мордась-Поповскій Кириллъ
Мрочковскій Юліанъ четыре (4)
Мошинскій Вежентій 4 (четыре)
Назаренко Алексѣй четыре (4)
Николаи Матвѣй четыре (4)

Екзаменаційна відомість (протокол) з історії російського права Київського університету Св. Володимира (ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1399. — Арк. 15, 45 зв., 30 зв.)

Обкладинка брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900)

У Полтаві, на відкритті пам'ятника Івану Котляревському (1903 р.). Сидять (справа наліво): Євген Чикаленко, Микола Міхновський. Стоїть крайній справа Сергій Шемет

notes

Примечания

1

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 109, 88.

2

Теліга О. Партачі життя (До проблеми цивільної відваги) // Прапори духа. Життя і творчість Олени Теліги. — (Б.м.), 1947. — С. 93.

3

Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 43–44.

Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Кн. V. — Відень, 1924–25.

5

Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. — Львів, 1936.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). — Торонто, 1972; Євтимович В. Військово–мілітарна акція «Оборони України» в 1904–1907 рр. // Календар «Червоної калини». — Львів, 1938; Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. — Т. 2. — Варшава, 1939.

Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно–політичної біографії) // Визвольний шлях. — 1974. — № 4.

8

Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 8.

9

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр.(Про що «Історія мовчить»). — Т. 1. — 2–е вид. — Торонто, 1994. — С. 100–101.

10

Книш З. Військова діяльність Миколи Міхновського // Книш З. Так перо пише. Вибрані статті. — Вінніпег, 1965. — С. 127–143; Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Книш З. Так перо пише. — С. 108–126; Книш З. Конституція України в проекті Української народної партії // Книш З. Так перо пише. — С. 73–107.

11

Гирич І. Листування З. Книша і А. Жука з приводу книжки про М.І. Міхновського // «Молода нація. Альманах». — 2003. — № 2. — С. 170–225.

12

Там само. — С. 177–178.

13

Там само. — С. 179–180.

Антонович М. Вступ // Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 8.

15

Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9, 10; Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. — 1995. — № 1; Горєлов М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К., 1996; Лінецький С. М. Міхновський. Міфи історіографії та правда історії // «Молода нація». Альманах. — 1996. — Вип. 1.

Антонович М. Вступ // Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 8.

Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // Український історик.
— 1983. — № 2–4.

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука// Молода нація. — 2003. — № 2.
— С. 215.

19

Кривошея В. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. — К., 1996. — С. 144–149.

20

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. — С. 215.

21

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 179.

Там само. — С. 328, 354, 376, 389.

23

Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 14 зв.

Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью–Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 67.

Т.Г. Шевченко. Біографія. — К, 1984. — С. 64.

Там само. — С. 69.

Шевченко Т. Твори. — Т. 10. — Чикаго, 1960. — С. 156.

Т.Г. Шевченко. Біографія. — С. 97.

Там само. — С. 108.

Енциклопедія Українознавства. — Т. 2. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — С. 668–669.

31

Т.Г. Шевченко. Біографія. — С. 142.

Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських. — С. 85.

33

Уривки до спогадів Г. Совачевої // Самостійна Україна (Чикаго). — 1976. — № 7–8. — С. 21.

Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських. — С. 85–86.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 589.

Нечуй–Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки // Твори: У 2 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 70–71.

37

Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написаний ним самим // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття // За ред. Ю. Луцького. — Нью–Йорк, 1989. — С. 230.

Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К., 1997. — С. 53–61; Полонська–Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964. — С. 40.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 7–8.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 13; Уривки до спогадів Г. Совачевої. — С. 21.

41

Уривки до спогадів Г. Совачевої. — С. 21.

42

Державний архів м. Києва (далі ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 597. — Арк. 15.

43

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — Вінніпег, 1949. — С. 67.

Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. — С. 44.

45

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 390.

ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 109.

47

ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 6 зв.

Там само. — Арк. 110.

Там само. — Арк. 14–15, 108.

50

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 604. — Арк. 337–338.

51

Уривки до спогадів Г. Совачевої. — С. 21.

52

ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 109.

Т.Г. Шевченко. Біографія. — С. 387.

Там само. — С. 357.

Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських. — С. 84.

Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна (Чикаго). — 1957. — Ч. 11. — С. 5.

Совачева Г. Спомин про Миколу Міхновського // Молода нація. — №2 (27). — 2003. — С. 227.

Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 108.

59

ДАХО. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 109.

Цит. за: Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці Всеукраїнської академії наук. — Ч. 97. — Т. 1. — К., 1929. — С. 39.

61

Сенаторский И. Историческая записка об открытии Прилуцкой мужской гимназии (1874–1884). — Прилуки, 1913. — С. 10–11.

Там само. — С. 11.

63

Отчет о состоянии Прилуцкой гимназии за 1912–1913 учебный год. Составил секретарь Педагогического совета И. Якимовский. — Прилуки, 1914. — С. 17–18.

ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 108.

Там само. — Арк. 14–15.

Там само.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 589.

Енциклопедія Українознавства. — Т. 1. — С. 381.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 589.

Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С., М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 77.

71

ДАЧО. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 832. — Арк. 108.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 16.

Горєлов М. Перший український державник // Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К., 1996. — С. 14–16.

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 597. — Арк. 15.

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє — недавнє минуле (1901–1914 роки). — Вінніпег, 1949. — Є. 67.

Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 77.

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 628. — Арк. 40.

Там само. — Спр. 631. — Арк. 121; Спр. 639. — Арк. 54.

79

Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 604. — Арк. 7.

80

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1409. — Арк. 4.

Там само. — Спр. 604. — Арк. 338.

Антонович Д. Із студентських рооків Івана Стешенка // Робітнича газета (Київ). — 1918. — 4 серпня; Гермайзе Й. Нариси історії революційного руху на Україні. — Т. 1: Українська Революційна партія (РУП). — К., 1926. — С. 42.

Охримович Ю. Розвиток української національно–політичної думки. — Нью–Йорк, 1965. — С. 115–116.

84

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1395. — Арк. 26, 34 зв., 35 зв.

ДАК. — Спр. 1399. — Арк. 56.

Там само. — Арк. 15, 45 зв., 30 зв.

Старицька–Черняхівська Л. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. — К., 2000. — С. 804–805.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 38.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 4.

Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. Альманах. — 2002. — № 2. — С. 132.

Старицька–Черняхівська Л. Вибрані твори. — С. 805.

92

Там само.

Цит. за: Сиваченко М. Олександр Кониський і його проза // Кониський Олександр. Вибрані твори. — К., 1986. — С. 24.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5, 6.

Слабченко М. Матеріали до економічно–соціальної історії України XIX ст. — Т. 2. — Харків, 1927. — С. 204; Лавріненко Ю. Історичне тло і попередники РУП // Сучасність. — 1978. — № 6. — С. 316.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 15.

Лавріненко Ю. Історичне тло і попередники РУП . — С. 316.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 38.

Старицька–Черняхівська Л. Вибрані твори. — С. 805.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 42.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 38.

Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. — 1995. — № 11. — С. 128.

103

Шелухін С. Українство 80–х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно–науковий вісник. — 1926. — Кн. 7–8. — С. 260.

Липа І. Братерство тарасівців // Літературно–науковий вісник. — 1925. — № 7–8. — С. 266.

105

Єфремов С. Про дні минулі. — С. 150.

106

Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців» // Коцюбинський М. Твори. — Т. 7. — Листування (1886–1906) / За ред. С. Козуба. — Харків; Київ, 1930. — С. 17.

107

Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». — С. 18.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 589.

109

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 4.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 590.

111

ДАК — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1395. — Арк. 35.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999 . — №5. — С. 44.

113

Лотоцький. О. Сторінки минулого. — Т. 1. — Варшава, 1929. — С. 165.

Там само. — С. 211.

115

Самійленко В. З українського життя в Києві в 80–х роках XIX ст. // Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні переклади. Переспіви та переклади. Статті та спогади. — К., 1990. — С. 530.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 40.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 38, 44.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Т. 1. — С. 212.

119

Там само. — С. 149.

Слабченко М. Матеріали до економічно–соціальної історії України XIX ст. — Харків, 1927. — Т. 2. — С. 204.

121

Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. — Львів, 1936. — С. 8.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 15.

123

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 22.

124

Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. — Відень, 1917. — С. 42. (Напевне, це помилка, адже Т. Зіньківський помер 8 червня 1891 р., коли, власне, «Братство тарасівців» як організація було в стадії формування).

125

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 42.

Profession de foi молодих українців // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — Б. м.: Сучасність, 1983. — С. 20.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 42.

Самійленко В. З українського життя в Києві в 80–х роках XIX ст. // Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні переклади… — К., 1990. — С. 527.

129

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 56.

130

Там само.

Самійленко В. З українського життя в Києві в 80–х роках XIX ст. — С. 528.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 20.

133

Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ. — (Б. м). — В–во «Смолоскип», 1993. — Ч. 1. — С. 49.

Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть // Україна: Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 163.

Кістяківський Б.О. Українці і російське суспільство // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1. — С. 104.

136

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1395. — Арк. 35; Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 25–26.

137

Див.: Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття — «Слово перестороги» Василя Подолинського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1994. — Т. CCXXVIII: Праці історико–філософської секції. — С. 437.

Будзиновський В. Ішли діди на муки (Введення в історію України). — Нью–Йорк, 1958. — С. 29–31.

139

Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4–6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. — Львів, 1993. — С. 162.

Бегей І. Юліан Бачинський: соціал–демократ і державник. — К., 2001. — С. 19–20.

141

Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. — С. 162.

142

Profession de foi молодих українців // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 23.

143

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 150. — Арк. 6.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 109.

145

Риш А. Очерки по истории Спилки //Летопись революции. — 1925. — № 2. — С. 130–131.

Жуковський А. Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком // Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 21.

Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 96.

Там само. — С. 159.

149

Там само. — С. 107.

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. — С. 212.

151

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. — С. 212.

Гермайзе Й. Нариси історії революційного руху на Україні. — Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП). — С. 43.

Липа І. Братерство тарасівців. — С. 267.

М.Б. Український рух серед харківського студентства 1890–х років // З минулого. — Т. 1. — Варшава, 1938. — С. 25.

155

Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 1 — К., 1991. — С. 318.

Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги… — С. 23.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 590.

Старицька–Черняхівська Л. Вибрані твори. — С. 804.

Мороз М.О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. — К., 1992. С. 115–118.

Там само. — С. 109.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 25–26.

Франко І. Рец. кн.: А. Фаресов. Народники и марксисти // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 45. — К., 1986. — С. 272.

163

Тучапский П. Из пережитого. — Одесса, 1923. — С. 30–31.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 6.

165

Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. — 1994. — № 2. — С. 97–98.

166

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 700. — Арк. 3.

167

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 100.

Там само. — С. 101.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 590.

Дорошенко В. Революційна українська партія. — Львів, 1921 — С. 44–45; Лавріненко Ю. Українська Соціал–Демократія (Група УСД) та її лідер Леся Українка // Сучасність. — 1971. — № 5, 6, 7–8.

171

Лавріненко Ю. Українська Соціал–Демократія (Група УСД) та її лідер Леся Українка // Сучасність. — 1971. — № 7–8. — С. 141.

Іван Франко і Леся Українка про шляхи розвитку українського політичного руху // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 39, 50.

173

Там само. — С. 46.

Там само. — С. 48.

175

Там само. — С. 34.

176

Іван Франко і Леся Українка про шляхи розвитку українського політичного руху // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — С. 34.

177

Горинь В. Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод «непорозуміння між своїми» // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових статей. — Львів, 1997. — Вип. 3–4. — С. 271.

Мороз М. Літопис життя і творчості Лесі Українки. — С. 299–300.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років… — С. 25–26.

Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». — С. 18.

181

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 75.

182

ЦДІАК — Ф. 442. — Оп. 850. — Спр. 47. — Арк. 1.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 2. — С. 75.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 42, 44, 146.

185

Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // Український історик. — 1983. — № 2–4. — С. 81–82.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 42, 146.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 6.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 59.

189

ЦДІАК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 26. — Арк. 110, 122.

190

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 96–97.

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 40; № 6. — С. 62.

Коцюбинський М. Твори. — К., 1974. — Т. 5. — С. 89.

193

Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 62.

194

ЦДІАК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 5, 24.

195

Гермайзе Й. Нариси історії революційного руху на Україні. — С. 19.

Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях // Писання Тр. Зіньківського: У 2 кн. — Львів, 1896. — Кн. 2. — С. 81–119.

Гундорова Т. Суспільно–політичний рух «Молодої України» і проблема модерної української нації // Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 110.

Profession de foi молодих українців // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 205.

Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С. 835.

Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. — К., 1993. — С. 351.

201

Шпорлюк Р. Імперія та нації. — К., 2000. — С. 269–270.

Горський В. Історія української філософії: Курс лекцій. — К, 1996. — С. 187.

203

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 99.

Там само. — С. 98.

205

Русини з початком XX століття: З України // Діло. — 1898. — 17 жовтня.

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 94–103.

207

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 99–100.

Там само. — С. 99.

209

Там само. — С. 101.

210

Там само.

211

Там само. — С. 99.

212

Там само.

213

Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференції. — Львів, 1999. — С. 181.

214

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 104.

215

Там само. — С. 99.

Гундорова Т. Суспільно–політичний рух «Молодої України» і проблема модерної української нації. — С. 109–112.

217

ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 850. — Спр. 47. — Арк. 1.

218

ЦДІАК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 17.

219

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 150. — Арк. 6.

Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 259–260.

221

Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 258.

222

ЦДІАК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 642. — Арк. 1 зв., 2.

Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференції. — Львів, 1999. — С. 167.

Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського. — С. 181.

225

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 101.

Там само. — С. 92, 103.

Коковський Ф. Микола Міхновський і література // Назустріч: Література. Мистецтво. Наука. Громадське життя (Двотижневик). — 1937. — Ч. 12. — 15 червня.

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 91–101.

229

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Чернівці, 1910. — Ч. 4. — С. 79.

230

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 100.

Там само. — С. 101.

232

З невідомих листів Василя Горленка до Дмитра Стороженка // Україна. Українознавство і українське культурне життя. — Париж, 1951. — Ч. 6. — С. 568.

233

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 95.

Там само. — С. 91.

235

Ґедзь Микола. Казки та оповідання з недійсного життя. Spirillum patricanum ukrainofilicum. — Харків, 1912.

236

Там само.

237

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 150. — Арк. 7–7 зв.

238

Там само. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 150. — Арк. 105–105 зв.

Липа І. Братерство тарасівців. — С. 267.

Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — Нью-Йорк, 1955. — С. 242, 316.

241

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1898. — Спр. 150. — Арк. 61.

Profession de foi молодих українців // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 23.

243

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1899. — Спр. 150. — Арк. 32, 38, 40; Спр. 701. — Арк. 1.

244

ЦДІАК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 642. — Арк. 2 зв.

Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї. (Початок XX століття) // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 104–105.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 50.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 2. — С. 213.

Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Самостійна Україна. — 1950. — Ч. 11 (107). — С. 95.

249

Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна (Чикаго). — 1957. — Ч. 11. — С. 5.

250

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 215.

Лінецький С. М. Міхновський: Міфи історіографії та правда історії // Молода. — 1996. — Вип. 1. — С. 68; Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2000. — Вип. IX. — С. 215.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Т. 1. — С. 203.

253

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 98, 99.

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 98.

Там само. — С. 97.

Там само. — С. 98.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 242.

Там само. — С. 243.

Гундорова Т. Суспільно–політичний рух «Молода Україна» і проблема модерної української нації. — С. 110–111.

260

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 94–95.

Там само. — С. 96.

Там само. — С. 98.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 28–29.

Там само. — С. 39.

265

Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського, м. Київ — Ф. ІІІ. — Од. зб. 7039. — Арк. 2.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 28.

Мартос Б. Революційна Українська партія і Народня Українська Партія // Б. Мартос. Визвольний здвиг України. — Нью–Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1989. — С. 20.

268

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1395. — Арк. 35 зв.

269

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 95.

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 95.

Коваленко Ол. На межі двох віків // Визвольний шлях. — 1993. — № 1. — С. 88.

272

З листів сучасників про Миколу Міхновського (Опублікував Зиновій Книш) // Календар–альманах «Нового шляху». — Торонто, 1978. — С. 70.

Труды юридического общества при Императорском Харьковском университете. — Т. 1. — Харьков, 1904. — С. 210–214.

Антонович К. З моїх споминів. — Ч. 2. — Вінніпег, 1966. — С. 38–39.

З листів сучасників про Миколу Міхновського. — С. 70.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 7.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 51.

Антонович Д. Завваги до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого. — Т. 3 (2). — Варшава, 1939. — С. 73.

Алчевська Х. Твори. — К., 1990. — С. 415.

Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 6.

281

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 91–104.

Мороз М. Літопис життя і творчості Лесі Українки. — С. 299–300.

283

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 52; Його ж. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 52.

284

Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО). — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 108 зв., 111.

285

Нова ера в життю Харківщини // Літературно–науковий вісник. — 1901. — Т. 14. — Кн. 4–6. — С. 2.

Коллард Ю. Народження українського націоналізму… — С. 46.

287

Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка // Робітнича газета. — 1918. — 4 серпня.

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 92.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 56–57.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 72–74.

291

Антонович Д. Завваги до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого: Збірник. — Т. 2. — Варшава, 1939. — С. 73.

Антонович К. З моїх споминів. — Ч. 3. — Вінніпег, 1967. — С. 107.

293

Донцов Д. Р.У.П. // Альманах «Гомону України». — 1960. — С. 58.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 317.

295

Левицька М. На грані двох епох. — Нью–Йорк, 1972. — С. 126.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 21.

Донцов Д. Р.У.П. // Альманах «Гомону України». — С. 57.

Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського. — С. 7.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 152.

Книш З. До джерел // Самостійна Україна. — 1976. — Ч. 3–4. — С. 35.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 598–599.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 120.

303

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 74.

Там само. — С. 74–75.

305

Гермайзе Й. Нариси історії революційного руху на Україні. — С. 60.

306

Там само.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 74.

Антонович Д. Пам'яти старого самостійника // Календар «Дніпро» на 1937 рік. — Львів, 1937. — С. 118, 119.

Міхновський М. Самостійна Україна: Промова // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — Б. м.: В–во «Сучасність», 1983. — С. 62–74.

Жук А. Писання Миколи Міхновського // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 43.

311

Дорошенко В. Украинская социал–демократия // Украинский вестник. — 1906. — № 12. — С. 845; Степанюк (Лола) В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. — 1914. — № 6. — С. 26.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 81.

313

Гермайзе Й. Нариси історії революційного руху на Україні. — С. 65.

Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП). — Львів, 1921. — С. 111.

Молода Україна. — 1900. — Кн. 10. — С. 239, 241.

316

«Самостійна Україна». Відповідь Романа Стефановича на статтю «Українська держава», поміщену в Ч. 67 «Буковини» // Літературно–науковий вісник. — 1900. — Кн. X. — С. 59–60.

317

Франко І. Поза межами можливого // Літературно–науковий вісник. — 1900. — Кн. X. — С. 4, 2.

318

Відкритий лист Революційної української партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — Б. м.: Сучасність, 1983. — С. 74.

319

Молода Україна. — 1900. — Ч. 9–Ю. — С. 387.

Жук А. Із спогадів // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 192.

321

Наумов С.О. Харківська «Вільна громада» РУП (1900–1904 рр.): до 100–річчя партії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — Історія. — Вип. 32. — Харків, 2000. — С. 116.

Гасло. — 1903. — Ч. 1. — С. 4.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 598.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 156.

325

Степанюк (Лола) В. Из истории украинского марксизма. — С. 115.

Дорошенко Д. Нариси історії України. — Т. 2. — С. 318.

Трудыі юридического общества при Императорском Харьковском университете. — Т. 1. — С. 119.

328

Жук А. Моя журналістична діяльність: Бібліографічно–біографічні замітки // Український самостійник. — Липень–серпень. — 1960. — № 35–36. — С. 33.

329

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1902. — Спр. 369. — Ч. 6. — Арк. 95–96.

Там само. — Акр. 107–107 зв.

Там само. — Арк. 108 зв.

332

ЦДІАК. — Ф. 304. — Оп. 2 с. — Спр. 11. — Арк. 6, 6 зв.

ЦДІАК. — Ф. 304. — Оп. 2 с. — Спр. 11. — Арк. 11, 29.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 143–144.

335

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. — С. 37–41.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 596–597.

Жук А. Із спогадів // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 199.

338

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1903. — Спр. 1445. — Арк. 7 зв.

339

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 142–143; ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1903. — Спр. 1445. — Арк. 6.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 597; Жук А. Із спогадів. — С. 199.

341

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. — С. 41.

Жук А. Із спогадів. — С. 199.

Коллард Ю. Спогади юнацьких років. — С. 147.

344

ЦДІАК. — Ф. 304. — Оп. 2 с. — Спр. 11. — Арк. 294 зв.; Молода Україна. — 1900. — Ч. 9–10. — С. 74.

Молода Україна. — 1900. — Ч. 9–10. — С. 73–74.

Євтимович В. Революційно–мілітарні акції «Оборони України» в 1904–1907 рр. // Календар «Червоної калини». — Львів, 1938; Геращенко Т.С. Організація «Оборона України» в 1904–1907 рр. // Наукові праці історичного факультету. Запорізький державний університет. — Вип. II. — Дніпропетровськ, 1997.

Гуммерус Г. Україна в переломні часи (Шість місяців на чолі посольства в Києві). — Київ; Таксон, 1997. — С. VIII–IX.

Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. — С. 45.

349

З діяльності Міхновського в 1904 р. (Матеріали) // Календар–альманах «Українського слова». — 1961. — Париж, 1961. — С. 124–125; Літописець. Замах на пам'ятник Пушкіна в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. — 1957. — № 3. — С. 127.

350

Українська партія самостійників–соціалістів (УНП). — Відень; Київ, 1920. — С. 50.

351

ЦДІАК — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 794. — Арк. 1.

352

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1903. — Спр. 1555. — Ч. 2. — Арк. 104–104 зв.

353

ДАХО. — Ф. 969. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 40*. Звіт про дискусію Міхновського і фон Дітмара помістив лише львівський журнал «Руслан», з редактором якого О. Барвінським Міхновський був у добрих стосунках.

З діяльності Міхновського в 1904 р. (Матеріали) // Календар–альманах «Українського слова». — Париж, 1961. — С. 125; Борис Р. Микола Міхновський. — С. 18.

355

Костащук В. До замаху на пам'ятник Пушкіну в Харкові 1904 р. // Україна. — 1927. — № 6. — С. 128.

Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 213.

Євтимович В. Революційно–мілітарна акція «Оборони України» в 1904–1907 рр. — С. 92.

Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. — С. 28.

359

Шаповал М. Схема життєпису. — Нью–Йорк, 1956. — С. 5.

360

Жаботинский В. О языках и прочем // Избранное. — Иерусалим; СПб., 1992. — С. 68.

Українська партія самостійників–соціалістів (УНП). — С. 50.

362

ДАХО. — Ф. 179. — Оп. 3. — Спр. 95. — Арк. 664, 801; — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 511. — Арк. 7.

363

Робітницька справа в програмі Української Народньої партії. — Чернівці, 1902. — С. 31.

Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 32. — С. 527–529.

365

Див.: Кравчук П. Під проводом благородних ідей. — Торонто, 1969. — С. 28–29.

366

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 184.

Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996.

368

Шкраб'юк П. До питання про погляди Павлика на проблему української державності // Другий міжнародний конгрес україністів. — Львів, 22–28 вересня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 261.

369

ЦДІАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 57–58.

ЦДІАК. — Ф. 304. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 50.

Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. — С. 71.

Свідзинський А. Це складне національне питання. — К., 1994. — С. 52.

Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії. — С. 149.

Самостійна Україна. Щомісячна часопись (Українська народна партія). — 1905. — Вересень. — Ч. 1. — С. 156.

Жаботинский В. О языках и прочем. — С. 164–170.

Жаботинский В. Урок юбилея Шевченко // Избранное. — Иерусалим; СПб., 1992. — С. 148.

Жаботинский В. Отпор // Поляки и євреї: Сборник. — СПб., 1993. — С. 64–65.

Потебня О. Проблема денационализации // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / Упоряд. і вступ. ст. Ю. Тевельова. — Нью–Йорк, 1992. — С. 71.

Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. — С. 62.

380

Франко І. На склоні віку. Розмови вночі перед новим роком 1901 // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 45. — К., 1968. — С. 291–292.

381

Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: еволюція української політичної думки наприкінці XIX — на початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 вересня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 255.

382

Грицак Я. «Молоді радикали» в суспільно–політичному житті Галичини // Записки НТШ. — Т. CCXXII: Праці історико–філософської секції. — Львів, 1991. — С. 26.

383

Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа» // Михайло Грушевський і історична наука: Збірник матеріалів конференції. — Львів, 1999. — С. 299–300.

Донцов Д. Р.У.П. // Альманах «Гомону України». — 1960. — С. 59.

Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. — С. 67.

Грицак Я. «Молоді радикали» в суспільно–політичному житті Галичини. — С. 255.

Добра порада (Київ). — 1906. — Ч. 3. — 24 березня. — С. 12.

Див.: Молода нація. Альманах. — 2003. — № 2. — С. 250.

389

ЦДІАК. — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 416.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально–політичний портрет. — К., 1993. — С. 107.

391

Самостійна Україна. Щомісячна часопись. — 1905. — Вересень. — Ч. 1. — С. 9.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть… — С. 106.

Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. — С. 71.

До речі, Дмитро Донцов у роботі «Націоналізм» звернув увагу на це місце у «Самостійній Україні». Він зазначає, що брошура М. Міхновського «яко практичну мету виставляла автономію (привернення Переяславських пунктів)». Інший представник українського націоналізму В. Марганець, закидаючи Донцову, що той не акцентує увагу на головному у Міхновського, пише: «Його тенденційність супроти Міхновського просто б'є в очі, та ще й коли візьмемо на увагу легенду — а поширював її передусім сам Донцов, — що це перший Д. Донцов у 1913 р. на студентському з'їзді у Львові виніс гасло самостійності України…» [Див.: Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. — Вінніпег, 1954. — С. 34–35]. На наш погляд, це той випадок, коли слід чітко розрізняти стратегічні й тактичні цілі самостійників. Микола Міхновський постійно наголошував на кінцевій меті очолюваного ним руху–досягненні державної незалежності України, але проміжним етапом на шляху до неї вважав автономію. Це доводять написані Міхновським тексти і вся його практична діяльність.

395

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 12.

396

До українського народу // Самостійна Україна. — Львів, 1905. — Вересень. — Ч. 1. — С. 1.

Книш З. Конституція України в проекті «Української народної партії» // Книш З. Так перо пише. — Торонто, 1965. — С. 88; Жук А. Лубенська конституція Української держави // Сучасність. — 1961. — № 11. — С. 98–106.

398

Самостійна Україна. Щомісячна часонись. — 1905. — Вересень. — Ч. 1. — С. 2.

399

Грушевський С.М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно–науковий вісник. — Т. XXX. — Львів, 1905. — С. 25–26.

Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 238.

401

Там само.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 11.

403

Сосновський М. Микола Міхновський і Дмитро Донцов — речники двох концепцій українського націоналізму // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 125.

Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Ч. ІІІ. — Львів, 1926. — С. 10–11.

Програма УНП. — Чернівці, 1906. — С. 1.

Там само. — С. 22.

Програма УНП. — С. 19, 20.

Там само. — С. 46.

Там само. — С. 11–16.

Політична історія України XX століття: У 6 т. — К., 2002. — Т. 1. — С 148–149.

411

Самостійна Україна. — 1918. — 30 вересня.

412

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1906. — Спр. 25. — Арк. 41.

413

Сьогобічний Г. Дещо про наші партії // Громадська думка. — 1906. — 14 травня.

414

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1906. — Спр. 25. — Арк. 41.

415

Хлібороб. — 1905. — 4 листопада; 28 грудня.

Див.: Молода нація. Альманах. — 2003. — № 2. — С. 250.

Запоріжжє. — 1906. — № 1. — С. 1.

Винниченко В.К. «Уміркований» і «щирий» // Київ. — 1987. — № 12.

419

Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. — 1993. — № 1. — С. 90.

Коваленко О. На межі двох віків. — С. 106.

421

ДАХО. — Ф. 969. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 118.

Алчевська Х.О. Твори. — К., 1990. — С. 419.

423

Там само. — С. 461.

424

ДАХО. — Ф. 969. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

425

Сын Отечества. — 1905. — 1 декабря.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 601.

Українська партія самостійників–соціалістів (УНП). — Відень; Київ, 1920. — С. 50.

428

Див.: Бондар–Терещенко І. «Слобожанщина» та її редактор // Слово і час. — 1995. — № 1. — С. 11–14.

429

Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — Київ; Нью–Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 152.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 375.

431

ДАХО. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 12–14.

Там само. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 121.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 12.

434

Осадчий М.Г. Микола Міхновський — журналіст // Вісник Львівського університету. — Серія журналістики. — Українська журналістика: генезис і сучасні проблеми. — Вип. 17. — Львів, 1992. — С. 65.

435

Алчевська Х. До дітей мого краю // Хлібороб. — 1905. — 28 грудня.

Хлібороб. — 1905. — 28 грудня.

437

Жук А. Моя журналістична діяльність: Бібліографічно–біографічні замітки // Український самостійник. — 1960. — № 35–36. — С. 37.

438

Чабан М. Газета «Запоріжжє» (1906 р.) - перше українське видання на Катеринославщині // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення на восьмій Всеукраїнській науково–теоретичній конференції. Львів, 24–26 жовтня 2003 р. — Львів, 2003. — С. 58.

439

Там само.

Див.: Молода нація. Альманах. — 2003. — № 2. — С. 250.

441

Жук А. Моя журналістична діяльність: Бібліографічно–біографічні замітки // Український самостійник. — 1960. — № 35–36. — С. 37.

Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 472.

443

Чабан М. Газета «Запоріжжє» (1906 р.) - перше українське видання на Катеринославщині. — С. 78.

Бондар–Терещенко І. «Слобожанщина» та її редактор // Слово і час. — 1995. — № 1. — С. 13.

445

Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. — Париж, 1905. — Т. 1. — С. 145.

Слобожанщина. — 1906. — 25 березня.

447

ЦДІАК. — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 16.

Там само. — Спр. 131. — Арк. 1.

449

ДАХО. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 18, 42.

Ткачуков И. 1905 г. в Харькове // Пути Революции. — 1925. — № 2. — С. 55; Бузескул В. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. // Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы. — 1917. — № 7–8. — С. 335, 341, 343.

Ткачуков И. 1905 год в Харькове. — С. 56–58.

452

Бузескул В. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. — С. 349.

453

Слобожанщина. — 1906. — 25 березня.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 602.

455

Посли до Державної Думи. Володимир Шемет // Громадська думка. — 1906. — 20 квітня.

Украинский вестник. — 1906. — № 4 — С. 37–39.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 602.

Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. — С. 188.

459

ДАХО. — Ф. 969. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 186.

Общественное движение в России. — Т. 3. — Кн. 5. — СПб., 1914. — С. 303.

461

ДАХО. — Ф. 2057. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 1.

462

Там само.

463

Матушевський Ф. З українського життя //Літературно–науковий вісник. — 1907. — Кн. VII. — С. 128–129.

Матушевський Ф. З українського життя. — С. 132.

Євтимович В. Революційно–мілітарна акція «Оборони України» в 1904–1907 рр. // Календар «Червоної калини». — Львів, 1938.

Див.: ЦДІАК. — Ф. 316. — Оп. 1. — Спр. — Арк. 423–429.

Євтимович В. Революційно–мілітарна акція «Оборони України» в 1904— 1907 рр. — С. 95.

Євтимович В. Революційно–мілітарна акція «Оборони України» в 1904— 1907 рр. — С. 94.

469

ЦДІАК. — Ф. 316. — Оп. 1. — Спр. 429. — Арк. 2–3, 61–62, 68, 96.

Євтимович В. Революційно–мілітарна акція «Оборони України» в 1904–1907 рр. — С. 95.

471

Там само.

Матушевський Ф. З українського життя // Літературно–науковий вісник. — 1908. — Т. 41. — Кн. 3. — С. 634.

Киевские вести. — 1910. — № 31.

Полонська–Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 430.

475

Див.: Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки столипінської реакції // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. VI. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 376–381.

Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 200.

477

Лівицька М. На грані двох епох. — С. 210–212, 220, 234, 236, 237.

Єфремов С. Єврейська справа на Україні. — К., 1909. — С. 59.

Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Українсько–російське прикордоння, 1870–1990–і роки. — К., 2002. — С. 36.

Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — Львів, 1931. — С. 40–41.

481

Просвітянин С. Літературні геростратиукраїнства. — К., 1909. — С. 12.

Там само. — С. 18.

483

Див.: Присяжнюк Ю.П. Традиції господарювання як мірило українсько–єврейських відносин на селі (XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Збірник наукових праць. — Вип. 5. — Черкаси, 2002. — С. 235.

Драгоманов М.П. Еврейский вопрос на Украине // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова / Под. ред. Б.А. Кистяковского. — Т. 2. — Париж, 1906. — С. 539; Лисяк–Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 122.

485

Просвітянин С. Літературні геростратиукраїнства. — С. 21.

Див.: Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 43.

487

Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — Ф. XI. — № 1139.

Сніп. — 1912. — 9 грудня.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 39.

Там само. — С. 300.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 599.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 35–36.

493

Стебницький П. Українська справа. — Пг., 1917. — С. 34.

З листів про Миколу Міхновського // Календар «Нового шляху». — 1978. — Торонто; Онтаріо, 1978. — С. 68.

495

ЦДІАК. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 103. — Арк. 20 зв.; Там само. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Спр. 1947. — Арк. 138.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 241–242.

497

ЦДІАК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 642. — Арк. 1–3.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 300.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 603.

500

ДАХО. — Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 519. — Арк. 250.

501

Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1909/1910 гг. — Харьков, 1910. — С. 19.

502

ЦДІАК. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 5 зв., 6.

503

Каталог книжок українською мовою ХГБ. — Харків, 1912. — С. 3.

Сніп. — 1912. — 26 березня.

505

Там само.

506

Центральний державний архів громадських організацій України (далі–ЦДАГО). — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 38, 39.

507

Там само.

508

ДАХО. — Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 3; Спр. 81. — Арк. 2.

509

Там само. — Спр. 249. — Арк. 5.

510

Там само. — Ф. 488. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6; Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 19.

511

ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 5349. — Арк. 5.13.

512

Сніп. — 1912. — 23 вересня.

513

Там само. — 1 грудня.

514

ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 5349. — Арк. 5.13.

515

ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 5349. — Арк. 5.13.

516

Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. — С. 473.

517

ЦДІАК. — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 19.

518

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 102.

519

Там само.

520

Інститут літератури НАН України, м. Київ. — Відділ рукописів. — Ф. ІІІ. — Од. зб. 1632. — Арк. 6.08.

521

ЦДІАК. — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 19.

Там само. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 19.

523

Сніп. — 1912. — 11 лютого.

Сніп. — 1912. — 19 лютого.

525

Невідомі документи про Миколу Міхновського. — С. 102.

Млиновецький Р. Нариси історії українських визвольних змагань. 1917–1918. — Т. 1. — С. 401, 414.

527

ЦДІАК. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 1328. — Арк. 6.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. — Т. 1. — С. 401.

529

Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 184.

ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 3680. — Арк. 34.

531

Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. — С. 118–119 // Книш З. Так перо пише: Вибрані статті. — Вінніпег, 1965. — С. 118–119.

Там само. — С. 119.

Там само. — С. 113–114.

534

ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 3680. — Арк. 1.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 130.

Сніп. — 1912. — 16 грудня.

537

ЦДІАК. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 91, 78.

538

Там само.

Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. — С. 126.

Государственная дума. IV созыв. Стенографический отчет. 1914. — СПб., 1914. — С. 903.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 435.

Сосновський М. Дмитро Донців. Політичний портрет. — Нью–Йорк; Торонто, 1974. — С. 166.

543

Сніп. — 1912. — 21 жовтня.

Там само. — 7 жовтня.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 15.

Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — С. 184.

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. — С. 185.

Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. — С. 119.

549

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. — С. 185.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 475.

551

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр.: У 2 т. — Т. 1. — Львів, 1998. — С. 18.

552

Сніп. — 1912. — 20 квітня.

553

Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» // Кален–дар–альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935. — Львів, 1935. — С. 104, 106, 109.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Вінниця, 1917. — С. 97–98.

555

Квіт С. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. — К., 2000. — С. 117.

556

ЦДІАК. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 122. — Арк. 3–4.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 18; Фещенко–Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — С. 29.

558

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1917. — Спр. 231. — Арк. 30–31.

559

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 15.

Чикаленко Є. Спогади. — С. 489.

561

Грушевський М.С. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 125.

Славинский М. Война и украинство // Речь. — 1914. — 6 августа.

563

Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью–Йорк, 1956. — С. 185–186.

Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ (Начерк курсу). Ідея в наступні. — Лондон, 1938. — С. 91.

565

ЦДІАК. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 583. — Арк. 50.

Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. — 1961. — № 1–4. — С. 160.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 54.

Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради. — С. 100.

569

Кістяківський Б. Українці і російське суспільство // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1. — С. 135.

Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Т. 1. — С. 42–43.

571

Український національно–визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 11.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. *55*.

573

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1966. — С. 7–9; Солдатенков В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 135.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 56.

Там само. — С. 55–57.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. — Т. 1. — С. 100.

Там само. — С. 98.

ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. ОВ ДП. — Спр. 1916. — Ч. 10. — Арк. 32.

579

Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф.Р. 2793. — Оп. 2. — Спр. 748. — Арк. 19.

Гермайзе Й. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. — К., 1926. — С. 337–339.

581

Українська суспільно–політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали — Т. 1. — Сучасність, 1983. — С. 228–230.

Грушевський М.С. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 115.

583

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 98.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 98.

585

Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. — С. 135.

Передмова // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 5.

Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 7.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. — С. 135.

589

Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — 19 березня.

590

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 1. — Ужгород, 1932 (Нью–Йорк, 1954). — С. 42.

591

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 129.

592

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здвиг України. — Нью–Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. — С. 35.

593

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. — С. 34.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 166.

Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 99.

ДАРФ. — Ф. 102. — 1916. — Спр. 10. — Арк. 32.

597

Див.: Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 — початок 1918. Проблеми, пошуки, узагальнення: Збірник наукових статей. — Запоріжжя, 1998. — С. 76–79.

Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст.: Автореферат дис… канд. істор. наук. — К., 1996. — С. 26.

599

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє майбутнє (1914–1920): У 4 ч. — Ч. 1. — Мюнхен, 1969. — С. 85.

Дорошенко Д. Там само. — С. 85.

601

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 100; Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 57.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 17.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 58.

Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 38.

605

Украинская народная партия // Киевская мысль. — 1917. — 12 апреля; Декларація Української народної партії // Робітнича газета. — 1917. — 11 квітня.

606

Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 8.

607

Діло (Львів). — 1937. — 27 березня. (До речі, ця розмова може бути ще одним побічним аргументом на користь нашого припущення, що на початку революції серед соціалістів були досить поширені самостійницькі настрої і що серед соціалістів, які ввійшли до Центральної Ради, були і самостійники. Важко уявити, що Микола Міхновський звернувся б з подібною пропозицією до відомого з дореволюційних часів соціаліста, коли б знав, що звертається не за адресою.)

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. — Т. 2. — Торонто, 1973. — С. 197.

609

Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 51.

Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму: Аналітично–порівняльна студія. — Вінніпег, 1954. — С. 171.

Там само. — С. 172.

Там само. — С. 177.

613

Міхновський М. Самостійна Україна. Промова // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. — Т. 1 — С. 62.

Міхновський М. Спадщина тиранів. — К., 1917. — С. 7.

Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно–політична думка в 20 столітті. — Т. 6. — С. 64.

Міхновський М. Спадщина тиранів. — С. 7.

617

Там само. — С. 8.

618

Український національно–визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. — С. 12.

619

Южный край (Харьков). — 1917. — 28 марта; Киевская мысль. — 1917. — 12 апреля.

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 344–345.

621

Киевская мысль. — 1917. — 1 квітня (нового стилю); Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 130.

622

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 344; Центральний державний архів вищих органів влади України - (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 4405. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 364.

623

Киевская мысль. — 1917. — 6 мая; Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1–С. 345.

Нова Рада. — 1917. — 25 березня; Київська земська газета. — 1917. — 25 березня.

Історія українського війська. Видання Івана Тиктора. — Львів, 1936. — С. 103–103; Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 346–347.

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 346.

627

Євтимович В. Військо йде: Уривки про вересень 1917 року в Києві. — Львів, 1936. — С. 103–106.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 62–63; Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 603.

629

Шемет С. Микола Міхновський . — С. 16.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1. — С. 107.

631

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 123.

Київська земська газета. — 1917. — 29 квітня.

633

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 94–95.

634

Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 3. — С. 1.

Нова Рада. — 1917. — Ч. 4.

ЦДАВОВ України. — Ф. 4405. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 364.

Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 13.

Робітнича газета. — 1917. — 12 квітня.

639

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 352.

ЦДАВОВ України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 187; Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 136.

641

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 350.

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 351.

643

Киевская мысль. — 1917. — 6 мая.

Там само.

645

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 134.

Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — С. 189–190.

647

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. (Перевидання вид–ва Чарторийськи. — Нью–Йорк, 1969). — С. 140–141.

648

Міхновський М. Відношення до війни. Промова на І Українському військовому з'їзді. — К., 1917. — С. 7–8.

649

Український національно–визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. — С. 279.

Там само. — С. 281.

651

Український національно–визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. — С. 282.

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 357–358.

653

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. — С. 53–54.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 139.

655

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917— 1920 рр. — Т. 1 — С. 65–66.

Народна воля. — 1917. — 30 травня.

Русское слово. — 1917. — 6 червня; Речь. — 1917. — 9 червня.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 110–111.

659

Киевская мысль. — 1917. — 8 июля.

660

Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — С. 1.

661

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 201–202.

662

Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. — С. 133, 187.

663

Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. — №1–4. — 1968. — С. 100–101.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 111.

665

Нова Рада. — 1917. — 16, 17 червня.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 21.

667

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. — Т. 1 . — С. 34.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 21.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 21–22.

Див.: Батуринець В. Правда про самостійництво М. Міхновського // Вільна Україна. — 1967. — Ч. 54. — С. 23.

Дорошенко Д. Історія України. — Т. 1. — С. 358.

Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 199–200; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 129.

673

Млиновецький Р. До так званого «Полуботківського перевороту» // Альманах. Календар «Гомону України» нарік 1962. — Торонто, 1962. — С. 160–161.

Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 128.

675

Ґалаґан М. З моїх споминів. — Львів, 1930. — Ч. 3. — С. 48.

ІР НБУ ім. В. Вернадського. — Ф. 226. — Спр. 269. — Арк. 2 зв.

677

Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // До зброї. — 1921. — № 1. — С. 762.

ЦДАВОВ України. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 6065. — Арк. 4.

679

Там само.

Млиновецький Р. До так званого «Полуботківського перевороту». — С. 161–165; Задоянний В. Українське Вільне козацтво і боротьба з московською навалою // Українське козацтво (Чикаго). — 1977. — Ч. 1–2. — С. 20.

681

Шанковський Л. Полуботківці і Українська Центральна Рада // Український самостійник. — 1957. — Ч. 3. — С. 31–36; Вісті з УЦР. — 1917. — Ч. 11–12. — С. 47.

682

Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. — С. 66–67.

683

ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Од. зб. 97. — Арк. 85–87.

Вісник Українського генерального військового комітету. — 1917. — № 18. — С. 7.

685

ЦДІА України (Київ). — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 6065. — Арк. 1.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II: 1918–1919. — К., 2004. — С. 52.

687

Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. — С. 66.

Мартос Б. Полуботківці // Визвольний здвиг України. — Нью–Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. — С. 111.

689

Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 105.

690

ІР НБУ ім В. Вернадського. — Ф. 226. — Спр. 269. — Арк. 2 зв.

691

Мілюков П.Н. История русской революции. — Т. 1: Противоречия революции. — София, 1921. — С. 80–81.

692

ЦДАВОВ України. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 6065. — Арк. 15.

693

Там само. — Арк. 1, 31.

ІР НБА України ім. В. Вернадського. — Ф. 44. — № 229; УІЖ. — 1997. — № 6. — С. 105.

695

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 127.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 52.

Липинський В. Листи до братів–хліборобів. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 461.

Лисяк–Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — С. 7–9.

Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 230.

700

Див.: Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. — С. 73.

701

Шанковський Л. Полуботківці і Українська Центральна Рада. — С. 33.

702

Шаповал Микита. Схема життєпису. — Нью–Йорк, 1956. — С. 32.

703

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 52.

Гак А. Від Гуляй–Поля до Нью–Йорка: Спогади. — Новий Ульм; Філадельфія, 1973. — С. 33, 37, 39.

Там само. — С. 38–39.

Гак А. Від Гуляй–Поля до Нью–Йорка… — С. 42.

Там само. — С. 40.

708

Матеріали до програми Видання Української демократичної хліборобської партії (Укл. В.К. Липинським 31 серпня 1917 р. в м. Полтаві). — Лубни, 1917. — Ч. 1. — С. 5.

Там само. — С. 20.

710

Матеріали до програми Видання Української демократичної хліборобської партії… — С. 19.

711

Там само. — С. 16; Чого добивається для Українського народу блок Українських національно–республіканських партій і організацій // Додаток до «Вісника Полтавського губернського громадського комітету». — 1917. — 31 жовтня.

712

Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 31 жовтня.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 608.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 608.

715

Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 31 жовтня.

716

Чого добивається для Українського народу блок Українських національно–республіканських партій і організацій // Додаток до «Вісника Полтавського губернського громадського комітету». — 1917. — 31 жовтня.

717

Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. — Берлін, 1925. — Ч. 1. — С. 150–156.

Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. — С. 195–196.

719

Нова Рада. — 1918. — 14 березня.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 129.

Донцов Д. Рік 1918. — Київ, 2002. — С. 6.

Нова Рада. — 1918. — 11 квітня.

Нова Рада. — 1917. — 13 квітня; Дорошенко Д. Історія України.. — Т. II. — С. 17.

Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 105.

725

Див.: Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. — Берлін, 1925. — Ч. 1. — С. 64–65.

Скоропадський П. Спогади. — С. 128–129.

Скоропадський П. Спогади. — С. 137.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II: 1918–1919. — С. 51.

729

ЦДАГО. — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 66; Солдатенко В. Українська революція. — С. 516.

730

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. III. — Відень, 1921. — (Перевидання вид–ва Чарторийських. — Нью–Йорк, 1969). — С. 142.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 609.

Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради. — С. 161.

733

Шемет С. Замітки і матеріали до історії УДХП // Хліборобська Україна. — Зб. 1. — Відень, 1920. — С. 71; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Т. III. — С. 143.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II: 1918–1919. — С. 53.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 609–610.

Скоропадський П. Спогади. — С. 137.

Скоропадський П. Спогади. — С. 159–160.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 24.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 32.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 24.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — 2–е вид. — Мюнхен, 1969. — С. 253.

Там само.

743

Маланюк Є. Малоросійство // Книга спостережень. — Т. 2. — Торонто, 1966. — С. 235.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 24.

Нова Рада. — 1918. — 14 травня.

Крах германской оккупации на Украине (По материалам оккупантов). — М., 1936. — С. 28.

Там само.

Скоропадський П. Спогади. — С. 132.

749

Там само. — С. 14.

Донцов Д. Рік 1918. — С. 58.

751

Там само. — С. 73.

Там само. — С. 77.

Донцов Д. Рік 1918. — С. 99–100.

Там само. — С. 105.

Крах германской оккупации на Украине… — С. 141.

Донцов Д. Рік 1918. — С. 106.

Там само. — С. 107–108.

758

Шемет С. До історії української демократично–хліборобської партії // Хліборобська Україна. — Кн. І. — С. 73–74.

759

Нова Рада. — 1918. — 16 листопада.

Стахів Є. Україна в добі Директорії. — Т. 1: Власними силами. — Торонто, 1962. — С. 54.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. ІІІ. — С. 121–122.

762

Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — (Б. м.), 1942. — С. 193.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 610–611.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 26.

765

Там само.

Крах германской оккупации на Украине… — С. 28.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 26.

Відродження. — 1918. — 22 грудня.

Донцов Д. Рік 1918. — С. 125.

Там само. — С. 125–126.

Донцов Д. Рік 1918. — С. 159.

Там само. — С. 127.

Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. — Прага, 1928. — С. 22.

Там само.

775

Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії. — Т. II. — Ч. 2. — Берлін, 1923. — С. 58–60.

Див.: Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — (Б. м.), 1973. — С. 138; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. — Львів, 1995. — С. 117.

777

Стахів Є. Україна в добі Директорії УНР. — Т. 1: Власними силами. — Торонто, 1962. — С. 212.

Штендера Я. Засуджений до розстрілу. — С. 117.

779

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 28–29.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 611.

781

Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Трагедія українського державника. — К., 2004. — С. 61.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 27.

783

Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 9.

784

Державний архів Краснодарського краю Російської Федерації (далі–ДАКК). — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 577. — Арк. 20.

785

Архів Інституту Рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. — Ф. 181. — № 1. — Арк. 1–3.

786

Садиленко М. Мої зустрічі з М. Міхновським // Гомін України (Торонто). — 1953. — 21 листопада; Марченко М. Микола Міхновський // Український літопис. — 1947. — Ч. 3, 4. — С. 31–33.

787

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 45–45 зв.

Там само. — Спр. 574. — Арк. 7.

789

Там само. — Спр. 577. — Арк. 1.

790

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 50.

Там само. — Арк. 152.

Там само. — Арк. 65.

793

Там само. — Спр. 1091. — Арк. 45–45 зв.

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 111.

795

Там само. — Арк. 45–45 зв.

Там само. — Арк. 110, 111–114.

Садиленко М. Мої зустрічі з М. Міхновським // Гомін України (Торонто). — 1953. — 21 листопада.

798

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 50–51.

799

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 117 а — 118.

Там само. — Арк. 117.

801

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 111–114.

802

ДАКК. — Ф.Р. 365. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 121.

803

Там само. — Арк. 128.

Там само. — Арк. 146, 163.

805

Там само. — Арк. 175, 230.

Там само. — Арк. 175.

807

Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 9.

808

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997. — С. 84.

809

Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 9.

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 28.

811

Шемет С. Микола Міхновський. — С. 28.

812

Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді // Юрій Семенко, Наталя Павлушкова. — Мюнхен; Київ, 1999. — С. 35.

813

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — С. 118.

814

Більшовик (Київ). — 1924. — 6 травня; Пролетарская правда (Киев). — 1924. — 7 мая.

815

Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді. — С. 41.

816

Єфремов С. Щоденники. — С. 118.

817

Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. — 1957. — № 11. — С. 9.

818

Андрієвський П. Український націоналізм 1917–1919 рр. // Самостійна думка. — 1935. — Кн. 1. — С. 56.

819

Листування Зиновія Книша і Андрія Жука // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 175.

820

Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка // Український історик. — 1975. — № 1–2. — С. 140.

Андрієвський В. Микола Міхновський. — С. 612.

Єфремов С. Щоденники. — С. 119–120.

Там само. — С. 189, 268.

Там само. — С. 120.

825

Див., напр.: Левицький М. На грані двох епох. — Нью–Йорк, 1972. — С. 128, 11.

Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді. — С. 41.

827

Маланюк Є. Книга спостережень. — Т. II. — Торонто, 1966. — С. 368.